



T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı

ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE AZERBAYCAN'DA YAPILAN BİLİMSEL ÇALIŞMALAR

Turgay HAJIYEV

Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2024

ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE AZERBAYCAN'DA YAPILAN
BİLİMSEL ÇALIŞMALAR

Turgay HAJIYEV

Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2024

KABUL VE ONAY

Turgay Hajiyeu tarafından hazırlanan “Eski Türkçe Üzerine Azerbaycan'da Yapılan Bilimsel Çalışmalar” başlıklı bu çalışma, 22.01.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Başkan)

Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ (Danışman)

Prof. Dr. Ceval KAYA (Üye)

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte Yönetim Kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte Yönetim Kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

22/01/2024

Turgay HAJIYEV

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, **tez danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında **tez danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir*. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kurulu'na bildirilir.

Madde 7. 2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması hâlinde Tez Otomasyon Sistemi'ne yüklenir.

* **Tez danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki tüm bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanı **Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Turgay HAJIYEV

ÖN SÖZ

Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti doğumluyum. Dedem (annemin babası) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi muhabir üyesi Prof. Dr. Ebülfez Amanoğlu Guliyev Azerbaycan'da Orhun-Yenisey yazıtları alanında yetkin bilim insanı olarak bilinmektedir. Kendisinin bu alan üzere zengin kitaplığı vardır. Çocukluğumdan bu kitaplar ilgimi çekmeye başlamıştır.

Ardahan Üniversite'nde yüksek lisans eğitimine başladığımda; Eski Türkçe yazıtları sahasında Türkiye'deki araştırmalar Türkiye'de ve Türk gönül dünyasında yeterince bilindiği hâlde, bu yönde Azerbaycan'daki çalışmaların bibliyografik-incelemeli ele alınması neden olmasın diye teşebbüste bulundum. Tez danışmanım da isteğimi destekledi. Böylece ciddi bilimsel sürece giriştik.

En içten minnettarlığım dedem Ebülfez Guliyev içindir. Kendisinin tekitle teşvikiyle mastır eğitimimi bitirmek üzereyim, doktora da devam etmek isteğindeyim. Dedemin zengin kitaplığı benim bilim hazinemdir. Kendisinin uzmanlık birikimini her zaman örnek alacağım vesilesiyle gururluyum.

Bu araştırmanın hazırlanmasında tez danışmanım Prof. Dr. Şureddin Memmedli'nin bilimsel yöntemsel katkılarını özenle belirtmeliyim.

Eski Türkçe alanı üzerine saygın üstat, Ardahan Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ceval Kaya'nın gerekli tavsiyelerine göre, Orhun-Yenisey yazıtları bilgini Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a özellikli olarak “Gobustan'ın Gizemi” kitabına göre, yazıt bilginimiz Prof. Dr. Osman Mert'e de tezimde esinlenerek yararlandığım ilgili çalışmalarına göre ihtiramım büyüktür.

Yükseklisans eğitimim sürecinde desteklerini esirgemeyen enstitü müdürü Prof. Dr. Mustafa Şenel hocamıza, enstitünün tüm çalışanlarına şükranlarımı sunmayı kendime borç biliyorum.

Turgay HAJIYEV

Ardahan, 2024

ÖZET

HACIYEV, Turgay. *Eski Türkçe Üzerine Azerbaycan'da Yapılan Bilimsel Çalışmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2024.

Eski Türkçe dönemi, bu dönemin ürünleri olan Göktürk ve Eski Uygur yazıtlarının Türk dünyasında, özellikle Türkiye'de derinlemesine incelendiği bilinmektedir. Türk genetiğinin önemli bir parçası olan Azerbaycan'da Eski Türkçe alanında hangi bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir? Tezde bu soruya yanıt aranmaktadır.

Tez çalışması iki bölüm kapsamında tasarlanmıştır. Birinci bölümde Eski Türkçe üzerine Azerbaycan bilim kamuoyunda gerçekleştirilmiş faaliyetler, ikinci bölümde ise Azerbaycan arazisinde bulunmuş Eski Türk yazıtları ele alınmaktadır.

Birinci bölümde esas metinden önce Eski Türkçe dönemi ve eserleri hakkında bilgiler verilmiş, Eski Türkçenin Türkiye de dâhil olmakla Türk gönül coğrafyasında öğrenilmesi meselesine değinilmiştir. Devamında konuya ilişkin Azerbaycan yayınlarının bibliyografyası sunulmuş, Azerbaycan bilim insanlarınca çalışmaların tematiği ve tekstolojik (metinsel) çalışmalar incelenmiştir. Araştırma tematiğine analizi dil, tarih, edebiyat, lingo kültüroloji konseptleri açısından aydınlık getirilmiştir.

İkinci bölüm Azerbaycan'da bulunmuş Eski Türkçe harfli yazıtların tespiti, tetkiki meselelerini ihtiva etmektedir. Azerbaycan'daki kaya oymaları, Eski Türk bitigleri ve onların grafik, fonetik, gramer özellikleri, bu yazıtların araştırmacıları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Azerbaycan'da Gemikaya-Gobustan, Gencetaşı, Mingeçevir, Nüvedi, Şeki Daşbulak, Zakatala yazıtları olarak bilinen eski Türk harfli metinleri ilgili örnekler doğrultusunda şerh edilmiştir.

Sorunsalın çözümü konuya ilişkin kitapların kapak fotoğraflarıyla ve Azerbaycan yazıtlarından görüntülerle desteklenmektedir.

Anahtar Sözcükler:

Eski Türkçe, Eski Türk yazıtları, Eski Türkçenin Azerbaycan'da öğrenilmesi, Göktürkçe, Uygur Türkçesi, Yazıtbilim.

ABSTRACT

HAJIYEV, Turgay. *Scientific studies on old Turkish in Azerbaijan*, Master's thesis, Ardahan, 2024.

It is known that the Old Turkish period and the Gokturk and Old Uyghur inscriptions, which are the favorite products of this period, have been studied in depth in various aspects in the Turkish world, especially in Turkey. What scientific studies have been carried out in the field of Old Turkish in Azerbaijan? An answer to this question is sought in the thesis.

The thesis study is designed within two parts. In the first part, the activities carried out by the Azerbaijani scientific public on Old Turkish, and in the second part, the Old Turkic inscriptions found in Azerbaijan are discussed.

In the first chapter, before the main text, information about the Old Turkish period and its works is given, and the issue of learning Old Turkish in the Turkish heartland, including Turkey, is touched upon. Subsequently, the bibliography of Azerbaijani publications on the subject is presented, and the thematic and textual studies of Azerbaijani scientists on the subject are examined. The research thematic analysis has been brought to light in terms of language, history, literature and lingo culturology concepts.

The second part covers the issues of identification and examination of Old Turkish letter inscriptions found in Azerbaijan. Information about the rock carvings in Azerbaijan, Old Turkic inscriptions and their graphic, phonetic and grammatical features and the researchers of these inscriptions is included. The ancient Turkish alphabet texts known in Azerbaijan as Gemikaya-Gobustan, Ganjatashi, Mingachevir, Nuvedi, Sheki Dashbulak, Zakatala inscriptions were annotated in line with the relevant examples.

The solution to the problem is supported by cover photos of books on the subject and images from Azerbaijani inscriptions.

Keywords:

Old Turkish, Old Turkish inscriptions, Learning Old Turkish in Azerbaijan, Gokturkish, Uyghur Turkish, Inscriptionology.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	iii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iv
ETİK BEYAN	vi
ÖN SÖZ	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	6
ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLER	9
1.1. ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ VE ESERLERİ HAKKINDA	9
1.2. YAYINLARIN BİBLİYOGRAFYASI	16
1.3. ARAŞTIRMALARIN TEMATİĞİ	22
1.3.1. Dil Konsepti	23
1.3.2. Tarih Konsepti	49
1.3.3. Edebiyat Konsepti	51
1.3.4. Lingo Kültüroloji Konsepti	60
1.4. TEKSTOLOJİK ÇALIŞMALAR	64
1.4.1. Orhun-Yenisey Yazıtlarından	65
1.4.2. Eski Uygur Yazıtlarından	76
2. BÖLÜM	110
AZERBAYCAN'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARI	110
2.1. AZERBAYCAN'DAKİ YAZITLARIN BULUNUŞU	110
2.1.1. Yazıtların Tespiti	111
2.1.2. Yazıtların Tetkiki	112
2.2. AZERBAYCAN'DAKİ YAZITLARIN İÇERİĞİ	119
2.2.1. Gemikaya-Gobustan	119
2.2.2. Gencetaşı	123

2.2.3. Mingecevir	123
2.2.4. Nüvedi	125
2.2.5. Şeki Daşbulak	127
2.2.6. Zakatala	128
ŞEKİLLER, FOTOĞRAFLAR	129
a) Eski Türkçe üzerine Azerbaycan kitaplarının kapakları	129
b) Azerbaycan yazıtları hakkında kitapların kapakları	141
c) Azerbaycan yazıtlarından görüntüler	144
SONUÇ	148
KAYNAKÇA	153
EKLER	166
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	166
EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ	167
ÖZ GEÇMİŞ	168

KISALTMALAR DİZİNİ

ADPÜ	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
AMEA	Azerbaycan Milli Elmler Akademisi
AzAtaM	Azerbaycan Atatürk Merkezi
BDÜ	Bakü Devlet Üniversitesi
s.	sayfa
ss.	sayfalar
TAKE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
TİKA	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd	ve diğer / ve diğerleri

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Orhun Yenisey yazıtlarında isim, 1967	129
Şekil 2. Kadim Türk yazılı abidelerinin dilinden seminerler, 1988	129
Şekil 3. Kadim Türk yazılı abidelerinin sentaksı, 1990	130
Şekil 4. Eski Türk yazılı abideleri müntahabatı, 1992	130
Şekil 5. Kadim Türk abideleri sözlüğü, 1992	131
Şekil 6. Orhun Yenisey abideleri, 1993	131
Şekil 7. Kadim Türk yazı abidelerinin dili, 1993	132
Şekil 8. Kadim Türk abidelerine ait materyaller, 1993	132
Şekil 9. Orhun Yenisey abideleri dilinde fiilin çekimsiz biçimleri, 1997.....	133
Şekil 10. Eski Türk onomastik sözlüğü, 1999	133
Şekil 11. Kadim Türk onomastiğinin leksik semantiği, 2001	134
Şekil 12. Göktürk dilinin sentaksı, 2003	134
Şekil 13. Orhun-Yenisey abidelerinde toponim ve etnonimler, 2004	135
Şekil 14. Kadim Türk yazısı abidelerinin dili, 2006	135
Şekil 15. Kadim Türk onomastiği, 2007	136
Şekil 16. Kadim Türk alfabesi: tarihî-kökene-teşekkülü, 2008	136
Şekil 17. Kadim Türk yazısı abideleri, 2010	137
Şekil 18. Kadim Uygur yazısı abideleri, 1. hisse, 2010	137
Şekil 19. Kadim Türk yazı abideleri dilinde onomastik birimler, 2011	138
Şekil 20. Kadim Uygur Türklerinin onomastiği, 2014	138
Şekil 21. Kadim Türk yazılı abidelerinin dili, 2015	139
Şekil 22. Orhun Yenisey yazıtları dilinde fiilin şahıssız biçimleri, 2018	139
Şekil 23. Orhun abidelerinin dilinde söz yaratıcılığı, 2023	140
Şekil 24. Kadim Türk abidesi Huastvanift'in dili, 2023	140
Şekil 25. Gemikaya Gobustan alfabesi, 2003	141
Şekil 26. Gemikaya, 2006	141
Şekil 27. Garbi Azerbaycan abideleri, 2007	142
Şekil 28. Gemikaya Gobustan medeniyeti, 2008	142
Şekil 29. Azerbaycan'ın Kadim Türk Runik yazılı abideleri, 2008	143
Şekil 30. Nuh'un Gemisi ve Gemikaya Gobustan alfabesi, 2014	143

Şekil 31. Gemikaya oymalarından	144
Şekil 32. Gencetaşı yazısından	144
Şekil 33. Gobustan kaya oymalarından	145
Şekil 34. Mingেçevir taş yazıtından	145
Şekil 35. Nüvedi Gargataş yazıtından	146
Şekil 36. Şeki Daşbulak yazıtından	146
Şekil 37. Zakatala damgalı taş yazıtından	147



GİRİŞ

Tarihi eskilere dayanan Göktürk alfabesinin 1893 yılında ünlü yazıt bilimci Vilhelm Thomsen tarafından çözülüşü Türkoloji'de devrim niteliğinde kayda değer bir olaya dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren eski Türk yazıtlarının kapsamlı araştırılmasına başlanmıştır. Türk kültür tarihindeki yeri ve önemi göze alınarak bu yazıtlar her yönüyle incelenmekte, öğrenilmektedir.

Tez konusu: Moğolistan arazisinde Orhun ırmağı kıyılarında bulunmasına müteakip bu yazıtlar Orta Asya'da, Sibiry'a'da Yenisey ırmağı sahillerinde bulunmuştur. Sonralar bu yazıtların izlerine Kuzey Kafkasya'da, Ukrayna'da ve Doğu Avrupa'da Romanya'da ve Macaristan'da da rastlanmıştır.

Tez çalışmasının konusunu Eski Türkçe üzerine, özellikle olarak da Göktürk ve Eski Uygur yazıtları üzerine Azerbaycan'da yapılmış araştırmaların incelenmesi hususları oluşturmaktadır.

Konunun önemi ve problem: Göktürkçe, Eski Uygurca, Orhun, Yenisey ırmakları boylarındaki, Moğolistan'daki, Çin'deki, Kırgızistan'daki, Kazakistan'daki Türk yazıtları, ortaya çıkarılışından dilbilimi, tarih, etnoloji vb kapsamlarında akademik araştırılmasının özenle devam ettiği günümüzde de bilimsel güncelliğini korumaktadır. Bu yazıtların yarınlarda daha çok ilgi odağı hâline geleceği şüphe doğurmamalıdır.

Konu, Eski Türkçeye Türkiye dışında diğer bir Türk toplumunun ilgisini bilimsel boyutuyla sergilemesi bakımından Türk genetiğinin etniksel, toplumsal, örgütsel birliği hedefleri doğrultusunda stratejik öneme sahiptir.

Tezin öngörülen bilimsel çıktıları, sonuçları, etkileri araştırmanın filoloji alanına, Türkoloji'ye, Türk dilbilimine özgün katkıda bulunmasında teyit edilebilir.

Literatür özeti: Konuya ilişkin tekstolojik (metinsel) ve araştırma çalışmalarını üç kategoride ele alınabilir:

- Eski Türkçe üzerine Azerbaycan'da yapılan araştırma çalışmaları,
- Eski Türk yazıtları üzere Azerbaycan'daki tekstolojik çalışmalar,
- Azerbaycan'daki Türk yazıtları üzere Azerbaycan'da yapılan çalışmalar.

İlk kategoriye Eski Türkçe üzerine Azerbaycan'da gerçekleştirilen araştırma tezleri, monografiler, makaleler, bildiriler oluşturmuştur.

Bu alanda müellifler Mirza Kazım Bey, Alibey Hüseyinzade, Bekir Çobanzade, Emin Abid, Elmeddin Alibeyzade, Tofik Hacıyev, Hadı Mirzezade, Abbaskulu Meherremov, Yunus Memmedli, Ferhad Zeynalov, Gülhanım Veliyeva, Ebülfez Amanoğlu Guliyev, Yadigar Aliyev, Ebülfez Recebli, Cefer Ceferov, Nizami Ceferov, Nizami Hudiyeve, Alisa Şükürlü, Elyar Seferli, Halil Yusifli, Ramiz Asker, Veli Osmanlı, Firudin Ağasıoğlu, Metanet Memmedova, Tofik Melikli, Vefa Yunusova, Akşin Memmedov, Elşen Şükürlü, Gızılgül Abdullayeva, Sevinç Aliyeva, Fuzuli Bayat, Minara Aliyeva Çınar, Bayram Guliyev, İlahe Rüstemova, Sabir Abbaszade, Dilber Camali, Nabat İbrahimova, Meleyke Mirzeli, Araz Gurbanov, Aysel Ahmedova, Gatibe Guliyeva, Memmedali Novruzov ve diğerleridir¹.

İkinci kategoriye Göktürk ve Eski Uygur yazıtları metinlerinin toplanması, transkripsiyonu, tercümesi, sözlük tertibi, yayınlanması yönlerinde Azerbaycan'da gerçekleştirilmiş tekstolojik çalışmalar kapsamaktadır².

Üçüncü kategoride Azerbaycan arazisinde bulunmuş Eski Türk yazıtlarının öğrenilmesi yönünde araştırmalar ve metinsel çalışmalar tasnif edilmiştir.

Azerbaycan'ın Gemikaya, Gobustan, Mingeçevir, Nüvedi, Şeki Daşbulak, Zakatala arazilerindeki eski yazıtlara ilişkin İshak Ceferzade, Necef Müseyibli, Ceferkulu Rüstemov, Hemze Veli, Veli Aliyev, Veli Bahşaliyev, Vilayet Kerimov, Ejder Ferzeli, Alisa Şükürlü, Yadigar Aliyev, Eziz Elekberli, Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz,

¹ İlgili kaynaklardan: Kazım Bey 1841; Recebli 1967; Memmedli 1967; Recebli 1970; Hacıyev 1976; Şükürlü ve Meherremov 1976; Recebli 1977; Amanoğlu 1978; Memmedli 1979; Memmedli 1981; Recebli 1981; Zeynalov 1980; Seferli ve Yusifli 1982; Hacıyev 1985; Veliyeva 1985; Ceferov 1988; Hudiyeve ve Amanoğlu 1988; Recebli 1988; Amanoğlu 1990; Mirzezade 1990; Recebli ve Memmedli 1993; Şükürlü 1993; Recebli 1994; Recebli 1995; Alibeyzade 1996; Ceferov 1996; Memmedli 1996; Recebli 1996; Seyidov 1996; Amanoğlu 1997-a; Amanoğlu 1997-b; Hüseyinzade 1997; Memmedova 1998; Aliyev 1999; Amanoğlu 1999-a; Amanoğlu 1999-b; Amanoğlu 1999-c; Amanoğlu 2000; Yunusova 2000; Amanoğlu 2001-a; Amanoğlu 2001-b; Melikli 2001; Recebli 2001-a; Şükürlü 2001; Abdullayeva 2002; Recebli 2002-a; Recebli 2002-b; Şükürlü 2002; Aliyeva 2003; Amanoğlu 2003-a; Amanoğlu 2003-b; Bayat 2003; Recebli 2003-a; Recebli 2003-b; Aliyev 2004-a; Aliyev 2004-b; Aliyev 2004-c; Amanoğlu 2004; Bayat 2004; Memmedov 2004; Recebli 2004; Aliyev 2005; Ceferov 2005; Bayat 2006; Ceferov 2006; Çobanzade 2006; Recebli 2006; Şükürlü 2006; Abdullayeva 2007; Amanoğlu 2007; Aliyev 2008-b; Recebli 2008; Aliyev 2009; Zeynalov 2009; Recebli 2010-a; Asker 2011; Şükürlü 2011; Asker 2012; Guliyeva 2012; Osmanlı 2012; Gurbanov 2013; Veliyeva 2013; Ağasıoğlu 2014; Amanoğlu 2014; Guliyeva 2015; Hudiyeve 2015; Aliyev 2018; Camali 2018; Amanoğlu 2018; Emin Abid 2020; Hacıyev 2020; Hebibbeyli 2020; Guliyev 2021; Rüstemova 2021; Abbaszade 2022; Camali 2022; Guliyeva 2022; İbrahimova 2022; Mirzeli 2022; Ahmedova 2023, Ceferov 2023; Guliyeva 2023-a; Guliyeva 2023-b; Novruzov 2023; <https://achiqkitab.aztc.gov.az>; <https://www.bookcollector.az>; vd.

² İlgili kaynaklardan: Meherremov 1969; Hudiyeve ve Amanoğlu 1992; Recebli 1992; Hudiyeve ve Amanoğlu 1993; Alibeyzade 1996; Abdullayeva 2007; Recebli 2010-b; Bayat ve Aliyeva 2020; vd.

Bahtiyar Şahverdiyev Tuncay, Toğrul Halilov, Nizami Aliyev, Melahat Ferecova ve diğerlerinin saha derlemeleri, araştırmaları dikkati çekmektedir³.

Konunun işlenişine destek niteliğinde Azerbaycan dışında diğer ülkelerdeki ilgi yayımlar da katalog taramasıyla irdelenmiştir. Bu çerçevede;

Türkiye'de Mehmet Fuat Köprülü, Necip Asim, Şinasi Tekin, Avni Ali Candar, Semih Tezcan, Talat Tekin, Ahmet Bican Ercilasun, Muharrem Ergin, Ahmet Caferoğlu, Tuncer Gülensoy, Reşit Rahmeti Arat, Efrasiyap Gemalmaz, Sencer Divitçioğlu, Özkan İzgi, İbrahim Kafesoğlu, Mehmet Ölmez, Ahmet Temir, Ceval Kaya, Faruk Sümer, Osman Fikri Sertkaya, Sema Barutçu Özönder, Saadetin Yağmur Gömeç, Doğan Aksan, İsmail Doğan, Burhan Paçacıoğlu, Ali Öztürk, Ahmet Taşagil, Hüseyin Namık Orkun, Fuat Bozkurt, Ahmet Buran, Cengiz Alyılmaz, Osman Mert, Erhan Aydın, Bilge Ercilasun, Hatice Şirin User, Yavuz Tanyeri, Mustafa Balcı ve diğerlerinin kitapları⁴.

Türk gönül dünyasında Gubaydolla Aydarov, Çetin Cumagulov, Altay Amanjolov, Soslanbek Bayçorov, Rysbek Alimov ve diğerlerinin çalışmaları⁵.

Rusya'da Vasili Radlov, Platon Melioranskiy, Sergey Malov, Vladimir Nadelyayev, Vladimir Nasilov, Dmitri Nasilov, Sergey Klyastorniy, Vladimir Livşits, Leonid Potapov, Dmitri Vasilyev, Liliya Tuguşeva, İya Stebleva, İgor Batmanov, Vasili Bartold, Lev Gumilyev, Nikolay Baskakov, Andrey Kononov, Valeri Mahripov, İgor Kızlasov, İgor Kormuşin ve diğerlerinin kitapları, “Drevnetyurkskiy slovar” Eski Türkçe Sözlük⁶.

³ İlgili kaynaklardan: Ceferzade 1973; Efendi 1986; Nemetova 1987; Aliyev 1993; Rüstemov 1994; Veli 1998; Müseyibli 1998; Belli 1999; Şükürlü 1999; Rüstemov 2000; Müseyibli 2002; Ferzeli 2003; Rüstemov 2003; Aliyev 2006; Elekberli 2007; Aliyev 2008-a; Ferzeli 2008; Alyılmaz 2009; Alyılmaz 2010-a, Alyılmaz 2010-b; Ferzeli 2010; Alyılmaz 2012; Tuncay 2012; Tuncay 2013; Ağasıoğlu 2014; Ferzeli 2014; Alyılmaz 2016; Ferzeli 2016; Halilov 2018; Aliyev 2020; Ferecova 2022; <https://achiq-kitab.aztc.gov.az>; <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2012/2013>; <https://www.bookcollector.az>; vd.

⁴ İlgili kaynaklardan: Asim 1926; Candar 1934; Tekin 1960; Köprülü 1967; Caferoğlu 1968; Alyılmaz 1985; Divitçioğlu 1987; İzgi 1987; Gülensoy 1985; Tezcan 1990; Arat 1991; Ercilasun 1991; Ölmez 1991; Temir 1991; Ergin 1992; Alyılmaz 1994; Gömeç 1994; Kaya 1994; Sertkaya 1995; Tezcan 1995; Aksan 2000; Doğan 2000; Öztürk 2001; Barutçu 2002; Doğan 2002; Taşagil 2002; Moğolistan'daki Türk Anıtları 2003; Orkun 2003; Tekin 2003; Alyılmaz 2004; Alyılmaz 2005; Bozkurt 2005; Moğolistan'daki Türk Anıtları 2005; Paçacıoğlu 2006; Şahin 2006; Ercilasun 2007; Alyılmaz 2008; Aydın 2008; Kaya 2008; Mert 2009; Şirin User 2009; Gemalmaz 2010; Alyılmaz 2015; Caferoğlu 2015; Mert 2015; Ercilasun 2016; Tekin 2016; Aydın 2018; Aydın 2018; Buran 2019; Alyılmaz 2021; Kaya 2021; Keskin 2022; Kaya 2023; vd.

⁵ İlgili kaynaklardan: Aydarov 1971; Cumagulov 1971; Amanjolov 1975; Bayçorov 1989; Amanjolov 1991; Cumagulov 1993; Alimov 2014; vd.

⁶ İlgili kaynaklardan: Radlov 1893; Melioranskiy 1899; Potapov 1957; Batmanov 1959; Malov 1959; Nasilov 1960; Nadelyayev 1963; Nasilov 1963; Klyastorniy 1964; Stebleva 1965; Gumilyev 1967; Bartold 1968; Baskakov 1968; Eski Türkçe Sözlük 1969; Batmanov 1971; Nasilov 1973; Tuguşeva 1973; Tuguşeva 1978; Kononov 1980; Vasilyev 1983; Klyastorniy 1986; Bartold 1990; Mahripov 1990; Kızlasov 1994; Mahripov 1997; Kormuşin 2017; vd.

Avrupa, Asya ülkelerinde Vilhelm Thomsen, Gustav Ramstedt, Grigori Grumm Grjimaýlo, Lajos Ligeti, Peter Zieme, Annemarie von Gabain, Tsend Battulga, Colin Mackerras ve diğerlerinin tetkikleri⁷.

Çalışmanın özgünlüğü: İlgi literatür özeti dizelgesinden de anlaşıldığı üzere, işlenen konunun şimdiye kadar bilimsel tez formatında öğrenilmemesiyle, ilk kez bu tezde akademik irdeleme boyutunda ele alınmasıyla konunun ve çalışmanın bilimsel özgünlüğü, yeniliği sağlanmaktadır.

Araştırma soruları ve hipotez: Eski Türkçenin, Eski Türk yazıtlarının Türkiye'de her yönüyle kapsamlı araştırılmakta olduğu bilinmektedir.

Oysaki Türk dünyasının önemli bir parçası olan Azerbaycan sahasında bu konuda bilimsel çalışmalar ne durumdadır?

Hangi sorunlara özenle odaklanılmaktadır?

Bu yönde profesyonel araştırmacılar kimlerdir?

Tezin temel hipotezi (varsayımı) ve amaçları, hedefleri bu sorulara akademik yanıtlar bulmaktan ibarettir.

Araştırmanın kapsamı ve sınırlılığı: Araştırma kapsamının kıstasları yalnızca Azerbaycan ile sınırlanmada ve Türkiye'deki ilgili araştırmalarla tipolojik incelemelerde temin edilmiştir.

Araştırma yöntemleri ve kullanılan teknikler: Konunun seciyesinden ve çalışmanın içeriğinden yola çıkılarak, konuya ilişkin Azerbaycan araştırmalarının takdimi için veri toplanması ve veri analizi yöntemlerine başvurulmuştur.

Bu yönde Türkiye'de bilinen teknikler tercih edilerek, bulguların edinmesinde katalogların taranması, monografik kitapların, bilimsel dergilerin irdelenmesi gerçekleştirilmiş, bulgular sınıflandırılarak, uygun inceleme kuramları uygulanmıştır.

Çalışmanın düzeni: Bulguların bilimsel sunumu sürecinden hareketle sonuca varılması için mümkün oldukça konuya odaklanılmaktadır.

Bu doğrultuda önce Eski Türkçenin dönemlerine ait ürünler hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.

Devamında Eski Türkçenin Azerbaycan bilim kamuoyunca araştırılması yönlerinden, tematiğinden bahsedilmiştir.

⁷ İlgili kaynaklardan: Ramstedt 1914; Grumm 1926; Ligeti 1986; Zieme 1986; Gabain 1988; Thomsen 1993; Battulga 2000; Mackerras 2000; Thomsen 2002; vd.

Daha sonra ise Azerbaycan sahasında Eski Türk yazıtlarının tespiti, tetkiki meseleleri aydınlatılmıştır.

Varsayımdan kanaate giden süreç, konuya ilişkin kitapların, kapak fotoğraflarıyla ve Azerbaycan yazıtlarından görünümlele desteklenmiştir.

Eski Türk yazıtlarının dil, tarih, edebiyat, lingo kültüroloji algılarında Azerbaycan'da öğrenilmesi problemlerine aydınlık getirilmiştir.

Azerbaycan arazisindeki Eski Türk yazıtlarının tespiti, çözüşü, araştırılması meselelerine ayrıntılı yer ayrılmıştır.



1. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLER

1.1. ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ VE ESERLERİ HAKKINDA

Türkün ölümsüz yapıtları olan Eski Türk yazıtları tarih boyunca Türklerin yaşadığı yerlerde bulunmuş olan anıtlardır.

Not: Yazıtlarla ilgili bilgiler özetlenirken Ferhad Zeynalov'un “Kadim Türk yazılı abideleri”, Cengiz Alyılmaz'ın “Orhun yazıtlarının bugünkü durumu”, “(Kök)türk harfli yazıtların izinde”, Ebülfez Recebli'nin “Kadim Türk yazısı abideleri” kitaplarından büyük ölçüde yararlanılmıştır (Zeynalov 1980; Alyılmaz 2005; Alyılmaz 2008; Recebli 2010).

Türkçenin yazın dili bakımından ilk metinleri miladın 5-8. yüzyıllarında Orhun-Yenisey yazıtlarının yazılmış olduğu Göktürk dönemine, yani Eski Türkçenin ilk aşamasına mahsustur.

İkinci devresini 8-10. yüzyılları kapsayan Eski Uygur dönemi oluşturmaktadır. Eski Türkçenin önemli verilerine, ürünlerine bu dönemlerde rastlanmıştır.

Türk milleti, Doğu Sibirya'dan Baltık denizine kadar uzanıp giden geniş bir arazide kabile, tayfa, tayfa birlikleri şeklinde meskûn olmuştur. Türk atalarının şimdiki Moğolistan, Yedi Irmak, Çin hudutları boyunda, Balkaş gölü yöresinde, Orhun ve Yenisey ırmakları havzasında bereketli ve korunaklı olduğu kadar da coğrafi, siyasal, toplumsal açılardan stratejik önem arz eden yerlerde var oluşları, bu arazilerde bulunan taş bitiglerle de kanıtlanmaktadır.

Çin kaynaklarında Tukyü şeklinde rast geldiğimiz Türk sözcüğü ilk defa Türküt biçiminde 6. asırda Birinci Türk hakanlığı hükümdarının şerefine yapılmış Bugut yazıtında tesadüf edilmiştir. Daha sonraki Orhun-Yenisey yazıtlarında da etnonim Türk bodun (Türk boyu) birleşmesinde kayda geçmiştir. Bundan sonra Türk sözcüğü ve Türk milleti, Türk dili türevleri meydana çıkmıştır.

Çağdaş Türk kültürünün, edebiyatının genetik esasında kadim Türk uygarlığı durmaktadır.

Günümüzde hem Eski Türk yazıtlarının, Türk yazısının, aynı zamanda çağdaş Türk lehçelerinin mukayeseli yöntemle sistemli incelenmesine, güncel taleplerine cevap veren ders kitaplarının, öğretim araçlarının ve programların hazırlanmasına elzem gereksinim gözlemlenmektedir.

Eski Türk yazıtları Türk soyunun ortak uygarlık tarihinin başlangıcıdır. Bu yazıtların alfabesinin ilk okunuşundan bu yana Orhun-Yenisey yazıtlarına ilgi hızla artmış olup, günümüzde hem Göktürk yazıtlarının hem Eski Uygur yazıtları metinlerinin yayını ve öğrenilmesi etkinleşmiştir.

Eski Türk yazıtları Göktürkçe yazıtları ve Eski Uygurca yazıtları olmakla iki ana kola ayrılır.

Göktürkçe yazıtları da Orhun yazıtları ve Yenisey yazıtları olarak iki öbekte sınıflandırılmaktadır.

Genel olarak Orhun abideleri veya yazıtları adlandırılan Göktürk yazınının en mükemmel ürünleri şunlardır: Altun Tamğan Tarkan, Bilge Kağan, Çor, Hangiday, İhe Nur, İltirış Kağan, Kül İç Çor, Kül Tigin, Ongin (Işbara Tamğan), Tonyukuk (Bayın Çogdo), vd.

Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk bengutaşlarındaki metinleri Muharrem Ergin gururla: Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin, ilk Türk tarihi, Türk uygarlığının, Türk töresinin, Türk nizamının, Türk kültürünün önemli belgesi, Türk erdem ve faziletinin asıl örneği, Türk toplumsal yaşamının ulvi manzarası, Türk edebiyatının, Türk hitabet sanatının ilk şaheseri, Türk ulusalcılığının kılavuz kitabı, kavimi millet yapabilecek eser, Türk dilinin mübarek kaynağı, Türk yazı dilinin ilk, harikulade işlek örneği, Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına taşıyan sübut, Türklüğün büyük iftihar vesilesi biçiminde tanımlamıştır (Ergin, 1970, önsöz).

Türkologların görüşüne göre, Yenisey yazıtlarındaki alfabe daha ilkeldir. Bu alfabe Yenisey vadisine Göktürk bengutaşlarından önce, 6. ya da 7. yüzyılda ulaşmış olabilir, Uygurlardan sonra da bu yörelerde kullanılmış olabilir (Thomsen, 2002, s. 77).

Yazıtları ilk defa okunuşlarıyla ve tercümeleriyle yayımlayan Radlov'da 40 Yenisey yazıtı vardır. Bu sayı Orkun'da 47, Malov'da 51, hatta Vasilyev'de 145 olarak

geçmektedir (Ercilasun, 2004, s. 141). Yenisey yazıtları grubuna toplamda 60'tan fazla yazıt dâhil edilir.

Çoğunlukla yazıt sahibinin kendi dilinden kısa özgeçmişinin, aile mensuplarına, yakın akrabalarına, arkadaşlarına, hükümdara, vatana, millete özlemle bu dünyadan ayrılışının anlatıldığı abidelerde samimi bir ifade tarzı vardır (Ercilasun, 1985, s. 61).

Moğolistan'daki Göktürk harfli bitigtaşların sayısı 56'dır (Battulga, 2000, s. 47). Tarihleri belirlenemeyen, oysaki Göktürk veya Eski Uygur dönemlerine aitliği kabul edilen diğer yazıtlar da mevcuttur (Sertkaya, 1995, ss. 329-333; Moğolistan'daki Türk Anıtları, 2003, ss. 348, 360-362, 364-365; Battulga, 2000, s. 47). Dağlık Altay Cumhuriyeti arazisinde de Türk yazıtları kayda alınmıştır (Kızlasov, 1994, s. 84; Vasilyev, 1980, s. 91).

Kuzey Kafkasya'da Don, Kuban, Terek, Volga nehirleri kıyılarında ve Arhız, Belencer, Hasaut, Humara, Mayatsk, Serkel, Ullu Dorbun vb yerlerde 19. yüzyılın ortalarından başlayarak yapılan kazılarda Göktürk Runik yazılı eserleri teyit edilmiştir (Doğan, 2000, s. 4). Bu sıradan Kislovodsk kentinde, kentin Ullu Dorbun mevkiinde, Obilnoye, Herson bölgelerinde, Hasaut kaya mezarlığında, Olviy mıntıkasında, Sutul deresinde buluntular önemlidir (Doğan, 2000, ss. 5-10). Kayda değer buluntulardan birisi de Romanya'daki Murfatlar yazıtıdır. 1957 yılında Köstence'ye bağlı Murfatlar köyünde Yunan ve Kiril alfabeli yazıtların 9-10. yüzyıllara aitliği tahmin edilmektedir (Doğan, 2002, ss. 63-91, 216-217). Transilvanya'nın Torontal bölgesinde 1799 yılında bir evin bahçesinde bulunmuş altın eşyalardan birinin üzerinde yazı Yunan alfabesiyle Türkçedir. Göktürk harfli 18 yazıt vardır. Hepsi birkaç kelimelik abidelerdir (Ercilasun, 2004, s. 147). Definenin Tuna Bulgar Türklerine mahsusluğunu Vilhelm Thomsen, Pritsak ve diğerleri kabul etmişler (Orkun, 1938, ss. 153, 192). Macaristan'ın Kecskemet bölgesinde 1932'de keşfedilen iki gümüş yüzük üzerindeki yazı da Göktürk harfleriyledir. Yüzüklerin Kumanlara mahsus olduğu ve 13. yüzyıldan kaldığı kanısı ağır basmaktadır. Bu bulgunun bilimsel ve tarihsel önemi Göktürk harflerinden Kumanlarda da istifade edildiğini ve 13. yüzyıla kadar kullanıldığını sergilemesidir (Orkun, 1938, s. 153).

Sekel harfleriyle başka yazılar da vardır. Bunlardan biri İstanbul Çemberlitaş'taki Elçi Hanı duvarının taşı üzerindeki yazıttır. Bu yazıyı 1515'te taş üzerine Keteyi Sekel Tamaş'ın yazmış olduğu anlaşılmıştır. Bir Macar elçilik heyeti 1553 yılında Kanuni Sultan Süleyman huzuruna gelirken, bu handa Sekel yazılı taşı görerek kaydettiği

bilinir. Bu, Alman bilgini Babinger'in ilgisini çekmiştir. 1910'lu yıllarda bilim dünyası İstanbul yazıtından haberdar olmuştur (Ercilasun, 2004, s. 149). Bu yazıtın önemi, Göktürk yazısından alınmış bir yazının İstanbul'a kadar gelip eriştiğini zikretmesidir (Orkun, 1940, ss. 249-319).

Merkezi Asya'da kültürel-siyasal gelişime ulaşmış eski Türk boylarından biri Uygurlardır. Yedinci yüzyılda Uygurlar Dokuz Oğuz kabile birliğine dâhil olmuş ve bu birlikte Uygur Yağlaklar, Basmıl, Karluk, Buguhun, Bayurku, Tonra Sıga, Kıpi kabileleri birleşmişti (Amanoğlu, 1992, s. 91).

Eski Uygur yazın dili iki döneme ayrılır: Türk Runik alfabeli Eski Uygur yazıtlarının dili; Brahmi, Manihey, Uygur ve kısmen de Arap alfabeli Eski Uygur yazıtlarının dili.

İlk başlarda Uygurlar Orhun Türkleri ile birlikte Göktürk yazın dilinden istifade etmişlerdir. Eski Uygur dili, bir nevi eski edebi dillerle orta asırlar Türk edebi dili arasında köprü rolü oynamış, sonralar yeni edebi dillerin meydana gelmesine vesile olmuştur. Azerbaycan ölçünlü dilinde de Eski Uygur edebi dilinin belirli katkısı vardır (Amanoğlu, 1992, s. 101). “Eski Uygur edebi dili ister fonoloji ister kelime dağarcığı isterse gramer yapısına (morfoloji ve sentaks) göre Göktürk edebi dilinin bir nevi devamı, inkişafıdır” (Recebli, 2008, s. 52). “Göktürk alfabesiyle yazılmış Eski Uygur yazıtlarının dili ile Eski Uygur yazısı abidelerinin dili arasında kelime dağarcığı bakımından büyük fark yoktur, dilbilgisel yapı ise hemen hemen aynıdır” (Recebli, 2010, s. 46).

Türk Runiği harfleriyle Eski Uygur yazıtlarında Oğuz esası fonetik ve gramer yapısıyla korunmuştur. Bu edebi dil 7-9. yüzyıllarda tam biçimlenmiş, sonralar geleneksel olarak kullanılmıştır. Göktürk yazı dili esasında onun devamı niteliğinde meydana çıkan bu dil yalnız yazı dili olarak geçerli olmuştur.

Altun Yaruk, Maytrısimit ve Kuanşi İm Puser yazıtları dini-felsefi epigrafik edebiyatın örnekleridir. İki Kardeş Öyküsü, Süan Tszyan'ın Biyografisi yazıtları edebi nesir örnekleridir. Yazıtlardaki nazım parçaları Eski Uygurlarda şiirin belli bir ivme kazandığını göstermektedir.

Eski Uygur yazıtlarının ekseriyeti Çin'in batısında Doğu Türkistan'da bulunmuştur. Bu yazıtlar sayıca Göktürk yazıtlarından hayli çoktur, fakat kâğıt üzerinde olduğu için bunların çoğu ya mahvolmuş ya da metinler zarar görmüştür. Tüm bunlara rağmen, Eski Uygur alfabesiyle yazılmış kifayet kadar yazması günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların

içerisinde Altun Yaruk (altın ışık), Kutadgu Bilig (mutluluk bilgisi), Maytrısimit, Süan Tszyan Biyografisi gibi iri hacimli eserler, çeşitli içerikli yüzlerle nazım ve nesir eseri dikkate şayandır. Şiirlerden bir kısmının hatta yazarları da malumdur.

Uygurların tapındıkları dinlerin etkisi Eski Uygur harfli metinlerde iz koymuştur. Buda / Budizm dinine tapınan Uygurların yazı miraslarının bir kısmı Brahmi, ekseriyeti ise Eski Uygur harfleriyledir. Bıda içerikli Eski Uygur yazıtları arasında çok sayıda şiirlere rast gelinir. Bu şiirlerden seçmeler Ordinaryüs Nizami Ceferov “Kadim Türk Edebiyatı” kitabında verilmiştir (Ceferov, 2006).

Mani dinine tapınan eski Uygurlar Mani alfabesinde yazmışlar. Huastvanift kitabesi buna örnek gösterilebilir, bu yazıtın hem Mani hem de Eski Uygur alfabesiyle yazılı nüshaları bellidir.

Hristiyan dini içerikli Eski Uygur yazıtları sayı itibarıyla azdır. Bu yazıtlar Orta Asya'da, mesela, Kırgızistan'da Aramî alfabesinin bir kolu olan Nesturî alfabesiyle yazılmıştır. Hem de belli olan birkaç Hristiyan dini içerikli Eski Uygur yazıtı orijinal değil, tercümedir.

Uygurlar İslam'ı kabul etmelerine müteakip önce Eski Uygur, sonra Arap alfabesinden istifade etmişler. İslam dini içerikli bu tip yazıtlar Eski Uygur alfabesiyle yazılmış olup, dini mazmundan daha çok didaktik içerik arz ederler. İslam muhitinde yazılmış, Turfan'da bulunmuş olan Eski Uygur yazıtları esasen nazımlardır, küçük şiirlerdir. Bu örnekler biçim ve tarzına göre sonraki Türk halk edebiyatını hatırladır. Buna göre de İslam içerikli Eski Uygur yazıtları eski Türk şiiri ile yeni Türk şiiri arasında bir nevi köprü niteliği taşır. Bu tip yazıtların dilinde Göktürk alfabeli Eski Türk yazıtlarındaki birtakım gramer formlarının muhafıza edildiğinin yanı sıra, yeni yaranan dilsel keyfiyetler de yansımaktadır.

Dini mazmun taşımayan Eski Uygur yazıtları arasında en çok dikkati çeken Yusuf Balasagunlu'nun 1069 yılında yazdığı Kutadgu Bilig (mutluluk bilgisi) eseridir. Bu tip yazıt örnekleri arasında hukuk vesikaları büyük öneme sahiptir. Bu vesikalar Eski Uygur edebi dilinde defterdarlık üslubunun teşekkül ettiğini göstermektedir.

Ötüken Uygur kağanlığında da aynı yazı geleneğinden istifade edilmiştir. Bu alfabe Uygurlarca tek Ötüken bölgesinde yaşarken değil (Karabalgasun, Süci yazıtları), bu devlet dağılırken Doğu Türkistan'a, Uygur Koço devletine göç edildikten sonra da bir

süre devlet seviyesinde kullanılmıştır. Doğu Türkistan'da bulunmuş İrk bitigtaşı, Toyok ve Miran yazıtları bunlardandır.

Ötüken Uygurlarının iktisadi ve oturak hayatı, dini inançları üzerinde geniş durulmuş, Uygurların da Göktürkler gibi Gök Tanrı inancına itikat gösterdikleri delillerle izah edilmiştir. “Bölgede hâlâ aynı işlevini sürdüren ve kenarında Eski Türk damgalarını barındıran yüzlerce ağıl göç yollarında yer alan damgalı, damgasız dikilitaşlar, boyların hareket alanları ve yolları konusunda günümüzde yaşama mücadelesi veren en güzel tanıklardır” (Mert, 2009, s. 68).

Eski Türk yazıtları hakkında ilk kez bilgi veren 12. yüzyılda yaşamış tarihçi Alâeddin Ata Melik Cüveyni olmuştur. Onun “Tarih-i Cihan Güşa” adlı meşhur eserinde bu kadim yazıtların varlığından söz edilir (Cüveyni, 1988, 116).

Bu yazıtların toplanması 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyıl başlarında Avrupa ülkelerinden, Rusya'dan gönderilen bilim heyetlerince sağlanmıştır.

Sovyetler Birliği zamanında Türkçe dilbilimi algısında kullanılmış olan Türkoloji'nin esas görevlerinden birisi Orhun-Yenisey yazıtlarının öğrenilmesi olmuştur. Türkoloji meseleleriyle esasen Sankt Petersburg, Moskova şehirlerindeki bilim insanları uğraşmışken, 1970'li yıllarda Rusça “Sovetskaya Tyurkologiya” dergisinin Bakü'de yayın hayatını sürdürmesiyle Azerbaycan da Türkoloji merkezine dönüşmüştür. Sovyetlerin çöküşü sonrası Türkoloji'nin odağı Türkiye Cumhuriyeti başkenti Ankara'ya geçmiştir.

Türkiye ile Moğolistan arasında ekonomik-siyasal ilişkiler yanında kültürel ilişkilerin de gelişmesiyle Moğolistan'a buradaki Türk kültür varlıklarının öğrenilmesi amacıyla bilim heyetleri gönderilmiştir. Bölgeye ezam olunanlar arasında yetenekli araştırmacılar Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert de yer almıştır. Kendilerinin özverili çalışmalarının ürünleri olarak bilim kamuoyunda ses getiren monografik eserleri ortaya çıkmıştır (Alyılmaz, 2005; Alyılmaz, 2008; Mert, 2009; Mert, 2015; Alyılmaz, 2021).

Yazıtların bilimsel açıdan öğrenilmesine 19. yüzyıldan başlanmıştır. Yazıtlara özenli ilgiden hareketle aynı araziye 1890'da Finlandiyalı uzmanlardan, 1891'de Rusya Bilimler Akademisi çalışanlarından ibaret ekspedisyenler gönderilmiştir. Bilimsel seferlerin malzemeleri atlas formatında gruplaştırılarak basılmıştır. 19. yüzyıl sonlarından başlayarak Sankt Petersburg'da ve Danimarka'da yazıtların metin çözülüşü üzerinde ciddi işler görülmüştür. Yazıtlardaki Tengri (Tanrı), Türk, Kül Tigin kelimelerinin ilk kez okunuşu Vilhelm Thomsen'e mahsustur (Ercilasun, 2004, s. 154).

Türkiye'de Göktürk yazıtlarını ilk tanıdan bilgin, Darülfünun Türk lisanı müderrisi Necip Asım'dır. Doğubilimi kongresinde Vilhelm Thomsen'in eserinin alfabe ile bağlı kısmını kullanan Necip Asım'ın 1897'de “Pek eski Türk yazısı” başlığıyla İkdam Külliyyatı dizisinden küçük bir risalesi yayınlanmış olup, aynı risale Türk Derneği tarafından 1911'de tekrar basılmış olup, Türkiye'de Göktürk alfabesi ve yazıtları özelinde ilk bilgi ortaya çıkmıştır. Necip Asım, bu risalede önsöz sonuna Göktürk harfleriyle “Necip” imzasını atmıştır. Thomsen'in eseri 1910'lularda Türkiye'nin bilim kamuoyunda geniş yankı doğurmuştur. 1915 yılında Milli Tatabbular mecmuasındaki yazılarında Ziya Gökalp ve Mehmet Fuat Köprülü bu esere istinatlarda bulunmuşlar (Ercilasun, 2013). Orhun yazıtlarının ilk yayınlanması gayreti de Necip Asım Bey'e nasip olmuştur. 1925'te neşredilmiş “Orhon Abideleri” kitabı Kül Tigin, Bilge Kağan bengutaşlarının metinlerini, aktarmalarını, ayrıca Orhun Türkçesi dilbilgisel özelliklerini kapsamaktadır.

Türkiye'de bengutaşları daha geniş ölçüde işleyen öncül dilbilimci ve tarihçi Hüseyin Namık Orkun'un 1936-1941 yıllarında dört ciltte yayımlanan “Eski Türk Abideleri” eserinde o vakte kadar keşfedilmiş olan Göktürk alfabeli ne varsa tek kelimelik kemer tokaları, mühürler de dâhil tüm metinler fotoğraflarla, çevriyazılarla, tercümelerle, açıklamalarla sözlüklenmiştir (Orkun, 2003). Hassaslıkla vasıflandırıldığı gibi, Türklüğe ve Türk'ün semavi atalarının bizlere yadigâr bıraktığı dikili taşlara sevgi, saygı duyan bu büyük yaradılışlı insan, aynen Bilge Kağan ve Kül Tigin gibi, aynen Tonyukuk gibi “ölesiye bitesiyе çalışmış”, yazıtların yer aldığı kutsal yerlerin adını adına yakıştırmış ve 1200 yıl evvel Doğu'nun uzak bozkırlarından yücelen “En uzaktaki bireyine kadar tüm Türk milleti, bu taşlara bakın ve ona göre hareket edin” ifadelerini Göktürk evlatlarının bilincine kazımıştır (Ercilasun, 2004, s. 157).

Ahıska Karapapak Türklerinden büyük bilim insanı Muharrem Ergin'in 1970 yılında ilk baskısı yayınlanmış “Orhon Abideleri” kitabı üç iri bengutaşın yeni okunuşlarını ve aktarmalarını ihtiva etmiştir. Şimdiye kadar otuz baskısıyla Göktürk evlatlarının ellerine erişen bu kitapta Orhun yazıtları ateşli ifadelerle, kutsal seslenişle dolgun tarzda tanımlanmıştır (Ergin 1992).

Osman Fikri Sertkaya, yazıtlar üzerine değerli eserler vücuda getirmiştir. 1995 yılında yayımlanmış “Göktürk Tarihinin Meseleleri” kitabında Runoloji problemlerinden cesaretle bahsetmiştir (Sertkaya 1995).

Göktürk yazıtlarının öğrenilmesinde tanınmış Türkolog Ahmet Bican Ercilasun'un büyük katkıları önümüze çıkmaktadır. “Bengütaş Edebiyatı” başlığıyla Kül Tigin ve Tonyukuk anıtlarının yeni tercümelerini sunmuş, anıtları edebi çerçeveden değerlendirmiştir. “Başlangıçtan 20. Yüzyıla Türk Dili Tarihi” kitabında tahminen 100 sayfa Göktürkler, onların dili ve yazıtlarının tetkiki hususlarına hasredilmiş, Göktürk yazıtlarının geniş tasviri verilerek, bu taş yazıtların dil özelliklerine, bulundukları arazilere göre tasnifine yer ayrılmıştır. Ercilasun'un bu sahada kayda değer eseri olan 760 sayfalık “Türk Kağanlığı, Türk Bengütaşları” kitabı, Orhun yazıtlarının çağdaş Runoloji'nin uğurları düzleminde öğrenilmesi bakımından önem arz etmektedir (Ercilasun, 1985; Ercilasun, 1991; Ercilasun, 2004; Ercilasun, 2016).

Orhun-Yenisey yazıtlarının öğrenilmesinde kendine özgü rolü olmuş Türk bilim insanı Talat Tekin'in 1968 yılında Amerika'da “A Grammar of Orkhon Turkic” adıyla monografi şeklinde yayınlanmış doktora tezinde Bilge Kağan, Kül İç Çor, Kül Tigin, Ongin, Tonyukuk metinlerine ve İngilizce tercümelerine destek niteliğinde dilbilgisel ve dizinsel açıklamalar vardır (Tekin, 2016).

1990 yılından Göktürk yazıları üzerine incelemeler Türkiye'de etken bir ivmeye ulaşmıştır. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünce düzenlenen Milletlerarası Türkoloji Kongresinin büyük bir kısmı Kül Tigin bengütaşının 1250. yıldönümü vesilesiyle Göktürk yazıtları araştırmalarına ayrılmıştır.

Sovyet Birliği'nin çöküşünü takiben Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra kurulan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Göktürk anıtlarına özenle ilgi göstermiştir. 1995 yılında TİKA'nın himayesiyle “Moğolistan Tarihî Eserleri Atlası” adlı büyük hacimli bir albüm yayınlanmıştır.

1997'den itibaren “Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi” çerçevesinde TİKA'nın yürüttüğü çalışmalarla ilgili detaylı bilgileri, belgeleri, çizimleri içine alan albüm ve rapor kitapları yayımlanmıştır (Moğolistan'daki Türk Anıtları, 2001; Moğolistan'daki Türk Anıtları, 2002; Moğolistan'daki Türk Anıtları, 2003).

Eski Türkçe üzerine uzman Erhan Aydın'ın özellikle Tes yazıtındaki ve kaplumbağa altlık üstündeki yazının, Arhanan, Gurvaljiin Uul Gürbelcin, Hian Karı Çor, Hoyto Tamır, Karabalgasun, Tayhar Çuluu, Sevrey, Suci, Şine Usu yazıtlarının Göktürk alfabesiyle metinlerini, transkripsiyonlarını ve günümüz Türkçeye tercümelerini sunması ilgi çekmektedir (Aydın, 2011; Aydın, 2018).

Eski Türkçe, Eski Türk yazıtları üzerine Türkiye'de Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Caferoğlu, Raşit Rahmeti Arat, Şinasi Tekin, Talat Tekin, Osman Fikri Sertkaya, Ahmet Bican Ercilasun, Ceval Kaya, Cengiz Alyılmaz, Saadettin Gömeç, Erhan Aydın, Osman Mert vd gibi bilim insanları uzmanlaşmışlar.

Yazıtlara eski Sovyetler Birliği'nden ayrılmış Türk cumhuriyetlerinde ilgi büyüktür. Kırgızistan bilim insanlarının hazırladıkları “Eski Türk Lehçeleri ve Çağdaş Dillerdeki Yansımaları” adlı kayda değer bir çalışmada ister Moğolistan ister Yenisey bölgesindeki tüm bengutaşlarda geçen 1680 sözcüğün açıklamalı dizelgesi yer almıştır. Kırgızistan yazıtlarının en gözde tetkikçisi Çetin Cumagulov, Göktürk alfabeli olmayanlar da dâhil Kırgızistan'daki tüm yazıtları fotoğrafları, çizimleri, okunuşları ve çevrileriyle üç cilt olarak neşrettirmiştir (Cumagulov, 1971). Kazak bilim insanı Gubaydolla Aydarov'un “Sekizinci Asır Eski Orhon Türk Abideleri Dili” monografisinde Bilge Kağan, Kül İç Çor, Kül Tigin, Moyun Çor, Suci, Tonyukuk bengutaşlarının fotoğrafları, Göktürk metinleri, transkripsiyonları, Rusça tercümeleri yanında, düzenli ve kapsamlı gramer açıklaması da yer almaktadır (Aydarov 1971). Altay Amanjolov'un Göktürk yazı anıtlarının tarihi üzerine malzemeleri ve şerhleri önemlidir (Amanjolov, 1975). Özbekistan'daki en önemli çalışma “Kadimgi Türkiy Til” adıyla G. Abdurrahmanov ile A. Rüstemov tarafından hazırlanmıştır. Eserde Bilge Kağan, Kül Tigin, Ongin, Tonyukuk anıtları yazılarının çözülüşüyle, Özbekçe çevrileriyle Eski Türkçe dilbilgisi verilmiştir. Tatar asıllı Vladimir Nasilov anıtların dili üzerinde çalışmıştır (Nasilov, 1960). Karaçay bilim insanı Soslanbek Bayçorov'un eseri Avrupa'da bulunmuş Göktürkçe metinlerin belirli anlamda toplusu niteliğindedir (Bayçorov, 1989).

Eski Türk yazıtlarından aşağıdakiler en önemliler olarak kabul edilir: “Altun Yaruk”, “Bilge Kağan”, “Gürbelçin”, “Hian (Karı Çor)”, “Hoytu Tamir”, “Huastvanift”, “İltiriş Kağan”, “Karabalgasun”, Kırgızistan'daki yazıtlar, “Kül İç Çor”, “Kül Tigin”, “Maytrisimit”, “Mutrın Temdeg”, “Ohe Nur”, “Ongin”, Orta Asya'daki diğer yazıtlar, “Somon Sevrey”, “Suci”, “Süan Tszyan”, “Şine Usu”, “Tariat”, “Tes”, “Tonyukuk”, vd.

Azerbaycan'da ilgili alanda yapılan araştırmalarda da bu yazıtlar üzerine incelemelerin daha çok tercih edildiğine tanıklık etmektedir.

Eski Türkçe üzerine, Eski Türk yazıtlarına ilişkin Azerbaycan'da yapılan çalışmalar tezlerden, kitaplardan, makalelerden, bildirilerden ibaret olup, dilbilimi, tarih, edebiyat, lingo kültüroloji konseptlerini kapsamaktadır.

Bu alanda Azerbaycanlı uzman müellifler Alibey Hüseynzade, Bekir Çobanzade, Emin Abid, Elmeddin Alibeyzade, Tofik Hacıyev, Hadı Mirzezade, Abbaskulu Meherremov, Yunus Memmedli, Ferhad Zeynalov, Gülhanım Veliyeva, Ebülfez Amanoğlu Guliyev, Yadigar Aliyev, Ebülfez Recebli, Cefer Ceferov, Nizami Ceferov, Nizami Hudiyev, Alisa Şükürlü, Elyar Seferli, Halil Yusifli, Ramiz Asker, Veli Osmanlı, Firudin Ağasıoğlu, Metanet Memmedova, Tofik Melikli, Vefa Yunusova, Akşin Memmedov, Elşen Şükürlü, Gızılgül Abdullayeva, Sevinç Aliyeva, Fuzuli Bayat, Minara Aliyeva Çınar, Bayram Guliyev, İlahe Rüstemova, Sabir Abbaszade, Dilber Camali, Nabat İbrahimova, Meleyke Mirzeli, Araz Gurbanov, Aysel Ahmedova, Gatibe Guliyeva, Memmedali Novruzov ve diğerleridir (Kazım Bey, 1841; Recebli, 1967; Memmedli, 1967; Recebli, 1970; Hacıyev, 1976; Şükürlü ve Meherremov, 1976; Recebli, 1977; Amanoğlu, 1978; Memmedli, 1979; Memmedli, 1981; Recebli, 1981; Zeynalov, 1980; Seferli ve Yusifli, 1982; Hacıyev, 1985; Veliyeva, 1985; Ceferov, 1988; Hudiyev ve Amanoğlu, 1988; Recebli, 1988; Amanoğlu, 1990; Mirzezade, 1990; Recebli ve Memmedli, 1993; Şükürlü, 1993; Recebli, 1994; Recebli, 1995; Alibeyzade, 1996; Ceferov, 1996; Memmedli, 1996; Recebli, 1996; Seyidov, 1996; Amanoğlu, 1997-a; Amanoğlu, 1997-b; Hüseynzade, 1997; Memmedova, 1998; Aliyev, 1999; Amanoğlu, 1999-a; Amanoğlu, 1999-b; Amanoğlu, 1999-c; Amanoğlu, 2000; Yunusova, 2000; Amanoğlu, 2001-a; Amanoğlu, 2001-b; Melikli, 2001; Recebli, 2001-a; Şükürlü, 2001; Abdullayeva, 2002; Recebli, 2002-a; Recebli, 2002-b; Şükürlü, 2002; Aliyeva, 2003; Amanoğlu, 2003-a; Amanoğlu, 2003-b; Bayat, 2003; Recebli, 2003-a; Recebli, 2003-b; Aliyev, 2004-a; Aliyev, 2004-b; Aliyev, 2004-c; Amanoğlu, 2004; Bayat, 2004; Memmedov, 2004; Recebli, 2004; Aliyev, 2005; Ceferov, 2005; Bayat, 2006; Ceferov, 2006; Çobanzade, 2006; Recebli, 2006; Şükürlü, 2006; Abdullayeva, 2007; Amanoğlu, 2007; Aliyev, 2008-b; Recebli, 2008; Aliyev, 2009; Zeynalov, 2009; Recebli, 2010-a; Asker, 2011; Şükürlü, 2011; Asker, 2012; Guliyeva, 2012; Osmanlı, 2012; Ağasıoğlu, 2013; Gurbanov, 2013; Veliyeva, 2013; Amanoğlu, 2014; Guliyeva, 2015; Hudiyev, 2015; Aliyev, 2018; Camali, 2018; Amanoğlu, 2018; Emin Abid, 2020; Hacıyev, 2020; Hebibbeyli, 2020; Guliyev, 2021; Rüstemova, 2021; Abbaszade, 2022; Camali, 2022; Guliyeva, 2022; İbrahimova, 2022; Mirzeli, 2022; Ahmedova, 2023, Ceferov, 2023; Guliyeva, 2023-a; Guliyeva, 2023-b; Novruzov, 2023; <https://achiqkitab.aztc>; <https://www.bookcollector>; vd).

1.2. YAYINLARIN BİBLİYOGRAFYASI

(yayın yıllarına göre dizilmiştir)

<i>Yıl</i>	<i>Konu</i>	<i>Yazar / tertipçi</i>
1841	Uygurlar hakkında araştırma	Mirza Kazım Bey
1905	Türkler kimdir, kimlerden ibarettir	Alibey Hüseyinzade
1966	Ongin yazıtı ve kapagan sözcüğü	Ebülfez Recebli
1967	Kadim Türk dilinde sayı	Ebülfez Recebli
1967	Kadim Türk Orhun-Yenisey yazıtları dili	Ebülfez Recebli
1967	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde ä sesi	Ebülfez Recebli
1967	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde isim	Yunus Memmedli
1969	Kadim Türk yazılı abideleri dili	Abbaskulu Meherremov
1970	Ongin yazıtı hakkında	Ebülfez Recebli
1999	Gobustan: kaya üstü resimler	İshak Ceferzade
1973	Orhun-Yenisey yazıtlarında fiil-bağlama	Ebülfez Amanoğlu
1974	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiili sıfat	Ebülfez Amanoğlu
1976	Azerbaycan edebi dili tarihi	Tofik Hacıyev
1976	Kadim Türk yazılı abideleri dili	Alisa Şükürlü
		Abbaskulu Meherremov
1976	Orhun-Yenisey yazıtlarında -ğlı -gli eki	Ebülfez Amanoğlu
1977	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiil	Ebülfez Recebli
1978	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiilin çekimsiz biçimleri	Ebülfez Amanoğlu
1979	Orhun-Yenisey yazıtlarında adlar I	Yunus Memmedli
1980	Kadim Türk yazılı abideleri	Ferhad Zeynalov
1981	Orhun-Yenisey yazıtlarında adlar II	Yunus Memmedli
1981	Orhun-Yenisey yazıtlarında hareket adları	Ebülfez Recebli
1981	Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinde fiil	Ebülfez Recebli
1983	Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinde sıfat	Ebülfez Recebli

1985	Türk dilleri yazı abidelerine dair tetkikler	Tofik Hacıyev
1985	Yazılı abidelerde diyalekt	Gülhanım Veliyeva
1988	Bazı damga ve işaretlerin etimolojik izahı	Cefer Ceferov
1988	Kadim Türk yazılı abideleri dilinden seminerler	Nizami Hudiyeu Ebülfez Amanoğlu
1988	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiil tarzı	Ebülfez Recebli
1990	Azerbaycan dilinin tarihî grameri	Hadı Mirzezade
1990	Kadim Türk yazıtlarının sentaksı	Ebülfez Amanoğlu
1992	Eski Türk yazıtları müntahabatı	Ebülfez Amanoğlu
1992	Kül Tigin	Ebülfez Recebli
1992	Ulu Türk	Ebülfez Recebli
1993	Kadim Türk yazıtları materyalleri	
1993	Kadim Türk yazıtlarının sentaksı	Ebülfez Amanoğlu
1993	Kadim Türk yazıtlarının dili	Alisa Şükürlü
1993	Orhun-Yenisey yazıtları	Ebülfez Recebli Yunus Memmedli
1994	Kadim Türk yazıtları sözlüğü	Nizami Hudiyeu Ebülfez Amanoğlu
1994	Orhun-Yenisey anıtlarının incelenmesinde bazı problemler	Ebülfez Recebli
1995	Göytürk yazıtlarında noktalama özellikleri	Ebülfez Recebli
1995	Göytürkler	Ebülfez Recebli
1996	Ana kitabeler	Elmeddin Alibeyzade
1996	Azerbaycan'da yeni bulunan Göktürk yazılı iki eser	Alisa Şükürlü
1996	Kadim Türk kitabelerindeki yer-sub meselesi	Mirali Seyidov
1996	Kadim Türk yazılı abideleri	Cefer Ceferov
1996	Eski Türkçede şahıs adları ve unvanları	Yunus Memmedli
1996	Uygurlar	Ebülfez Recebli
1997	Altun Yaruk (kitap tanıtımı)	Ebülfez Amanoğlu
1997	Orhun-Yenisey yazıtlarında çekimsiz fiil	Ebülfez Amanoğlu

1998	Orhun-Yenisey yazıtları kadim Türk tarihinin kaynağı gibi	Metanet Memmedova
1999	Dede Korkut ve Göktürk yazıtları	Ebülfez Amanoğlu
1999	Eski Türk onomastik sözlüğü	Ebülfez Amanoğlu
1999	Kadim Türk onomastiği üzerine notlar	Ebülfez Amanoğlu
1999	Kadim Türk Runik yazıtları dili diyalekt fevki hadisesi gibi	Yadigar Aliyev
2000	X-XIII. yüzyıl Uygur hukuk vesikalarında kişi adları	Ebülfez Amanoğlu
2000	Gobustan Azerbaycan'ın kadim medeniyet ocağı	Ceferkulu Rüstemov
2000	Orhun-Yenisey yazıtlarında şahıs adları	Vefa Yunusova
2000	Orhun-Yenisey yazıtlarında dilinde etno antroponimler	Ebülfez Amanoğlu
2000	Türk halkları edebiyatı, 4 ciltte	Nizami Ceferov
2001	Edebiyat anıtları olarak Eski Türk yazıtları	Tofik Melikli
2001	Göytürk dilinde gelecek zaman anlayışı	Ebülfez Recebli
2001	Göytürk dilinde sentaktik bütünler	Ebülfez Recebli
2001	Göytürk yazıtlarında kelimelerin imla kuralları	Alisa Şükürlü Elşen Şükürlü
2001	Kadim Türk onomastiğinin leksik semantik sistemi	Ebülfez Amanoğlu
2001	Kadim Türkçe - Azerbaycanca lügat	Ebülfez Recebli
2001	Umum Türk yazıtları ve Huastvanıft	Gatibe Guliyeva
2001	Uygur devletinin ilk kağanlarının (744-840) ad ve unvanları	Ebülfez Amanoğlu
2002	Göytürk dilinin leksikası	Ebülfez Recebli
2002	Göytürk dilinin morfolojisi	Ebülfez Recebli
2002	Göytürk yazıtları	Alisa Şükürlü
2002	Kadim Türk yazını abideleri	Gızılgül Abdullayeva
2003	Göktürk yazıtlarındaki üç yer adı	Ebülfez Amanoğlu

2003	Göktürkler döneminde inançlar ve mitolojik görüşler	Arif Acaloğlu
2003	Göytürk dilinin sentaksı	Ebülfez Recebli
2003	Türk dili tarihi	Fuzuli Bayat
2003	Kadim Türk onomastiği leksik semantiği	Ebülfez Amanoğlu
2003	Kadim ve orta Türkçe yazıtlarında kullanmış Türk leksemi hakkında	Yadigar Aliyev
2003	Orhun-Yenisey yazıtlarında toponimler	Sevinç Aliyeva
2003	Orhun-Yenisey yazıtları ve Azerbaycan dili (leksik)	Memmedali Novruzov
2003	Ulu Türkler	Ebülfez Recebli
2004	Göytürk dilinin fonetiği	Ebülfez Recebli
2004	İrk Bitig'de sosyal ve mitoloji konular	Fuzuli Bayat
2004	Kadim Türk devrinden orta Türk devrine geçit: dini mitoloji sistem ve umumi dil	Yadigar Aliyev
2004	Kadim Türk edebi dilinden orta asır Türk edebi diline: leksik norm hususiyetleri	Yadigar Aliyev
2004	Kadim Türk Runik yazıtları dili	Yadigar Aliyev
2004	Kadim Runik yazı abidelerinden orta asır Türk abidelerine geçit	Yadigar Aliyev
2004	Kadim ve orta Türk devirlerinde etnik medeni muhit, dil süreçleri	Yadigar Aliyev
2004	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde toponimler ve etnonimler	Ebülfez Amanoğlu
2004	Orhun-Yenisey yazıtları ve Azerbaycan dili	Akşin Memmedov
2005	Kadim Türk devrinin etnik dil süreçleri	Yadigar Aliyev
2005	Milli etnik hafızanın iziyle	Cefer Ceferov
2005	Orhun-Yenisey yazıtları ve orta asırlar Türk dili Türkî	Yadigar Aliyev
2006	İrk Bitig metninin poetik yapısı	Fuzuli Bayat
2006	Göktürk edebi dilinin imlası	Elşen Şükürlü

2006	Kadim Türk abideleri dili, 4 cilt	Ebülfez Recebli
2007	Garbi Azərbaycan abideleri	Eziz Elekberli
2007	Kadim Türk onomastiği	Ebülfez Amanoğlu
2007	Kül Tigin yazıtı	Gızılgül Abdullayeva
2008	Kadim Türk alfabesi: tarihi, menşei, teşekkülü	Yadigar Aliyev
2008	Kadim Türk poeziyası (şiiri)	Ebülfez Recebli
2009	Türk eski devrinden orta devrine geçiş: Türklerde dini-mitolojik sistem	Yadigar Aliyev
2009	Eski Türk dönemi Azərbaycan'da etno kültürel çevre ve yaşam tarzı	Yadigar Aliyev
2009	Kadim Türk yazı abideleri (orta Türk)	Ferhad Zeynalov
2009	Kadim Türk yazısı abideleri, 2 ciltte	Ebülfez Recebli
2009	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiil	Ebülfez Recebli
2010	Göytürk dilinde fiilin semantiği	Ebülfez Recebli
2010	Kadim Türk dilinden orta asırlar Türk edebi diline (Türkî) geçit	Yadigar Aliyev
2010	Kadim Türk yazısı abideleri, 3-4. ciltler	Ebülfez Recebli
2010	Orhun-Yenisey yazıtları leksikası (Azərbaycan dili şiveleri ilə mukayese)	E. İbrahimova
2011	Orhun-Yenisey yazıtlarının Azərbaycan'da incelenmesi	Ramiz Asker
2011	Kadim Türk yazıtlarında onomastik vahitler	Alisa Şükürlü
2012	Huastvanift yazıtı dilinde hâl kategorisi	Gatibe Guliyeva
2012	Kadim Türk edebiyatı	Veli Osmanlı
2012	Kadim Uygur yazıtı Huastvanift'in dilinde kemiyet kategorisi	Gatibe Guliyeva
2012	Orhun yazıtları	Ramiz Asker
2013	Kadim Türk dili	Gülhanım Veliyeva
2014	Kadim Uygur Türklerinin onomastiği	Ebülfez Amanoğlu
2014	Orhun-Yenisey yazıtlarının dil üslubu	Dilber Cemali

2014	Yenisey yazıtları	Dilber Cemali
2015	Huastvanift (Manihey günah tövbesi) dili	Gatibe Guliyeva
2015	Kadim Türk yazıtlarının dili	Nizami Hudiyev
2015	Orhun yazıtlarında leksik-semantik yolla söz yaratıcılığı	Aysel Ahmedova
2015	Orhun yazıtlarının dilinde fiil düzelten -sıra / -sire eki	Aysel Ahmedova
2015	Orhun-Yenisey yazıtlarının tetkiki tarihi	Dilber Camali
2016	Orhun yazıtlarında yapım ve çekim ekleri	Aysel Ahmedova
2016	Orhun yazıtları dilinde söz yaratıcılığı usullerinin tasnifi	Aysel Ahmedova
2017	Kadim Uygur yazıtı Huastvanift dilinde cümlelerin informatif zenginliği	Gatibe Guliyeva
2018	Kadim Türk dili	Yadigar Aliyev
2018	Kadim Türk Uygur resmî hukuk belgeleri	Gatibe Guliyeva
2018	Kadim Uygur metinleri bağlamında hitapların üslup ekspresif fonksiyonları	Gatibe Guliyeva
2018	Orhun yazıtlarında söz yaratıcılığı süreçleri	Aysel Ahmedova
2018	Orhun yazıtları dilinde söz yaratıcılığının morfoloji sentaktik usulü	Aysel Ahmedova
2018	Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiilin şahıssız biçimleri	Ebülfez Amanoğlu
2018	Orhun-Yenisey alfabesinin kökeni	Dilber Camali
2018	Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından: Tes, Tariat, Şine Us	Ebülfez Amanoğlu
2019	Kadim Uygur yazıtı Huastvanift dilinde sayılar ve numeratif sözcükler	Gatibe Guliyeva
2019	Orhun-Yenisey yazıtlarında akrabalık anlayışı bildiren sözcükler	Dilber Cemali
2020	Eski Türkçe sözlüğü	Fuzuli Bayat Minara Aliyeva Çınar

2021	Orhun yazıtları ve Azerbaycan'la tarihsel lengüistik bağları	Bayram Guliyev
2021	Orhun yazıtları dilinde söz yaratıcılığı	Aysel Ahmedova
2021	Orhun Yenisey yazıtlarında Türk etnos tefekürünün ifadesi	İlahe Rüstemova
2022	Kadim Türkçe metinler bağlamında hukuki terminolojinin semantik zenginleşmesi	Gatibe Guliyeva
2022	Kadim Türkçeden günümüze -IXg eki	Gatibe Guliyeva
2022	Kadim Türk Runik yazıtlarında zaman ve mekân sözcükleri	Nabat İbrahimova
2022	Orhun-Yenisey yazıtları lingo kültüroloji konseptte	Dilber Camali
2022	Türk halklarının medeniyetinde Orhun-Yenisey yazıtlarının rolü	Sabir Abbaszade
2023	Kadim Türk yazıtı Huastvanift dili	Gatibe Guliyeva
2023	Orhun yazıtları dilinde söz yaratıcılığı	Aysel Ahmedova
2023	Türk dillerinde resmî üslubun ilkin kaynakları	Gatibe Guliyeva

Sunulan bibliyografya konuya ait kaynakların elbette tümü, hepsi değildir. Bunların yanı sıra, bilimsel statüye sahip olmayan popüler dergilerde, gazetelerde de konuya ilişkin çoklu sayıda yazılar yayınlanmıştır.

“Türk Runik Kaynakçası” bibliyografyasını (Aydın, 2008) irdeleyince kitapta Azerbaycan yayınlarından toplam beş kitaba yer verildiği (691, 954, 1478, 1516, 1522), daha çok Azerbaycanlı müelliflerin bu konuda Türkiye’de yayınlanmış makalelerinden ve bildirilerinden bazılarının dizelgelendiği teyit edilmektedir (Aydın, 2008).

1.3. ARAŞTIRMALARIN TEMATİĞİ

Eski Türkçe üzerine Azerbaycan’da araştırmaların 19. yüzyıl ortalarından başladığı, 20. yüzyıl başlarından sürdürülerek, 1960’lı yıllardan hız kazandığı, günümüzde kapsamlı boyutta devam ettiği görülmektedir.

Geçmiş Sovyetler Birliği'nde bu birliği oluşturmuş müttefik cumhuriyetler 1991'de bağımsızlığa kavuştuktan sonra Türk yurtlarında Eski Türk yazıtlarının öğrenilmesi çalışmaları genişlemeye başlamıştır. Tam da buna göre Azerbaycan'da bu süreç daha çok bağımsızlıkla bağlantılı olmuştur.

1.3.1. Dil Konsepti

Eski Türkçenin Azerbaycan'da bilinmesi, öğrenilmesi 20. yüzyılın evvellerinden başlanmıştır. Sovyet rejiminde 1920 yılından 1935 yılına kadar üniversitelerde Kadim Türk Dili dersi okutulmuştur. Repressiya adlandırılan siyasal temizleme yıllarından sonra Azerbaycan'da bu dersin öğretimine ara verilmiştir. 1950'li yıllardan siyasal yasaklamalar yumuşayınca 1956 yılından bu dersin tedrisine yeniden başlanmıştır.

Mirza Kazım Bey (1802-1870): Rusya'da Uygur yazıtlarının, kabilelerinin tarihini, yazı medeniyetini öğrenmek sahasında Rusyalı ilk Doğubilimci hesap edilir. 1841 yılında “Uygurlar hakkında araştırma” başlıklı makalesiyle Rusya'da Uygur biliminin temelini atmıştır (Kazım Bey, 1841).

Alibey Hüseyinzade (1864-1940): 1905 yılında Bakü'nün Hayat gazetesinde yayınlanmış “Türkler kimdir ve nerede yaşamışlar” makaleler dizisinde kadim Türkler, Orhun-Yenisey yazıtları hakkında önemli bilgiler verilmiştir (Hüseyinzade, 1997).

Bekir Çobanzade (1893-1937): İstanbul'da, daha sonra Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de tahsil almış, vatanına dönerek 1922-1924 yıllarında Kırım üniversitesinde çalışmış, 1924'te üniversitenin rektörü görevini üstlenmiş, 1924 Eylül'ünden Bakü Üniversitesi'nde çalışmıştır. Ömrünün sonuna kadar Azerbaycan'da Türkoloji'nin gelişimine hizmet göstermiştir. Azerbaycan'ın dilbilimciler kuşağını yetiştirmiş bu büyük bilgi sahibinin devlet ve halk karşısında hizmetleri nazara alınmaksızın Sovyet yönetimi tarafından acımasızca Pantürkizm damgasıyla hapsedilip kurşuna dizilmiştir.

Görkemli Türkolog, 1924 yılında Bakü'de yayımlanmış “Türk-Tatar Lisaniyatına Methâl” eserinde (Çobanzade, 2006) Türkoloji'ye ilginin daha da genişlemiş olduğunu göstererek yazmıştır: “1905 yılı devriminden sonra Rusya Türk Tatarları, 1908 devriminden sonra Osmanlı Türkleri arasında kendi dillerinin, tarihlerinin ve kültürlerinin tetkiki meselesi günün meşguliyetlerinden birisi olmuştur” (Çobanzade, 2006, s. 10). Eserde Türkoloji'ye ilginin artması dikkate alınarak dilbilimi sahasındaki, özellikle

Avrupa dilbilimindeki başarıların Türk Tatar dillerine uygulanması meselesi odak merkezine çekilmiştir: “Türkoloji araştırmalarının temel sebeplerini anlayabilmek, bu hususta tenkidi ve tahlili bir bakış sahibi olabilmek için umumi lisanîyatın ses, biçim bahisleriyle bunların Türk Tatar diline uygulanması hususlarına da yeterince aşına olmak lazımdır” (Çobanzade, 2006, s. 10).

Müellif, Türkoloji'ye giriş seviyesi taşıyan bu kitabı yenice üyesi olduğu üniversitenin öğrencileri için ders kitabı niteliğinde hazırlamıştır. Eserin birinci faslında seslerin fizyolojisi, devamında seslerin fonolojik ve grafik özellikleri irdelenmiştir. “Şekiller” ve “Sözcüklerin birbirine bağlanması” adlı bölümlerde morfolojik meselelere aydınlık getirilmiştir. “Dillerin şekli tasnifi” bölümünde dünya dillerinin morfolojik tasnifi, sözcükler ve cümlelerin bu tasnifte yeri ve rolü izah edilmiştir. “Lisanların şecereli taksimi” bölümünde çağdaş devirde dünya dillerinin geneolojik tasnif üzere genel tasviri verildikten sonra “Ural Altay dil ailesi” adlı bölümde bu aileye ait olan diller beş gruba ayrılmış, Türk Tatar dalı üzerinde geniş durulmuştur. Bundan sonra Türk Tatar dilleri lehçelerinin Avrupa'da araştırılması özelinde, Türkçenin fedakâr araştırmacıları olan Vamberi, Munkaşi, Nemet, Radlov gibi ünlü Türkologların eserlerine ilişkin kısa bilgiler verilmiş, devamınca Çin kaynaklarındaki Türkler hakkında verilerden, Uygur uygarlığından söz edilmiş, böyle bir mükemmel yazı dilinin, üslubunun milattan önce oluşumunun şüphe doğurmadığı bildirilmiştir (Çobanzade, 2006, s. 81).

Bilim insanı, Üçü İltirîş kağan (ihtimal ki, Tonyukuk ön görülür), Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını şerh ederek yazmıştır: “Bu kitabelerdeki Türk dili, bugünkü Türk lehçeleri arasında Kutadgu Bilig doğrultusunda bildiğimiz Uygur diline en yakın Türkçedir. Bu yazıtlarda esatiri zamanlardan Bilge Kağan'a kadar Türklerin tarihi kısa surette arz ve izah edilmiştir. Burada yazıtların yazarı Türklerin Çin medeniyeti karşısında kendi benliklerini kaybettiklerini, kendi varlıklarını unutarak Çinlilere yıldızlı unvanlar hatırı için kul olduklarını yana yakıla anlatır. Bilge Kağan'ın Türk bodununu, halkını bu zillet ve fakirlikten kurtardığını izah eder” (Çobanzade, 2006, s. 82).

Çalışmada Kutadgu Bilig başta olmak üzere orta devir Türk yazı abideleri olan Divan-ü Lügat-it Türk, Divan-ü Hikmet, Kûsas ül Enbiya, Codex Kumanicus vd eserler hakkında geniş bahsedilmiştir. Sonda Türk Tatar dilinin bugünkü meselelerinden, Türk dilinin tarihinden, ana dil kaynağı esasında kelime üretiminin, terim yapımının özelliklerinden söz edilmiş, Ziya Gökalp'ın yeni devirdeki dil faaliyetleri, Tercüman

gazetesinin Türkçenin gelişimindeki müstesna rolü yüksek değerlendirilmiştir (Çobanzade, 2006).

Emin Abid (1898-1938): İstanbul Üniversitesi'ni bitirirken 1926 yılında “Azerbaycan Türklerinin edebiyat tarihi” konusunda mezuniyet tezi yazmıştır. Uzun yıllar kaybolmuş sanılan bu eser ancak 2020 yılında yayımlanmıştır. Burada kadim Türk dilinden ve edebiyatından bahsedilmiştir (Abid, 2020).

Abbaskulu Meherremov: Eski Türk yazıtlarının dili üzerine Azerbaycan'da ilk tezi 1967 yılında o hazırlamıştır. Bu yönde ilk ders kitabını da 1969 yılında o tertip etmiştir. Burada Orhun ve Yenisey yazıtlarından örnek metinler ve tercümesi, sözlük verilmiştir (Meherremov, 1969). Bu eser, 1976 yılında Alisa Şükürlü tarafından genişletilerek ve dolgunlaştırılarak, ortak yazarlı olarak tekrar basılmıştır. Burada ilk defa olarak Eski Türk yazıtlarından orijinal metinlere, transkripsiyonlara ve tercümelere yer verilmiştir (Şükürlü ve Meherremov, 1976)

Yunus Memmedli (Memmedov): 1969'da “Orhon-Yenisey abidelerinde isim)” konusunda bilim adayı tezini savunarak, sonralar bu tez esasında iki hissedenden ibaret aynı adlı ders kitabı hazırlamıştır (bak: bu tez, s. 129, şekil 1). Birinci kitapta Orhun-Yenisey yazıtlarındaki adlardan türemiş isimler, sıfatlar Azerbaycan Türkçesiyle tarihsel karşılaştırmalı izlekte, ikinci kitapta ise Orhun-Yenisey yazıtlarındaki fiilden türemiş isimler incelenerek tahlil edilmiştir (Memmedli, 1979; Memmedli, 1981). Yunus Memmedli'nin Ebülfez Recebli ile birlikte hazırladıkları “Orhon-Yenisey Abideleri” kitabı (bak: bu tez, s. 131, şekil 6) kayda değer bir araştırmadır (Recebli, 1994).

Alisa (Ali İsa) Şükürlü (1932-2007): Bakü Devlet Üniversitesi filoloji fakültesini üstün başarıyla bitirdikten sonra 1963 yılında Rusya Leningrad şehrinde mastır eğitimi almış, tez danışmanı ordinaryüs Andrey Kononov olmuştur. Uzun süre Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü'nde öğretim üyesi çalışmıştır. “Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili” (Abbaskulu Meherremov ile birlikte, 1976, 1993, 2015), “Azerbaycan Dilinin Tarihî Grameri” (1983), “Genceli Nizami'de Türkçülük” (1989) kitaplarının müellifidir.

“Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili” ders kitabı (bak: bu tez, s. 132, şekil 7) 19. yüzyıl sonlarından başlayarak Eski Türk yazıtları üzerinde yapılan araştırmaların genel neticelerine dayanmıştır. Kitapta Eski Türk yazıtlarının Güney Sibirya'nın Orhun ve Yenisey ırmakları etrafında bulunuşu, bu yazıtların bütünsel Göktürk veya Türk Runik alfabesiyle yazılması hakkında bilgiler verilmiş, vurgulanmıştır ki, Doğu Sibirya'dan

Baltık denizine kadar uzanıp giden arazilerde mesken salıp yaşayan tüm Türk boyları bir ana kök üzerinde meydana çıkmıştır. Ana Türk toplumu parçalandıktan sonra birbirinden çok uzaklara göçüp giden Türk kabileleri ekonomik, siyasal, kültürel ilişkilerinin kesilmesi yüzünden tedricen kendine özgü istikametlerde gelişmişler, hatta antropoloji yapılarında bile ciddi değişiklikler baş vermiştir. Buna rağmen, bir kökten ayrılan akraba halkları birleştirebilecek en gözde özellikleri aynen onların dilinde ve folklorunda korunmuştur. Çağdaş Türkoloji'nin esas görevlerinden biri tüm akraba Türk lehçeleri ile eski yazı abidelerinin dillerini karşılaştırmalı öğrenmekten, onların dilinde bu veya diğer formatta korunan fonetik, leksik ve dilbilgisel özellikleri aşıkâra çıkarmaktan, bununla da ana Türk dilini canlandırmaktan ibarettir. O da not düşülmüştür ki, Rusya'da yürütülen ırkçılık siyaseti neticesinde azınlık Türk boylarının ve toplumlarının, topluluklarının birçoğu hazırda mevcut değildir.

Kitapta Göktürk alfabesi ve onun kökeni, Göktürk yazını abidelerinin öğrenilmesi tarihi, Göktürk yazıtlarının, Eski Uygur yazıtlarının öğrenilmesi süreci, Eski Uygur yazıtları gibi önemli konulara da temas edilmiştir. Kitap yazarına göre, Türk kabileleri içerisinde en eski şehir kültürüne sahip olan Uygurlar, Türk yazı medeniyetinin gelişiminde ve yayılmasında çok kayda değer rol oynamışlar. Oysaki Uygur kabileleri muhtelif din ve inançlara tapındıklarına göre vahit bir alfabeden istifade etmemişler, ona göre de günümüze kadar ulaşan Türkçe Uygur yazıtları Göktürk, Brahmi Hint, Mani ve Uygur harfleriyledir. Bu alfabelerle tertiplenmiş Eski Uygur yazıtları içerisinde Uygur alfabesinde yazılı vesikalar daha çoktur.

Kitap müellifinin kanısınca, hazırda dünyanın muhtelif kütüphanelerinde ve müzelerinde korunan Uygur yazıtlarının dili henüz tüm yanlarıyla öğrenilip tamamlanmamıştır. Bunun yanı sıra, bu yazıtlar üzerinde yapılan ilkin araştırmalar böyle bir fikir yürütmeye esas verir ki, Uygur edebi dili ilk zamanlarda Göktürk edebi dilinden farklı olmamıştır. Lakin sonralar başka alfabelerden istifade edilmekle ve hem de Çin, Fars dillerinin etkisi altında Eski Uygur edebi dilinin başlıca olarak kelime dağarcığında ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Buna rağmen, Eski Uygur ölçünlü edebi diliyle Göktürk yazıtlarının dilinde müşterek leksik ve gramer özellikler çoktur. Eski Uygur yazıtlarının dilbilgisel yapısında göze çarpan esas farklı özgünlük Göktürk yazıtlarındaki bir veya iki varyantlı eklerin Eski Uygur yazıtlarında dört ve daha artık varyantlarda

kullanışıdır. Eserde Orhun-Yenisey yazıtları dilinin transkripsiyonunun ve tercümesinin yanı sıra Eski Türk yazıtları dilinin grameri de ayrıntılı boyutta açıklanmıştır.

Kitapta belirtilmiştir ki, henüz Rus çarı Büyük Petro'nun hâkimiyeti devrinde, yani 18. yüzyılın başlarında bu yazıtların öğrenilmesine ilgi uyanmıştır. Bu zaman Doğubilimci Messerschmidt, Yenisey ırmağı kıyılarındaki yazılar hakkında ve Semyon Remezov Orhun ırmağı sahillerindeki yazılar hakkında Orhuntaşı adıyla bilgiler vermişler. Daha sonra bu konuda bilgiler Straleneberg'in yazılarında ve 1870'li yıllarda Pallas'ın kitabında yer almıştır. Sibirskiy Vestnik Sibirya Haberleri dergisinde Grigori Spasski'nin bu konuda makaleler dizisi yayınlanmıştır. 1889 yılında Rus arkeolog Yadrintsev'in Moğolistan'daki keşfi Orhun-Yenisey yazıtlarının öğrenilmesi tarihinde yeni dönemin başlangıcı olmuştur. Kül Tigin yazıtının okunuşu üzerinde en çok Vilhelm Thomsen ve Vasili Radlov tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır. Thomsen 1893 Kasım ayında bu yazıları okuduğu hakkında dünya kamuoyuna bilgi vermiş, Vasili Radlov da onun ardınca yazıtın atlasını yayımlamıştır. Daha sonra monografide bu alanda Sergey Malov, Hüseyin Namık Orkun, İgor Batmanov, Talat Tekin, Altay Amonjlov, Gubaydolla Aydarov ve diğerlerinin hizmetleri değerlendirilmiş, bu yöndeki kitaplar analiz edilmiştir.

Eserde kadim Türk yazını abidelerinin fonetiği, sözcüklüğü ve onları ifade eden yazı işaretleri konularına belirli yer ayrılmıştır. Eski Türk yazıtlarının fonetik, grafik özellikleri Orhun-Yenisey ve Eski Uygur yazıtlarının materyalleri esasında mukayeseli yöntemle incelenmiştir. Aynı zamanda uyum kuralı ve sessel olaylar meseleleri mevcut dil malzemeleri doğrultusunda ele alınmıştır. Eski Türk yazı abidelerinin kelime birikimi incelenirken abidelerdeki sözcükler anlamlarına göre akrabalık ilişkisi bildiren kelimeler, doğa olayları ve zaman kavramı bildiren kelimeler, hayvan adı bildiren kelimeler, beden azaları adları bildiren kelimeler, onomastik birimler olarak gruplaştırılmıştır. Kitabın Türk yazıtlarındaki morfolojik kategoriler bahsinde esas ve yardımcı söylev öğeleri (kelime öbekleri) ve gramer kategorileri karşılaştırmalı yöntemle ilgili örnekler doğrultusunda analiz edilmiştir. Yazıtların sentaktik yapısı da incelenmiş olup, eski yazıtların metinlerinden örnekler ve sözlük eklenmiştir.

Bu eser, Azerbaycan'da Eski Türk yazıtlarına ait ilk mükemmel bilimsel monografi gibi dikkati çekmektedir. Azerbaycan'da bu sahada yazılmış ilk ders kitabı olarak da

güncelliğini korumaktadır. Azerbaycan'ın üniversitelerinde bu sahada esas ders kitabı olarak istifade edilmektedir.

Ebülfez Recebli (Recebov) (1936-): Orhun-Yenisey abidelerinin dili konularında bilimsel tezler savunmuştur. 50'ye yakın kitabın, 200'den fazla makalenin yazarıdır, 30 civarında tez danışmanlığını yürütmüştür. Faaliyetlerinin odak noktasını Eski Türkçenin problemleri oluşturur. Orhun-Yenisey ve Eski Uygur yazıtlarına ait çok sayılı eserleri bilinmektedir.

Tez çalışmaları:

- Kadim Türk Orhon-Yenisey abidelerinin dili: morfoloji, 1967.
- Orhon-Yenisey abidelerinin dilinde fiil biçimi, 1977.

Kitapları:

- Orhon-Yenisey Abidelerinin Dilinde Fiil Adları, 1981.
- Orhon-Yenisey Abideleri Dilinde Fiil Tarzları, 1988.
- Kül Tigin, 1992
- Orhon-Yenisey Abideleri, Yunus Memmedli ile ortak yazarlı, 1993.
- Göytürkler, 1995.
- Uygurlar, 1996.
- Kadim Türkçe - Azerbaycanca Lügat, 2001.
- Göytürk Dilinin Leksikası, 2002.
- Göytürk Dilinin Morfolojisi, 2002.
- Göytürk Dilinin Sentaksı, 2003.
- Ulu Türkler, 2003.
- Göytürk Dilinin Fonetigi, 2004.
- Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, 4 ciltte, 2006.
- Orhon-Yenisey Abideleri Dilinde Fiil Biçimi, Rusça, 2009.
- Göytürk Dilinde Fiilin Semantiği, 2010.
- Kadim Türk Yazısı Abideleri, 4 ciltte, 2010.

Makalelerinden:

- Ongin abidesi ve kapagan sözcüğü hakkında, Bakü Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri, 1966.
- Kadim Türk dilinde sayı, Bakü Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri, 1967.

- Orhon-Yenisey abideleri dilinde ä sesi, Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Elmi Eserleri, 1967.
- Ongin abidesi, Sovyet Türkoloji'si Советская Тюркология, 1970.
- Orhon-Yenisey anıtlarının incelenmesindeki bazı problemler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, 1994.
- Orhon-Yenisey anıtlarının incelenmesindeki bazı problemler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, 1995.
- Göktürk dilinde gelecek zaman anlayışının ifadesi, Dil ve Edebiyat, 2001; Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2001.
- Göktürk dilinde sentaktik bütünler, Dil ve Edebiyat, 2001.
- Kadim Türk poeziyası, Filoloji Meseleleri, 2008.

Görüldüğü üzere, bilim insanının çalışma diyapazonu geniştir, daha çok Göktürkçe dilbilgisini ortaya koymasıyla dilbiliminde kendine özgü mevki kazanmıştır. Göktürk dilinin morfolojik yapısı, Göktürk ve Orhun-Yenisey yazıtlarının metinlerinden zengin dil olguları esasında araştırılmıştır (Recebli, 2002). Göktürk dilinin sentaktik yapısı Göktürkçede sentaktik ilişkiler, kelime grupları, basit ve birleşik cümleler, aynı zamanda Göktürkçede kullanılmış sentaktik bileşimler konuları bağlamlarında incelenmiştir (Recebli, 2003). Göktürkçenin leksik varlığı (kelime hazinesi), semasiyoloji çokanlamlı sözcükler, eşsesli sözcükler, eşanlamlı sözcükler, zıt anlamlı sözcükler, etimoloji, onomastik, frazeoloji, leksikoloji, leksikografi ve kelime türetimi meseleleri ışığında detaylı olarak irdelenmiştir (Recebli, 2004).

“Kadim Türk Yazısı Abidelerinin Dili” dört ciltliğinde (bak: bu tez, s. 135, şekil 14; s. 137, şekil 18) tek edebi dili temsil eden Göktürk yazıtları ile Eski Uygur yazıtları ortak özellikleri öne çıkarmak bağlamında ele alınmıştır. Önce Göktürk yazıtlarının öğrenilmesi tarihinden, yayıldığı araziden, Orhun, Yenisey, Doğu Türkistan ve Orta Asya yazıtlarından bahsedilmiş, sonra Eski Uygur yazısı abideleri hakkında bilgi verilmiştir. Kitapta bölümler şeklinde Göktürk yazıtlarının grafik ve fonoloji meseleleri, Eski Türk yazıtlarının dilinde leksikoloji, semasiyoloji ve kelime türetme meseleleri, Eski Türk yazıtları dilinin morfoloji yapısı, sentaktik özellikleri dile getirilmiştir. Burada Azerbaycan Türkoloji'sinde ilk kez olarak eski Uygarlar hakkında geniş bahsedilmiştir.

Dörtciltliğin ilk iki cildi Göktürk yazıtlarının tarihi ve dili, yazıtların fonetik, leksik, morfoloji ve sentaktik özellikleri konularını, sonraki iki cildi ise Eski Uygur alfabesinin

öğrenilmesi tarihi, bu yazıtların fonetik, leksik, morfoloji, sentaktik yapısı konularını kapsamaktadır. Müellif kaydetmiştir ki, başka Türk lehçeleri için olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesi için de en eski yazılı kaynaklar literatürde Türk Runiği de adlanan Orhun-Yenisey alfabesiyle taş, ağaç, kâğıt, muhtelif nesneler üzerinde yazılmış metinlerdir ve Uygur alfabesiyle yazılmış olup, ekseriyeti dini içerik taşıyan metinlerdir. Eski Uygurca yazıtlar hem sayıca Orhun-Yenisey yazıtlarından çoktur. Hem bu yazıtların metinleri Orhun-Yenisey yazıtlarından geniştir hem de bu abideler Orhun-Yenisey yazıtlarına nispeten tür itibarıyla rengârenktir (Recebli, 2006).

Ebülfez Recebli araştırmalardan böyle sonuca varmıştır ki, Eski Uygur yazıtları dil özelliklerine göre Orhun-Yenisey yazıtlarının bir nevi devamı niteliğindedir. Aslında Eski Uygur kabilelerinin dilinin Eski Uygur edebi dili olmadığı da ispatlanır. Orhun-Yenisey yazıtlarının dili gibi bu dil de o dönemin Türk kabilelerinin anladığı dil, yani umum Türk edebi dilidir, bir nevi inter diyalektir. Buna göre de Eski Uygur yazıtlarının dilini incelerken sorunsala bu açıdan yaklaşmak lazımdır, ayrıca Eski Uygur dili kavramıyla özel olarak Eski Uygur kabilelerinin dilinin değil, Uygur alfabesiyle yazılmış abidelerin dilinin algılandığı her zaman dikkatte kalmalıdır.

Kitap müellifinin fikrince, aslında Eski Uygur metinlerinde Uygur dili ifadesine hiç yerde rastlanmaz, dilden bahsedilen her yerde Türkçe yahut Türk tili terimi geçmiştir. Demek, ya metinleri yazmış, tertip veya tercüme etmiş insanlara Uygur dili ifadesi yabancı olmuş ya da onlara hiç malum olmamıştır ya da Eski Uygur metinleri tüm Türk kabileleri için müşterek bir dilde özel olarak oluşturulmuştur. Tüm kabilelerin anlayacağı bir edebi dilde, kabileler arası iletişim dilinde yazılmıştır. Araştırmacı, metinlerin tahlili esasında bu neticeye gelmiştir ki, Eski Uygur kabilelerinin dili ile Eski Uygur alfabesiyle yazılmış Eski Türk yazıtlarının dili kökteş kavram değildir. Eski Uygur dili dedikte Eski Uygur alfabesiyle yazılmış Eski Türk yazıtlarının dili öngörülebilir. Uygur alfabesiyle yazılmış Eski Türk yazıtlarının dili Eski Uygur kabilelerinin dili de olamaz, çünkü hatta çağdaş devirde birkaç ciltten ibaret olan herhangi bir edebi eser bile yazıldığı dili, onun imkânlarını, sözvarlığını ve gramer yapısını tüm boyutta yansıtamaz. Eserde bu yazıtların dilinin kelime birikiminin Orhun-Yenisey yazıtlarının kelime dağarcığından fazlasıyla geniş olduğu söylenmiştir.

Bu husus, Recebli'nin düzenlemiş olduğu “Kadim Türkçe - Azerbaycanca Lügat”ten ve bu kitaba ayrı ayrılıkta Göktürk yazıtları için ve Eski Uygur yazıtları için

tertip edilen sözlükten de görülür (Recebli, 2001). Önsözde bildirilmiştir ki, Eski Türk yazıtlarının dili dediğimizde Göktürk ve Eski Uygur alfabesiyle yazılmış metinler, Türk dilinin en eski döneminden 1069 yılına kadar, Eski Uygur alfabesiyle bir yazması olan Kutadgu Bilig eserine dek olan metinler düşünülür. Yazıtların dilinin tahlilinden şöyle neticeye varılmıştır ki, Eski Uygur edebi dili ne ise tam yeni bir edebi dil değil, Orhun-Yenisey edebi dilinin yenileşmiş, belli bir gelişim yolu geçmiş tekâmül şeklidir. Tabii ki, bu gelişim, tekâmül sürecinde eskiler korunduğu gibi, yenilere de yer verilmiştir. Sonralar yaranan Çağatay edebi dili de tamamıyla yeni bir hadise değil, Eski Uygur edebi dilinin gelişip yenileşmiş sürümüdür. Bu fikirde Türk lehçelerinin inkişaf tarihi varsayımı yansımaktadır. “Eski Uygur edebi dili bir sıra Türk lehçelerinin materyalleri esasında meydana çıksa da onun esasını Oğuz dilleri teşkil etmiştir. Bu dile Uygur dili unsurları da ilave edildiği için literatürde bu dilin Uygur-Oğuz temelli olduğu gösterilir. Çeşitli Türk lehçelerinin malzemelerini bir araya getiren koyne (temel) dil seciyesi taşıdığı için Eski Uygur edebi dili geniş kapsam dairesine sahip olmuş, Türk dünyasında yayılmıştır. Bu edebi dil esasında sonralar yeni edebi diller, özellikle Çağatay edebi dili yaranmıştır. Azerbaycan edebi dilinin oluşumunda da Eski Uygur edebi dilinin belirli düzeyde rolü olmuştur (Recebli, 2010, s. 18). “Tababete ve astronomiye ait eserlerin yazılması Eski Uygur edebi dilinde bilimsel üslubun yaranmasına sebep olmuştur” (Recebli, 2010, s. 24).

Kitapta Doğu Türkistan'da (Turfan'da) bulunmuş Eski Uygur harfli Turfan yazılarının, Manihey dini içerikli kitabelerin, Buda dini içerikli kitabelerin bir kısmının, Buda dini içerikli Altun Yaruk yazıtından bir parçanın, ilkel dram adlandırılan Maytrısimit yazıtının, Şüan Tszyan'ın Biyografisi, İblis Atavaki Öyküsü, Kuanşi İm Pusar, Sekiz Yükme, İki Kardeş Öyküsü, Dantipala, Çastanı Bey, Büyük Maymun, Padmavati, Tavşan Öyküsü yazıtlarının faksimileleri, transkripsiyonları, tercümeleri yer almıştır. Bu kitapta İslam dönemi Eski Uygur yazıtlarının (Reşit Rahmeti Arat'ın hazırladığı “Eski Türk Şiiri” kitabı esasında) metinleri, akabinde Eski Uygurların hukuk vesikaları ve sözlük sunulmuştur.

Cefer Ceferov (1938-1996): Yetkin Türkolog olarak bilinmektedir. Daha çok “Milli Etnik Hafızanın İzile” monografisiyle bilim çevrelerinin dikkatini çekmiştir (Ceferov, 2005). Kitapta “Runik grafemlerin teşekkül tarihine dair düşünceler” ve “Orhun-Yenisey abideleri” başlıklı kısımlar da yer almıştır. Burada Orhun yazıtlarının dil ve üslubunun mükemmel yapıya sahip olduğu vurgulanmıştır. Göktürk alfabesinin kökeni meselesi

incelenirken Orhun-Yenisey yazıtlarının alfabe sistemi hakkında çeşitli görüşlere değinilmiş, Göktürklerden önce de Hun damgalarının, As alfabesinin, Hun alfabesinin mevcut olduğu belirtilmiştir (Ceferov, 2005, s. 165). Türk Oğuz damgalarının Türk medeniyeti belleğinde önemli rol oynadığı, Kaşgarlı'nın sunmuş olduğu Oğuz damgaları örneklerinde Göktürk alfabesindeki harf işaretlerinin kadim Türk damgalarından türediği kaydedilmiştir (Ceferov, 2005, ss. 145-156).

Gülhanım Veliyeva (1944-): “Kadim Türk Dili” adlı kitabı konu açısından önem arz etmektedir. Eserde Türk lehçelerinin gelişim dönemleri incelenmiş, sonra Eski Türk yazını abidelerinin öğrenilmesi tarihi ve bu yazıtların yayıldığı araziye göre tasnifi şerh edilmiş, akabinde Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk yazıtları hakkında bilgiler ve bu yazıtlardan metin parçaları, örnekleri verilmiştir. Eserde Orhun-Yenisey yazıtlarının fonetik, leksik ve morfolojik dil özellikleri hususunda araştırmalar da yer almıştır (Veliyeva, 2005).

*Nizami Hudiye*v (1950-2021): Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde akademisyenlik yapmış, bir süre bu üniversitenin rektörü olmuştur. Ayrıca Azerbaycan Devlet Televizyon ve Radyo Şirketinin başkanı olmuş, üç dönem Azerbaycan milletvekili seçilmiştir. “Abdullah Şaik'in dili”, “Azerbaycan edebi dili sözvarlığının inkişaf yolları” konularında tez çalışmaları savunmuştur. Azerbaycan edebi dilinin ve Türk dilinin tarihine, Türkoloji'ye ait saygın eserleriyle Azerbaycan dilbiliminin gelişiminde önemi katkılarda bulunmuştur. Seçme eserleri 14 cilt şeklinde yayınlanmıştır. Bilimsel faaliyetleri çok yönlü ve geniş profillidir. Esas araştırmaları edebi dil tarihiyle bağlantılı olsa da çağdaş Azerbaycan Türkçesi, nutuk kültürü vd sahaların öğrenilmesine ait eserleri de değerli araştırmalar sırasındadır. Bilimsel faaliyetlerinde Eski Türk yazıtlarının incelenmesi de ayrıca yer tutmuştur.

Telif ve tertip kitaplarından:

- Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dilinden Seminer Meşgaleleri, 1988
- Kadim Türk Abideleri Sözlüğü, 1992
- Kadim Türk Abidelerine Dair Materyaller (ortak tertip), 1993
- Azerbaycan Türk Yazılı Dilinin Teşekkülü, 1996
- Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, 2015

Türk soyunun dilinin, tarihinin, kültürünün vd teşekkülünde esas kaynaklardan hesap olunan Göktürk yazıtlarının araştırılması Nizami Hudiyev'in bilimsel kariyerinde

önemli yere sahiptir. Senaryosu esasında Orhun-Yenisey yazıtları konusunda televizyon belgeseli ekranlarda yayımlanmaktadır.

“Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili” ders kitabında (bak: bu tez, s. 139, şekil 21) Eski Türk yazıtları dilinin araştırılması problemleri, fonetik, leksikoloji ve gramer (morfoloji ve sentaks) özellikleri açıklanmıştır. Ayrıca Çin'in Eski Türk yazılı abidelerinden metinler, seminer meşgaleleri için malzemeler, Eski Türk kelimeleri sözlüğü yer almıştır. Dokuz bölümden ibaret bu eserde Eski Türk yazıtları Türk soyunun milli düşünce tarzını, manevi dünyasını ve zengin dil tarihini yansıtan örnekler niteliğinde değerlendirilmiştir. Azerbaycan Türkçesinin ve diğer Türk lehçelerinin gelişim süreci, fonetik, leksik, gramer kategorileri Türkçe köken ortaklığı algısıyla şerh edilmiştir.

Kitapta Eski Türk yazıtlarının öğrenilmesi tarihsel kronoloji formatında ele alınmıştır. Yazıtların fonetik sistemi de araştırılmış, her bir sesin yazılışı, yeri, konumu geniş şerh edilmiştir. Göktürk yazıtlarında genelde ünlüler metin içinde, terkinde yazılmadığına göre onların sayısı da henüz tam netleştirilmemiştir. 10. yüzyıla kadar Göktürk edebi dilindeki sekiz ünlüyü ifade etmek için dört-beş işaretten istifade edilmiş, Orhun-Yenisey yazıtlarında 16 ünsüz ses işareti kullanılmıştır. Ünsüzleri ifade eden yazı işaretleri kalınlık veya incelik özelliklerini yansıtmak bakımından aynı olmamıştır.

Kitapta Eski Türk yazıtları dilinin 5-8. yüzyıllar halk konuşma dilini yansıtan edebi dil olduğuna vurgu yapılmıştır. Eski Orhun-Yenisey yazıtlarının sözvarlığındaki kelimelerin bir kısmı çağdaş Türk lehçeleri için arkaikleşmiş olsa da diğer kısmı bazen olduğu gibi, bazen de fonetik değişimlerle kullanılmaktadır. Bilge Kağan, Kül Tigin, Küli Çor, Tonyukuk yazıtlarının dili çağdaş Oğuz grubu Türk lehçelerine yakındır. Kitap yazarının kaydettiği gibi, 732 yılında yazıldığı belirtilen Kül Tigin yazıtının kelime birikimindeki 20'ye yakın sözcüğün Azerbaycan Türkçesi çağdaş ölçünlü söz varlığında bulunduğu görülmektedir. Eski Türk yazıtlarında zaman zaman Göktürk, Uygur, Mani, Brahmi vd alfabelerin uygulanmış olduğu, noktalama işaretlerinden istifade edilmemiş olduğu fikirlerini Nizami Hudiye de desteklemiştir.

Kitabın kendine özgü özelliklerinden biri de sonda yer alan Eski Türkçe kelimeleri sözlüğüdür. Burada 60 binden fazla sözcük izah edilmiş, Eski Türkçedeki antroponimler, etnonimler, toponimler, hidronimler açıklanmıştır.

Ebülfaz Amanoğlu Guliyev (1950-): Eski Türk yazıtlarının araştırılması ve neşri yönünde Azerbaycan'da kayda değer bilimsel çalışmalarıyla bilinmektedir. Azerbaycan

Milli Bilimler Akademisi muhabir üyesidir. Esas bilimsel çalışmalarını Eski Türkçe üzerine gerçekleştirmiştir.

Tez çalışmaları:

- Orhon-Yenisey yazılı abidelerinde fiilin çekimsiz biçimleri, 1978.
- Kadim Türk onomastiğinin leksik semantik sistemi, 2003.

Kitaplarından:

- Kadim Türk Abidelerinden Seminerler, 1988.
- Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Sentaksı, 1990.
- Eski Türk Yazılı Abideleri Müntahabatı, 1992.
- Kadim Türk Yazılı Abidelerine Ait Materyaller, 1993.
- Kadim Türk Abidelerinin Sözlüğü, 1994.
- Orhon-Yenisey Abidelerinde Fiilin Çekimsiz Biçimleri, 1997.
- Eski Türk Onomastik Sözlüğü, 1999.
- Kadim Türk Onomastiğinin Leksik-Semantik Sistemi, 2 ciltte, 2001.
- Göktürk yazıtlarındaki üç yer adı hakkında inceleme, 2003.
- Orhon-Yenisey Abidelerinde Toponimler ve Etnonimler, 2004.
- Kadim Türk Onomastiği, 2007.
- Kadim Uygur Türklerinin Onomastiği, 2014.
- Orhon-Yenisey Abidelerinde Fiilin Şahıssız Biçimleri, Berlin, 2018.

Makalelerinden:

- Orhon-Yenisey yazılı abidelerinde ilkin fiili bağlama, Bakü Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri, 1973.
- Orhon-Yenisey yazılı abidelerinde fiili sıfat, Bakü Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri, 1974.
- Altun Yaruk, Bilig, Ankara, 1997.
- Eski Türk onomastiği üzerine notlar, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 1999.
- Dede Korkut ve Göktürk yazıtları: adlar, inançlar ve gelenekler, Bilge, Ankara, 1999.
- X-XIII. yüzyılların Uygur vesikalarında kişi adları, Doğu Türkistan'ın Sesi, İstanbul, 2000.

- Orhon-Yenisey yazılı abidelerinde etno antroponimler, Azerbaycan Onomastiği Problemleri, 2000.

- Uygur devletinin ilk kağanlarının ad ve unvanları üzerine, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2001; Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ankara, 2001.

- Göktürk yazıtlarındaki üç yer adı hakkında, Türksoy, Ankara, 2003.

- Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından (Tes, Tariat, Şine Us), Türkoloji, Ankara, 2018.

“Kadim Türk Abidelerinden Seminer Meşgaleleri” eseri (bak: bu tez, s. 129, şekil 2) Azerbaycan'da üniversitelerde Eski Türkçe dersinin öğretiminde istifade edilen ilk ders malzemelerinden olmuştur (Amanoğlu, 1988).

“Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Sentaksı” kitabı (bak: bu tez, s. 130, şekil 3) alanında değerli araştırmalardan sayılmaktadır. Burada Göktürk yazıtlarının dilbilgisel yapısı, sentaktik özellikleri, söz dizini ilişki tipleri, söz grupları ve cümle gibi güncel problemler çağdaş Türk lehçeleri, bu sıradan Azerbaycan Türkçesi ile mukayeseli bağlamda incelenmiştir (Amanoğlu, 1990).

“Eski Türk Yazılı Abideleri Müntahabâtı” adlı tertip kitabında (bak: bu tez, s. 130, şekil 4) Göktürk yazıtları ile Eski Uygur yazıtlarının ana özellikleri hakkında bilgiler, birkaç yazıtın metni ve tercümesi verilmiştir. Azerbaycan dilbiliminde Eski Uygurların tarihi, kültürü, dili, edebiyatı hakkında ayrıntılı söz edilmiştir (Amanoğlu, 1992).

“Kadim Türk Abidelerinin Sözlüğü” kitabında (bak: bu tez, s. 131, şekil 5) Eski Türk yazıtlarında geçen leksik birimler, Azerbaycan Türkçesine tercüme ve şerhlerle birlikte incelenmiştir (Amanoğlu, 1994).

“Orhon-Yenisey Abidelerinde Çekimsiz Fiiller” (Amanoğlu, 1997) kitabında (bak: bu tez, s. 133, şekil 9) Göktürk yazıtlarında fiil kategorisi, çekimsiz fiiller, zarf-fiiller, sıfat-fiiller, mastar Azerbaycan dilbiliminde ilk defa çağdaş dildeki kökteş kategoriyle mukayeseli bağlamda araştırmaya alınmıştır (Amanoğlu, 1997). Aynı eser Berlin'de Rusça yayımlanmıştır (Amanoğlu, 2018).

Amanoğlu, Eski Türk yazıtlarının onomastiği konusunda da önemli tetkikler müellifidir. Bu araştırmaların neticesi olarak “Eski Türk Onomastik Sözlüğü” (bak: bu tez, s. 133, şekil 10) bilim kamuoyuna sunulmuştur. Burada Eski Orhun-Yenisey ve Uygur yazıtları dilindeki onomastik birimler sözlüklenmiştir (Amanoğlu, 1999).

İki ciltten ibaret “Kadim Türk Onomastiğinin Leksik Semantik Sistemi” monografisi (bak: bu tez, s. 134, şekil 11) ilgili konuda özgün bilimsel bulguları içermektedir (Amanoğlu, 2001).

“Orhon-Yenisey Abidelerinde Toponimler ve Etnonimler” monografisi (bak: bu tez, s. 135, şekil 13) alanına yeni pencereden bakış niteliğindedir. Burada Göktürk yazıtlarındaki yer adları ve etnik adlar araştırılmıştır. Orhun-Yenisey yazıtlarında göze çarpan oronimler, hidronimler, oykonimler, etnonimler, aynı zamanda coğrafi terimler de bilimsel boyutta incelenmiştir (Amanoğlu, 2004).

“Kadim Türk Onomastiği” monografisinde (bak: bu tez, s. 136, şekil 15) Eski Türkçedeki özel adlar konu edinmiştir. Ayrıca Eski Türk onomastik kelime hazinesinin kısa sözlüğü verilmiştir (Amanoğlu, 2007).

“Kadim Uygur Türklerinin Onomastiği” monografisi (bak: bu tez, s. 138, şekil 20) Azerbaycan dilbiliminde ilgili konunun özel olarak öğrenilmesini kapsayan ilk monografidir. Burada eski Uygur kağanlığının Göktürk devletinin devamcısı olduğu kaydedilmiş, Türk boy birleşmesinde uzun süre Göktürk kültürel manevi geleneklerinin, yazı mirasının korunmuş olduğuna vurgu yapılmıştır. Uygur onomastiği konusu kitapta Ötüken Uygurlarının onomastiği, Turfan Uygurlarının onomastiği ve Kutadgu Bilig'in onomastiği olarak üç bölüm çerçevesinde araştırılır. Burada aynı zamanda eski Uygurların kısa siyasi tarihi, Uygur devleti ve onun şeceresi (soyağacı), Uygur kağanlarının faaliyeti, Turfan Uygurlarının kültürel edebi hayatı, dini görüşleri hakkında bilgi verilmiştir. Uygurlar geniş bir arazide iskân etmiş oldukları dolayısıyla bu Türk birliği birkaç alfabeden (Göktürk, Brahmi, Manihey, Soğd) istifade etmiş, oturak hayat tarzına geçmiş, Buda, Mani, Hristiyan dinlerine sitayiş etmişler (Amanoğlu, 2014).

Monografinin Ötüken Uygurlarına ait Runik yazıtlarında kullanılmış antroponimler, hidronimler, oronimler, etnonimler tetkik edilirken Ötüken Uygurları döneminde Göktürk yazı geleneği sürdürüldüğüne göre bu onomastik birimlerin fonetik-gramer özelliklerine göre Göktürk onomastik birimleriyle aynı özelliklere sahip olduğu bildirilmiştir. Doğu Türkistan'a yerleşmiş Turfan Uygurlarının antroponimlerinden, unvanlarından, Uygur hukuk vesikalarında yer almış antroponimler ve unvanlardan söz edilmiştir. Eski Uygurcaya tercüme edilmiş yazıtlardaki toponimler ve Uygur hukuk vesikalarında geçmiş toponimler araştırılmıştır. Turfan Uygurlarının ad sisteminde Göktürk onomastiğinden farklı özellikler göze çarptığına vurgu yapılmıştır.

Göktürk onomastiğinde hükümdar, kabile başçısı, kumandanların kişi isimleri daha çok kullanılmışsa, Doğu Türkistan Uygur onomastiğinde toplumun diğer katmanlarının da şahıs isimlerine tesadüf edilir. Göktürk onomastiğinde kadın adları yer almamışsa, Doğu Türkistan Uygur yazıtlarında 100'den fazla kadın ismine tesadüf edilmiştir. Bu yazıtlardaki onomastik birimlerin zenginliği dönemin örf adetleri, ad verme gelenekleri, halkın inançları, estetik bakışları hakkında tasavvur yaratmaktadır. Kutadgu Bilig'in onomastiği, Mahmut Kaşgarlı ve Uygur onomastiği hususlarında da malzemeler sunulmuştur (Amanoğlu, 2014).

Kitabın ilaveler kısmında 9. yüzyıla ait Eski Uygur Mahranamak yazıtında geçen şahıs isimlerine, Şine Usu yazıtındaki Bulak boy ismine, Eski Türkçedeki Katun yer ismine ilişkin makaleleri yer almıştır (Amanoğlu, 2014).

Fuzuli Bayat (1958-): Halk edebiyatı profesörüdür. Bir süre Türkiye'deki Kars Kafkas Üniversitesi'nde ve Gaziantep Üniversitesi'nde öğretim üyesi çalışmıştır. Hazırda Azerbaycan Folklor Enstitüsü'nde şube müdürüdür.

Türkoloji meseleleriyle de meşgul olmaktadır. Türkiye'de de bilimsel eserleri yayımlanmış ve beğeni kazanmıştır. Bunlardan “Türk Dili Tarihi” monografisi ilgi çekmektedir. Burada Türk dilinin gelişim süreci izlenirken Eski Türkçe meselelerine de yer verilmiştir (Bayat, 2003).

Müellifin Minara Aliyeva Çınar ile birlikte hazırlamış olduğu “Eski Türkçe Sözlük” eski Türkçenin leksikografisi yönünde değerli bir kaynak niteliğindedir. Bu çalışmayla daha önce ortaya konulan Eski Türkçe sözlükler temel alınarak, Göktürk ve Uygur Türkçeleri birlikte ele alınmakla tek bir geniş sözlük oluşturmak gayreti gösterilmiştir. Sözlük, 10.300 madde başı kelimeyi, ayrıca 1515 iç maddeyi kapsamaktadır. Kitabın önsözünde Türk dilinin teşekkülünden, tekâmül, gelişim devrelerinden, Eski Türk dilinin sözvarlığından, leksik birimlerinden, onların fonetik, morfolojik yapılarından ve tercümesinden bahsedilmiştir (Bayat, 2003).

Yadigar Aliyev (1969-): Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji kürsüsünün Türk lehçeleri üzere asistanı olmuş, Gence Devlet Üniversitesi'nde akademik faaliyetini devam ettirmiş, 2011-2013 yıllarında bu üniversitede profesör unvanıyla filoloji fakültesinin dekanı, 2013 Şubat-Aralık aylarında üniversitenin rektörü idari görevleri üstlenmiştir.

Dört monografinin, üç ders kitabının, 100'den fazla makalenin yazarıdır. Makaleleri Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Polonya, Türkiye, Ukrayna'nın saygın bilimsel dergilerinde yayınlanmıştır.

Araştırma tezleri:

- Kadim Türk Runik abidelerinin dili diyalekt fevki hadisesi gibi, bilim adayı tezi, Bakü, 1999.

- Kadim Türk edebi dilinden orta asırlar Türk edebi diline (Türkî) geçit devri, doktora tezi, Bakü, 2010.

Monografi-kitaplarından:

- Kadim Türk Runik Yazılı Abideleri Dili, 2004

- Kadim Türk Runik Yazılı Abidelerinden Orta Asırlar Türk Yazılı Abidelerine Geçit: Edebi Dil Normlarının Gelişimi, 2004

- Orhon-Yenisey Abideleri ve Orta Asırlar Türk Edebi Dili Türkî, 2005

- Azerbaycan'ın Kadim Türk Runik Yazılı Abideleri, 2008

- Kadim Türk Alfabesi: Tarihi, Kökeni, Teşekkülü, 2008

- Kadim Türk Dili, 2018

Makalelerinden:

- Kadim ve orta Türk yazılı abidelerinde işlenmiş Türk leksemi hakkında, Pedagoji Üniversite Haberleri, 2003

- Kadim Türk edebi dilinden orta asırlar Türk edebi diline geçit: leksik norm hususiyetlerinin ötürülmesi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Haberleri, 2004

- Kadim ve orta Türk devirlerinde etnik medeni muhit, dil prosesleri, Gence Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri, 2004

- Kadim Türk devrinin etnik ve dil prosesleri, Azerbaycan Diller Üniversitesi Elmi Haberleri, 2005

- Kadim Türk devrinden orta Türk devrine geçit: Türklerde dini-mitolojik sistem, TuranSAM, 2009

“Kadim Türk Runik yazılı abidelerinin dili diyalekt fevki hadisesi gibi” konulu tez çalışmasında Eski Türk yazıtlarına mahsus fonetik, leksik, dilbilgisi normları, kuralları sistemleştirilir, edebi ve resmi üslup tezahürleri tespit edilir (Aliyev, 1999).

“Kadim Türk edebi dilinden orta asırlar Türkî edebi diline geçit devri” konulu tez çalışması (Aliyev, 2010) Türkoloji'de güncel bir problemin çözümünü ele alır. Eski Türk

Runik yazıtlarına mahsus norm niteliklerinin orta asırlar Türk edebi diline ötürülmesi meselesi incelenmiş, Orhun-Yenisey yazıtlarının bazı dil özelliklerinin orta asırlar Türk edebi dili Türkî'de, orta Türk dönemi yazıtlarında devam ve inkişaf ettirildiği meseleleri araştırılmış, Eski Türk edebi dilinden orta asırlara ötürülmüş norm keyfiyetleri dil seviyeleri üzere sistemleştirilmiştir.

Tezde Eski Türk döneminin Altay ve Türkistan ile ilgili esas etniksel kültürel süreçler yüze çıkarılmış, Oğuzların, Kıpçakların, Uygurların eski çağın etno kültüroloji süreçlerinde rolü tespit edilmiştir. Orhun-Yenisey abidelerinin yazıldığı devirde Türklerin vahit edebi dilden istifade ettikleri somut delillerle ilk defa olarak ispatlanmış, Eski Türk dönemi edebi dilinin özellikleri irdelenmiştir. Tez çalışmasında ilk defa olarak orta asır Türk yazıtları dilinde devam ettirilip geliştirilen Orhun-Yenisey yazıtlarına mahsus dil normları sistemleştirilerek, fonetik, leksik, gramer seviyeler gözden geçirilmiştir. Orta Türk dönemi yazıtlarında strüktür-biçim, işlevsel-mazmun değişikliklerine maruz kalan Runik koyne (edebi dilin temel lehçesi) özellikleri ilk defa dile getirilerek, uygun dil seviyeleri bağlamında gruplaştırılmıştır. Milat öncesi birinci binyılda Azerbaycan arazisinde Türklere mahsus etniksel kültürel ortamın ve yazı medeniyetinin olduğu gösterilmiştir. Azerbaycan arazisinde Kafkas Albanya'sı (Ağvan) zamanında yaratılmış ve ülkenin kuzeybatı bölgelerinde çokluk teşkil etmiş Alban yazıtlarının Türkler tarafından azı milattan önce birinci binyılda Eski Türk alfabesiyle yazıya alındığı ispata yetirilmiştir.

Eserin bölümleri sırasıyla “Kadim Türk devrinden orta Türk devrine geçit: tarihsel kültürel ortam, dil süreçleri”, “Kadim Türk devrinde etniksel kültürel muhit ve dil süreçleri”, “Orta Türk devrinde etniksel-kültürel muhit ve dil süreçleri” adlanır. Genel olarak bu doktora tezinde Türk kavimlerinin entegrasyonu ve genel Türk tefekkürünün tekâmülü süreci konu edinmiştir. Özellikle, Eski Türk döneminde etniksel kültürel muhit ve dil süreçleri, inkişafın sonraki aşamasında Türkistan'da lokal Türk etnik ortamlarının yaranması süreçleri araştırmaya alınmıştır. Bu devirde küçük tayfaların asimilasyona uğrayarak çoklu sayıda dil subyelerini birleştiren bağımsız grupların yaranması (Oğuzlar, Uygurlar, Karluklar, Kıpçaklar), Türk bütünlüğünün etnos subyeleri incelenmiştir.

Eski Türk yazıtlarının dil özellikleri Eski Türk döneminde Oğuz, Kıpçak, Uygur merkezleri olarak üç etno kültüroloji merkezin meydana gelişini ihtimal etmeye esas verir. Ona göre de Eski Türk dönemine ait yazılı abidelerde bu etno kültüroloji

merkezlerle ilgili alâmetler daha kabarıktır. Yani Türk Runiği yazılarında diğer tayfa lehçe dillerine özgü özellikleri yansıtan konuşma farkları gözlemlenmiştir. Bunlarda Oğuz, Kıpçak, Uygur özellikleri bağlamında diğer lehçe farkları görünmemiştir.

Araştırmada orta asırlar Türk edebi dilinin teşekkülünde çeşitli lehçe subyelerinin bağımsız Türkçeler şeklinde farklılığı belirlenmiştir. Eski Göktürk yazıtlarının lehçe üstü konuşma ağzında orta asırlar Türk edebi diline geçiş baş vermesi ve Eski Türk etnik dil muhitinin dağılarak orta asırlar lokal Türkçelerinin yaranması süreci tahlil edilmiştir. Geçiş aşamasında dil süreçlerinin Türk Runik yazılarının lehçe üstü normu, lokal Türk dili muhitine uyumu, eski norm ile yeninin paralel faaliyet göstermesi, yeni yazı dili normlarının belirlenmesine kadar hazır edebi kalıp gibi istifade edilmesi şerh edilmiştir. Ortaçağ Türk edebi dili bazen leksik dil unsurları varyantlarına, daha net olarak söylersek, norm karışıklığına sebep olmuştur. Orhun-Yenisey yazıtlarına mahsus dil normları Türkî'den önceki dönemin aynı dil olgularında özel çekisine, işlevsel tayinine ve iletişim işlevine göre farklılık oluşturmuştur. Bunlar Orhun-Yenisey yazıtlarında hiçbir değişikliğe maruz kalmayan sabit yazılı iletişim kuralları olmuştur. Türkî'de ise statik unsur olarak kalmamış, yapısına ve görevine göre değişmiştir.

Müellifin fikrinde, Orhun-Yenisey yazıtlarına ait dil normlarını Türkî'de sonraki işlevselliğine göre iki yere ayırmak mümkündür: hiçbir değişikliğe uğramayarak olduğu gibi kalan ve gelişerek değişen Runik koyne (temel lehçe) özellikleri. Eski devirden orta asırlar dönemine ve Eski Türk yazıtlarından orta asırlar Türk yazı abidelerine ötürülen edebi dil normları muhtelif dil düzlemlerini kapsadığına göre fonetik, grafik, leksik, gramer seviyeleri tahlil edilmiştir. Eski çağın edebi iletişimsel sistemi için güncel olan kelime ve ifadeler orta asırlar Türk edebi diline ötürüldüğünde birbirinden farklı iki işlevsel görev üstlenmişler. Şöyle ki ya olduğu gibi kalmış ya da semantik deformasyona uğramıştır. Leksemelerde anlam değişikliği ekstra ve etno lengüistik amillerin etkisiyle baş vermiştir. Orhun-Yenisey yazıtlarının dili için karakteristik leksik birimlerin bir bölümü sonraki devrelerde kitlesel hızla arkaikleşmiştir. Ancak ilk devirler için Türkî varyantlarının ölçünlü normlarının belirtilmesine kadar yazı dilinde işlek dil unsuru kalmıştır. Çünkü Eski Türk döneminin karakteristik alâmet çağrışımının ister siyasal isterse de dil süreçlerinde kendisini göstermesi onların orta asırlar döneminde entegrasyondan diferansiyasyona doğru bütünleşmesiyle, milli tefekkür olgularının meydana çıkmasıyla neticelenmiştir. Nitekim Oğuzlarda, Kıpçaklarda, Uygurlarda milli

tefekkür umum Türk düşüncesine nispeten üstünlük oluşturmuştur. Orhun-Yenisey yazıtlarının dilinden getirilen örneklerle ispatlanmıştır. Bütünleşmesi sağlanmış olan tayfa subyelerinin dil özelliklerini birleştiren genel yazı dili biçimlenmiştir. Türk soylarının kökteş konuşma dili standartları yaranmış, paralel dil birimlerinin bazıları normlaşmış, yeni genel yazı dili hesap edilen iletişim düzeninin norm ve üslup tarafları da tespit edilmiştir. Bununla beraber, Eski Türk döneminde yaranan umum Türk tefekkürünün yarattığı edebi dil olgularının orta asırlar Türk yazıtlarında görünmesi, korunması meseleleri kaynaklardan getirilen örneklere dayanılarak genellemelerle tetkik edilmiştir. Eski Türk devrelerinin etno kültüroloji merkezleri meydana çıkmış, umum Türk tefekkürünün ürünü gibi bütünsel dini-mitoloji sistem yaranmıştır, genel yazı dili vücuda gelmiştir. Orta Türk döneminde Mahmut Kaşgarlı'nın dil olguları karşılaştırıldığında Oğuzlar ve Türkler, Kıpçaklar ve Türkler, Subarlar ve Türkler modelinde mukayeseler yapılmıştır.

Araştırmada Türk terimi, Türkler ifadesiyle siyasal terim anlamı anlaşıldığı vurgulanmıştır. Mukayeselerden belli olur ki, Türk etnoslarının lokalleşmesiyle ilgili vahit edebi iletişimsel sistem parçalanmıştır, Orhun-Yenisey yazıtlarının lehçe üstü konuşmayı ayrı ayrı edebi Türkçeler tutmuştur. Eski Türk döneminin yazılı dil örneklerinde unsurları daha etken olan diyalekt dilleri esasında Oğuz, Kıpçak, Karluk Uygur Türkçeleri teşekkül etmiştir. Bu Türkçelerin her biri orta asırlar Türk edebi dili Türkî gibi nitelendirilmiştir. Dil olgularından aydınlaşır ki, orta asırlarda Türkî'nin işlevsel imkânları genişlenmiş, diferansiyel üsluplar faaliyet göstermiş, her bir üslupla bağlantılı dil normları belirlenmiş, bütünleşmiş Oğuz, Kıpçak, Karluk, Uygur kökenli dil olguları ise dil belirginliği gibi sergilenmiştir.

Araştırmada orta asırlar Türk yazılı dillerinde sürdürülerek geliştirilen Orhun-Yenisey yazıtlarına özgü dil normları ve strüktür-yapı, işlevsel-içerik değişikliğine maruz kalan Runik temel lehçe özellikleri ilk defa olarak belirlenerek uygun dil düzeylerine göre gruplaştırılmıştır. Türkoloji'de yeterince öğrenilmemiş Eski Türk Runiğiyle yazıtlarına mahsus norm özelliklerinin orta asırlar Türk edebi diline ötürülmesi sorunsalını ele alan araştırmada orta asırlar Türk edebi diline geçiş dönemiyle bağlantılı tarihsel kültürel ortam, Eski Türk dönemiyle Orta Türk döneminin etniksel-kültürel süreçleri geniş boyutta öğrenilmiş, orta asırlar Türk yazıtlarına mahsus fonetik, leksik ve dilbilgisel normlarda Eski Türk yazıtlarının dil özellikleri sistemleştirilerek uygun dil seviyeleri

üzere incelenmiştir. Orta Türk döneminin başlarında Altay'da ve Türkistan'da Türk boylarının etno coğrafi hudutları birbirine yakın olduğundan bağımsız Türk edebi dillerinde Eski Türk dönemi edebi dil özelliklerinin korunduğu, Orhun-Yenisey yazıtlarının dil normlarının devam ve inkişaf ettirildiği, orta Türkçe dönemi yazıtlarının Eski Türk yazıtlarına ait Runik koynе özellikleriyle nitelendirildiği bildirilmiştir.

Çalışmada Orhun-Yenisey abidelerinin yazıldığı devirde Türklerin tek edebi dilden istifade ettikleri somut ispatlanmış, Eski Türk dönemi edebi dilinin özellikleri belirlenmiştir. Olduğu gibi kullanılan ve orta Türk dönemi yazıtlarında yapısal, işlevsel değişikliklere maruz kalan Runik koynе özellikleri yüze çıkarılmış, dil seviyeleri çerçevesinde gruplaştırılmıştır. 11-12. yüzyıllar kaynaklarında Hakkaniyet Türkçesi, Kaşgar dili, Kaşgar Türkçesi adlandırılan, Ali Şir Nevai'nin selefi olan Çağatay şairlerinin Türkî adını verdikleri ve Türkistan'ı kapsayan ortaçağ Türk ortak edebi dilinden bahsedilmiştir. Araştırmada Eski Türk yazıtlarında olduğu gibi, orta asırlar Türk edebi dilinde de birleşik cümlelerin yapı tipleri zengin dil unsurlarıyla araştırılarak, orta yüzyıllar Türk edebi dilinde karışık tipli birleşik cümlelerin iştirakinin cümlede bilişim tutumuyla bağlantılı olduğu söylenmiştir (Aliyev, 2010).

Yadigar Aliyev'in “Kadim Türk Runik Yazı Abidelerinden Orta Asırlar Türk Yazı Abidelerine Geçit: Edebi Dil Normlarının Gelişimi” monografisi eski çağ Türk dilleri ile orta çağ Türk lehçelerinin münasebetlerini tespit etmek bakımından değerli bir araştırma eseri gibi Türkoloji'ye kayda değer bir katkıdır (Aliyev, 2004). Monografide orta asırlar umum Türk yazıtlarında korunan ve geliştirilen Göktürk harfli yazıtlara mahsus dil normları belirtilerek sistemleştirilmiş, bu normlara ait detaylı açıklamalar verilmiştir. Müellif, Runik yazılarında etken dil keyfiyeti sayılan norm üslup denkliliğinin orta asırlar Türk edebi dilinde de gözlemlendiğinin altını çizmiştir. Göktürk yazıtlarında bu olay lehçe bağlamında ve lehçe fevki bağlamda görülürken orta yüzyıllar edebi dilinde farklı paradigma sergilenmiştir. Çünkü lehçe olanla lehçe olmayan sorunu eski Türk lehçe üstü konuşma tezahüründen farklı olarak sonraki devir yazı dili için güncel olmamıştır. Yani orta asırlar için artık edebi olanla onu erseye getiren lehçe fevki olan arasındaki yaklaşım daha güncel olmuştur.

Müellif fikrine devam ederek yazmıştır: “Kadim Türk Runik yazıtlarının lehçe üstü konuşmadan orta asırlar Türk edebi diline geçiş gözlemlenmiş, eski Türk etnik ve dil muhiti dağılmış, orta asırlar devrinin lokal Türkçeleri yaranmıştır. Geçiş aşamasında dil

süreçlerinin ihtimal edilen şeması bu türdür: Eski Türk Runik yazıtlarının lehçe üstü normu lokal Türk dil ortamına uyumlanmış veya yeni yazı dili normları oluşana kadar hazır edebi dil kalıp gibi istifade edilmiştir. Her iki hâlde Eski Türk Runiği yazıtlarının lehçe fevki normları olan edebi dil kalıpları ölmemiş, inkişafın sonraki dil subyelerine ötürülmüştür. Bu zaman gelenek adına kullanılan statik dil unsuru kalmamıştır” (Aliyev, 2004, s. 5). Kitap yazarı, düşüncelerini şöyle toparlamaktadır: “Orhon-Yenisey abidelerine mahsus dil normlarını Türkî’den sonraki işlevselliğine göre iki yere ayırmak mümkündür: hiçbir değişikliye uğramayarak olduğu gibi kalan ve gelişerek değişen Runik koyne özellikleri. Eski devirden orta asırlar devrine ve eski Türk yazı abidelerinden orta asırlar Türk yazıtlarına ötürülen edebi dil normları muhtelif dil katmanlarını kapsadığına göre onlardan fonetik, grafik, leksik, gramer seviyeler bağlamında bahsetmek daha maksada uygundur” (Aliyev, 2004, s. 13).

Monografide fonografik (fonetik) normlardan bahsedilirken, Eski Türk Runiği yazıtlarına mahsus fonetik terkinin orta Türk dönemi yazıtlarında da kendini gösterdiğine vurgu yapılmıştır. Fark, konuşma seslerinin grafik birimlerde gerçekleşmesinde, ifade biçimleri ve konuşma seslerinin niteliğiyle bağlantılı bu gibi meselelerde yüze çıkmaktadır. Kitapta leksik normların incelenmesi kısmında eski dönemin edebi iletişimsel düzeni için güncel olan sözcük ve ifadelerin orta asırlar Türk edebi diline ötürülmesi hususlarına değinilmiştir. Eski dönemin kelimeleri ve ifadeleri ya olduğu gibi kalmış ya da semantik deformasyona uğramıştır. Leksik birimlerde anlam değişikliği en üstün ve etno lengüistik etmenlerin etkisiyle ortaya çıkmış, diğer faktörler ise selef dile mahsus normların, edebi kalıpların halef dilde kendisine yer etmesiyle normlaşmıştır. Orhun-Yenisey yazıtlarının diline özgü olan leksik birimlerin bir bölümü sonraki devirlerde topluca arkaikleşmiştir. Ancak ilk devirler için Türkî varyantlarının kendi normları oluşana kadar yazılı dil de işlek dil statüsünde kalmıştır (Aliyev, 2004, s. 33).

Kitapta alpağut, anca, antağ, ar-, arkış, asığ, ay-, ba-, bengü, bilge, biti, bodun, boyla, böri, bulun, çab, çerig, çığay, edgü, er, idi, ini, kişi, kop, koy, kutuz, oğlan, ügüz, üküş, yıl, yılgerü vd leksemelerin örneklemesinde eski devir Türkçe ile orta devir Türkçe mukayese yöntemiyle karşılaştırılmıştır.

Leksik normlardan bahseden araştırmacının umumileştirmeleri dikkati çekmektedir: “Kadim Türk devrinden farklı olarak orta Türk devrinde alıntı sözcüklerin kitlesi önemli derecede artmıştır. Alıntı sözcüklerin Türkî’ye kitlesel gelişi başka halklarla

etniksel kültürel temasın, İslam'ın Türkistan ve genellikle Türk etno kültüroloji muhitine etkisinin neticesi idi” (Aliyev, 2004, s. 63).

Orhun-Yenisey yazıtlarının dil özelliklerinin Türkî'ye ötürülmesi başka dil seviyelerinde olduğu gibi, morfolojik düzlemde de iki açıdan kendini göstermiştir: Eski Türkçe ananesi olan dilbilgisi olguları olduğu gibi korunmuştur; Oğuz, Kıpçak, Karluk, Uygur dil özelliklerinin bütünleşmesi gözlemlenmiştir. Türkî'nin teşekkülü zamanında böyle interaktif özellikler etken olduğu hâlde, sonraki gelişim devirlerinde norm niteliğini kaybetmiştir. Aynı ayrı etno dil özelliklerinin bütünleşmesiyle norm kuralına düşmüş varyantlar tesadüfi dil olgularına dönüşmüştür (Aliyev, 2004, s. 67).

Daha sonra kitapta genel dilbilgisel kategoriler, kelime türetimi, temel söylev öğeleri düzlemlerinde eski ve orta Türkçe üzere karşılaştırmalar gerçekleştirilmiştir. Sentaks bahsinde cümle öbekleri, basit ve birleşik cümleler, bağımsız ve bağımlı birleşik cümleler çerçevesinde kıyaslamalar yapılmıştır. Edebi dil normlarının gelişimi hususunda gelinen netice bundan ibarettir ki, Eski Türk Runik yazıtlarından orta asırlar yazıtlarına geçit kavramı edebi dil normlarının halef dilde devam ve inkişaf ettirilmesiyle nitelenmiştir. Bu ise uygun dil seviyeleri üzere düzenli ölçütte tezahür etmiştir (Aliyev, 2004, s. 167).

Dil normlarında önceki Runik koyneye dayanan orta devir Türk edebi dili gelişiminin birinci merhalesinde ister Türkistan muhitinde isterse de Türkistan dışında eski edebi iletişimsel sistemin normlarıyla yazılı edebi iletişime hizmet etmiştir. İkinci devirde ise Türkî, daha çok bölge niteliği arz etmeye başlamıştır. Hakaniye Türkçesinden bölgesel özelliklerin bolluğuyla farklılık bulur. Gittikçe bölgesel özellikler derinleşmiş, ona göre de lokal Türkî varyantı Doğu (Türkistan) ve Batı (Mısır) Kıpçak Türkîleri, Kafkasya ve Küçük Asya Türkîleri vd sınıflandırmasıyla bölgesel Türkîlere bölünmüştür. İzleyen gelişim devirlerindeki Türkî biçimlerinde Orhun-Yenisey yazıtlarının dil normlarına münasebette de belirli düzeyde farklı eğilim görülmüştür. Birinci gelişim devrindeki Türkî Orhun-Yenisey yazıtlarının dil normunu tek bir edebi dil normu gibi kabul etmişken, bunu ikinci devirdeki Türkî varyantları hakkında söylemek olmaz (Aliyev, 2004, s. 168).

Bilim insanının kayda değer araştırma eserlerinden biri de “Kadim Türk Alfabesi: Tarihi, Kökeni, Teşekkülü” monografisidir (bak: bu tez, s. 136, şekil 16) (Aliyev, 2008).

Kitapta Eski Türk alfabesinin kökeni, onun piktogram ve ideogram başlangıcı, teşekkül ve gelişim aşamaları, bazı özgül özellikleri, aynı zamanda harf işaretleriyle simgelerin geneolojik ve tipolojik uygunlukları araştırılmış, Asya, Avrupa, İdilboyu Don, Kuzey Kafkasya sahalarındaki eski Türk fonografik yazı işaretleri mukayeseli bağlamda tahlil edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın Şeki ilçesine bağlı Daşbulak köyü arazisinde bulunmuş Eski Türk Runiği yazıtlarından, Mingeçevir kentinde bulunmuş Alban yazı abidelerinden bahsedilmiş, bu yazıtların metni, okunuşu ve tercümesi sunulmuştur.

Monografinin ilk bölümünde Eski Türk alfabesindeki harf işaretlerinin piktogramlardan, ideogramlardan türediği dünya alfabelerinden getirilen örneklemelerle kanıtlanmıştır. İzleyen bölümde Eski Türk alfabesindeki harf işaretlerinin tekâmül merhaleleri zengin grafik malzemeler doğrultusunda tahlil edilmiştir. Diğer bir bölümde Avrupa, İdilboyu Don, Kuzey Kafkasya, Asya sahalarının Eski Türk fonografik yazı işaretleri dile getirilmiş, mevcut sahalardaki grafik hazine ile diğer bölgelerin grafik fonu karşılaştırılmıştır.

Kitapta Azerbaycan halıcılığındaki işaretlerin, desenlerin, simgelerin kökence Eski Türk yazısına ilişkin olması hakkında düşünceler ilgi çekmektedir. Kitap yazarının fikrince, halı işaretlerinin menşeece yazı unsuru olabileceğini gösteren delillerden en esası halı unsurlarına verilen adlardır. Halıcılıkta bazı desenlerin “ketebe” adlanması buna bir ispattır. Genel olarak halı işaretleriyle piktografik, ideografik unsurlar taşıyan Eski Türk alfabesi arasındaki mukayese mühim kanaatlere imkân vermiştir. “Halı işaretlerinin sıralanma devamlılığı ve tasvir yöntemleri özellikli etmenlerle sağlanır. Her bir halı deseni en azı iki işaret birleşmesinden ibaret kombineli yapıdır. Bu kuruluş içindeki işaret birleşmeleri bütünlükte mükemmel bir simgeleşmedir. Burada bir desen simgeleşme bazen bir işaretin tekrarından ibaret olur. Bu zaman söz konusu işaret diğer işaret tasviri olan dörtgenin tarafları arasında paylaşılır, biri diğerine simetrik ölçüde yerleşir” (Aliyev, 2008, s. 103).

Kadim Türk fonografik yazısı ve yazı işaretleri özelinde de müellifin düşünceleri öne çıkmaktadır: “Kadim Türk alfabesinde ve genel olarak alfabelerde herhangi grafemin yahut noktalama işaretinin istikrarlı yazı işaretine dönüşmesi için en azı 100-200 yıl lazım geldiğini göz önünde bulundurursak, kadim Türk fonografik yazı sisteminin teşekkülünün daha 1000 yıl evvele ait olduğunu ihtimal etmek mümkündür. Eski Türk fonografik yazı sistemi birdenbire meydana gelmemiş, kadim Türk petrografik, ideografik yazı

sisteminden sonuncunun olgunlaşması, tekâmülü yoluyla intişar bulmuştur. Buna en tutarlı delil fonografik yazı sisteminde piktogram, ideogram yazı unsurlarının katılımıdır. Bazı alfabe grafemleri fonografik yazı işaretleri olduğuna rağmen, piktogram kökenini mutlaka nişan verir. Bu zaman anlam ve tasvir yakınlığı, yani işaretin piktogram başlangıcı az yahut çok derecede özünü gösterebilir” (Aliyev, 2008, s. 147).

Araz Gurbanov: “Damgalar, Remizler, Benimsemeler” kitabı bilim çevrelerinde yankı doğurmuş eserlerdendir (Gurbanov, 2013). Kitapta damgaların toplumsal yaşamdaki belirleyici görevinden bahsedilerek, atın sağrısına vurulan damgalar, bayrak ve sancaklarda, silahlarda, sanatta, özellikle halıcılıkta, süs nesnelerinde, kuyumculukta ve uygulanan damgalar hususunda söz edinerek, Türkçe damga sözcüğünün Arap, Fars, Rus dillerine geçmesi, Rusça tamga, tamojnya kelimelerinin bu kelimedenden alıntı olduğu bildirilmiştir. Tarihin belirli çağlarında damgalar yazı sistemlerini etkilemiştir. Mesela, bunu Orhun alfabesinde de görmek mümkündür. Bu alfabedeki 38 işaret-harften 14’ü damgalardan ibarettir. İşaretlerden 6’sı damgaları tam açıklığıyla yansıtır, el işaretinin l, yaya benzeyen işaretin y, ata benzeyen işaretin t harfini ifade ettiği görülür. Kitapta bu tür damgalardan 20’sinin simgesel anlamları izah edilmiştir (Gurbanov, 2013, s. 6). Kitabın “Damga etnik alinyazısı gibi” hissesinde damga sözcüğü etimolojik bakışla açıklanarak, damgalar etnik mensubiyet göstergesi, dominant etno kültürün tezahürü, arazi belirtisinin grafik alameti gibi algılanarak, Azerbaycan halıcılığında kullanılmış damgalarla eski ve orta asırlarda Türk devletlerinin bayraklarındaki damgalar, Türk Runik alfabesindeki işaretler karşılaştırılarak, ortak damgalar doğrultusunda Türk boylarının yaşadığı coğrafya belirlenmiş, Oğuz boylarının kendine özgü damgaları ayrıcalıklı olarak araştırılmıştır (Gurbanov, 2013).

Aysel Ahmedova: Orhun-Yenisey yazıtları dilinin Azerbaycanlı araştırmacıları kuşağının günümüz temsilcilerindendir. Doktora tezinde Orhun yazıtlarının dilinde sözcük türeticiliği meselesi ele alınmıştır. Bu konuda monografisi önem arz etmektedir (Ahmedova, 2023).

Konu çerçevesinde aşağıdaki makalelerin müellifidir:

- Orhon abidelerinde leksik-semantik yolla söz yaratıcılığı, Journal of Qafqaz University, 2015
- Orhon abidelerinde söz düzeltici ve söz değiştirici şekilciler arasında münasebetler, Tetkikler, 2016

- Orhon abidelerinin dilindeki söz yaratıcılığı usullerinin tasnifi ve onları ifade eden terimler, Terminoloji Meseleleri, 2016

- Orhon abidelerinde söz yaratıcılığı süreçlerinin tetkiki, Filoloji Meseleleri, 2018

“Orhon abidelerinin dilinde söz yaratıcılığı” konulu tez çalışmasında ve aynı içerikli bilimsel monografide (bak: bu tez, s. 140, şekil 23) Orhun yazıtları Türklerin bağımsız devlet kuruluşuna sahip olduğu ve bunu kendi yazıtlarında yansıttığı dönemin yadigarları niteliğinde değerlendirilerek, meseleye Göktürk devletinin önder şahsiyetlerine adanmış bu yazıtların dilinin resmî içerik taşımakla, kalıplaşmış ifadelerden istifade edilmekle beraber, aynı zamanda konuşma dili özelliklerini, halk dilinin ifade ve frazeoloji birleşmelerini, imgesel söylev unsurlarını da ihtiva ettikleri açısından yaklaşım vardır. Vurgulandığı gibi, bu yazıtlar tam biçimlenmiş, cilalanmış bir dilin belirli bir dönemine mahsus yazılı abideler gibi meydana çıkmıştır.

Kitapta bu yazıtların dilindeki kelime türetimi süreçleri düzenli öğrenilmiş, yazıtların dilindeki kelime türevlerinin her birinin ayrı ayrılıkta tahlil edilmekle kelime türetiminin genel yanları ortaya konulmuştur. Türkçede kelime türetimi probleminin çözümü ilk başlarda yalnız genel dilbilgisel ve sözcüksel özelliklerin araştırılmasıyla kısıtlanmışsa, sonra genel olarak Türk dil ailesinde giden kelime türetiminin irdelenmesi hususunda araştırmalar meydana çıkmıştır. Orhun yazıtlarının dilinde kelime türetiminin öğrenilmesi için de aynı fikri söylemek mümkündür.

Orhun yazıtlarında kelime türeticiliğinde etken olan morfolojik tipin yanı sıra, leksik-semantik tiplerin ve anlam dönüşümün de kelime türetimi usulü gibi araştırılması, yapım eklerinin sistem hâlinde gözden geçirilmesi Aysel Ahmedova'nın araştırmasının güncelliğini sağlayan başlıca husustur. Bu meseleler çağdaş Türk lehçelerinin, bu sıradan Azerbaycan Türkçesinin sözvarlığı, bu dillerdeki kelimelerin kökeni, yaranma yolları, buradaki sözcük türetimi süreçlerinin öğrenilmesi için de vaciptir. Araştırmada Orhun yazıtlarında kelime türetiminin: leksik semantik, morfolojik sentaktik, morfolojik, sentaktik olmakla dört usulü belirlenmiştir. Burada dilde mevcut olan kelimelerdeki iç ve dış değişiklikler neticesinde yeni kelimelerin oluşumu öne çıkarılmış olup, başka dillerden sözcük alma, eskimiş kelimelerin tekrar kullanışa sunulması, ağız kelimelerinin edebi dile geçmesi gibi faktörler sözcük türetimi usullerine ait edilmemiştir.

Orhun yazıtlarında sözcük türetiminin leksik semantik, morfoloji sentaktik ve sentaktik usullerine eşzamanlılık yönünden yaklaşılması, Orhun yazıtlarına yansımış

anlam değışmeleri gözden geçirilmiştir. Leksik semantik usulün esasında duran anlam değışmeleri; anlam genişlemesi ve daralması, mecaz ve metonimiya, anlam iyileşmesi ve kötüleşmesi açılarından ele alınmıştır.

Yazıtlarda leksik semantik usulle meydana çıkmış kelimelere aşağıdakiler ait edilmiştir: “Tenri” göy, sema - Tanrı; “kara” kara - halk, kara cemaat, “kör-” görmek, bakmak - tabi olmak, itaat etmek, “kün” Güneş - gün, “kıs-” sıkıştırmak, “mecbur etmek” kısaltmak, azaltmak (kısa “kıs”) vd.

Morfolojik sentaktik yolla kelime türetimi yahut konversiyon kısmında bu usul sözcüğün hiçbir özel leksik alamet kabul etmeksizin bir söylev bölümünden başkasına geçmesi olarak nitelendirilmiştir, yazıtlarda bu dil olayı isimleşme, sıfatlaşma, zarflaşma, zamirleşme, fiilleşme, yardımcı söylev öğelerine dönüşüm tiplerinde örneklenmiştir.

Sözcük türeticiliğinin sentaktik usulünün Orhun yazıtları dilinde tam biçimlenmiş birleşmelerin birleşik kelime gibi gözlemlendiği gösterilmiştir: şantun yazı, tokuz oğuz, örün kümüş “parlak gümüş”, ağ at, kara köl vd.

Orhun yazıtlarından birleşik kelime sayılabilecek birkaç örnek getirilmiştir:

- a) Elteber - vazife adı: “el” devlet, halk + “teber” (teb- / teb- itmek, ileri götürmek, hücum etmek, kesin hareket etmek): halkı, devleti ileri aparan;
- b) Elteris / İltiriş: “el” devlet + teris- (ter- toplamak): halkı toplayan, birleştiren;
- c) İlbilge: “el” / yıl + “bilge” müdrik; ç) Eletmis: “el” / yıl + “etmis” (et- kurmak, yaratmak): devlet kurmuş; d) “küntüz” gündüz: “kün” gün + “tüz” düz: güneşin düz düştüğü, tepede olduğu vakit, günün ortası.

Orhun yazıtlarında kelime türetiminin morfolojik usulüne ayrıntılı yer verilmiştir. Bu husus isim yapımı ekleri ve fiil yapımı ekleri düzlemlerinde incelenmiştir. Addan eylem yapımı ekleri etken (-la), az etken (-a, -sıra, -ık, -ad) ve etken olmayan (-ıl ~ -al, -ar ~ -ır, -rı, -dı) olarak tasnif edilmiştir (Ahmedova, 2023).

Gatibe Guliyeva: Huastvanift yazıtının dili üzerine çalışmalarını sürdürmektedir (bak: bu tez, s. 140, şekil 24). Tez çalışması: “Huastvanift'in (Maniheylerin tövbe duası) dili”, 2015.

Kitapları:

- Kadim Türk Abidesi Huastvanift'in Dili, 2023
- Türk Dillerinde Resmî İşgüzar Üslubun İlk Kaynakları (Tarihî-Filoloji-Tekstolojik Tetkik), 2023

Makalelerinden:

- Umum Türk Uygur abideleri ve Huastvanift, Elmi Aktarışlar, 2001
 - Huastvanift yazıtında hâl kategorisinin tezahürleri, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 2012
 - Kadim Uygur abidesi Huastvanift'in dilinde kemiyet kategorisi, Filoloji Meseleleri, 2012
 - Kadim Uygur abidesi Huastvanift'in dilinde cümlelerin informatif zenginliği, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Haberleri, 2017
 - Kadim Türk Uygur resmî hukuk belgeleri ve Türk dillerinde hukuk terminolojisi, Terminoloji Meseleleri, 2018
 - Kadim Uygur metinleri kontekstinde hitapların üslup ekspressif fonksiyonları, Dilcilik Enstitüsü Eserleri, 2018
 - Kadim Uygur abidesi Huastvanift'in dilinde sayılar ve numeratif sözcükler, Türk Dilleri Araştırmaları, 2019
 - kadim Türkçeden günümüze -IXg ekinin serüveni: semantik işlevsel özellikler, Şükrü Haluk Akalın Armağanı, 2022
- Tüm bu araştırma çalışmalarının yanı sıra, “Orhun-Yenisey abidelerinin leksikonuna dair: Azerbaycan dili diyalekt ve şiveleriyle mukayese” makalesi (İbrahimova, 2010), “Yenisey yazıtları sözvarlığının Azerbaycan Türkçesinde izleri” makalesi (Mirzeli, 2022, ss. 532-542) vd araştırmalar da önem arz etmektedir.

1.3.2. Tarih Konsepti

Ünlü Azerbaycanlı Doğubilimci ve dilbilimci Mirza Kazım Bey'in (1802-1870) 1841 yılında yayınlanmış “Uygurlar hakkında araştırma” başlıklı makalesi Rusya'da Uygur halkının tarihine dair ilk araştırmalardan biri olarak değerlendirilmektedir (Kazım Bey, 1841).

Ebülfez Recebli'nin “Ulu Türkler” kitabı (Recebli, 2003) Türk soyunun kahramanlık geçmişini canlandıran vatanseverlik ruhunda bir değerli eserdir.

Türk kabileleri tarihini, onların erken orta asırlarda yarattığı Göktürk ve Eski Uygur devletlerinin tarihini inceleyen kitapta Eski Türk kabile ve devletlerinden söz edilirken bilvesile Göktürk alfabesiyle yazılmış olan, tarihe Orhun-Yenisey yazıtları adıyla geçen

kitabelere başvurulmuş, tarih olayları Kül Tigin, Bilge Kağan yazıtlarının bilgileri doğrultusunda tasvir edilmiş, Çin kroniği esasında daha da netleştirilmiştir. “Efsaneye benzer hakikat” adlı bölümde Türk sözcüğünün yaranması, anlam özellikleri hakkında özgün yorumlarda bulunulmuştur.

Müellif, Alman bilim insanı G. Dörfer'e dayanarak, Türk sözcüğünün Eski Türk yazıtlarında kabile adı algısında kullanmadığını, esas itibarıyla hâkim şahsın mensup olduğu kabileyi, hâkim sülale etrafında birleşen kabileler ittifakını, hâkim halkı ifade ettiğini belirttikten sonra (Recebli, 2003, s. 8) bu konuyla ilgili görkemli şarkiyatçı Vasili Bartold'dan dikkat çeken bir atıfta bulunmuştur: “Abideler hangi halkların daha o zaman Türk adlandığı sorusuna açık cevap vermez. Bu adın muhtelif halklara ait tercihen nasıl yayıldığı ve onun şimdiki anlamını nasıl kazandığı da bir o kadar az malumdur. Yazıtları okumaya anahtar bulmadan önce Radlov böyle bir neticeye gelmiştir ki, 6-8. asırların Türkleri Oğuz halkına mensup olmuştur. Yazıtlar bu fikri tamamıyla tasdiklemektedir” (Bartold, 1968, ss. 39-40).

Yine Bartold'dan diğer bir atıf: “Görünür, sonuncu temsilcileri Türkiş halkından olan eski Türk kağanlığının çöküşüyle birlikte 740 yılına yakın Türkler sözcüğü siyasal kavram gibi bir süre istifadeden çıkmıştır. 10. yüzyılda Müslüman Türk hakanları yeniden kendilerini ve kendi halklarını Türk adlandırmağa başlamışlar. Hatta bu sülalenin hangi Türk boyundan çıkmış olduğu tartışmalı kalmaktadır. Bunun neticesinde herhâlde Türkler sözcüğü siyasal algı, Oğuzlar sözcüğü ise etnografik algı olmuştur. Abidelerdeki benim Türküm, benim halkım gibi ifadelerde buna imalar vardır” (Bartold, 1968, ss. 553-554).

Türk sözcüğünün kökeni hakkında mevcut fikir ve düşünceler hatırlanarak, Türkler hakkında özellikle Çin kaynaklarındaki efsaneler şerh edilmiştir. Bu izahattan sonra gösterilir ki, Çin kaynaklarındaki Tukyü terimi Türküt anlamını ifade etmiştir. Türkler Hunların devamcılarıdır. Türkler Hun imparatoru Moden'in başka adıyla Oğuz Kağan'ın neslindendir. Bumin kağan zamanında devletin sınırları çok genişleyerek, Doğu Türk kağanlığı, Batı Türk kağanlığı olarak iki saltanat katında genetik kodunu sürdürmüştür.

Kitapta Çin kaynakları esasında, özellikle Biçurin'in eserleri esasında bu siyasal hâkimiyetler hakkında bilgiler verilmiş, eski Türk kağanlığı zamanında baş veren siyasal olayların sürekli kroniği yansıtılmıştır.

Etnonimler bölümünde eski Türk kabile ve halkları hakkında bilgi sunulurken Kök Türk etnonimi böyle açıklanmıştır: “Kök, Türk, göy, mavi Türk. Miladın 6-8. asırlarında

Moğolistan'ın kuzeyinde kudretli kağanlık yaratmış Türk kabilelerinin başında duran kabile ittifakı bilimsel edebiyatta Türkler olarak iki kategoride incelenir: 6-7. yüzyıllardaki Türkler Türküt adlandırılır, bunların Moğol dilli Siyenbi kabileleri arasında çıktığı, Türkleştiği ve Moğoloid ırkına ait olduğu gösterilir.

7. asrın sonu ile 8. asır Türklerinin artık ırk bakımından da dil bakımından da bir hayli değiştiği, Orta Asya ırk tipine uygun olduğu, dillerinin ise Eski Uygur ve çağdaş Oğuz grubu dillerine yakın olduğu kaydedilir. Bilimsel edebiyatta bu son Türkler Göktürk adlandırılır. Türk kağanlığının sınırları doğuda Mancurya'dan batıda Don ırmağının arkasına kadar, kuzeyde Baykal gölü kıyılarından güneyde Tibet'e dek bir arazini tutmuştur” (Recebli, 2003, s. 265).

“Kadim Türk erenleri” bölümünde Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Bumin Kağan, İltiş Kağan, İstemi Kağan, Kapğan Kağan, Kül Tigin, Oğuz Kağan gibi Türk önder kahramanları tanıtılmıştır.

Bu yönde 20. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış araştırmalardan biri de Metanet Memmedova'nın “Orhon-Yenisey abideleri Eski Türk tarihinin kaynağı gibi” konulu tez çalışmasıdır. Tezde daha çok Orhun yazıtlarından Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk yazıtlarının verdiği materyaller esasında Eski Türk tarihinin esas meseleleri aydınlatılmıştır (Memmedova, 1998).

1.3.3. Edebiyat Konsepti

Temel olarak Türk tarihinden bahsedildiği bu yazıtlarda edebi dilin zenginliklerinden de yararlanılmış, atasözü, deyim, vecize gibi kalıplaşmış dil unsurları, edebi dile ait kavram öğeleri maharetle, ustaca kullanılmıştır (Aksan, 2000; Alyılmaz, 2003; Tekin, 2003).

Eski Türkçede edebiyat nitelikleri Azerbaycan'da da ilgi çekmektedir.

Alibey Hüseyinzade'nin 1905 yılında yazılmış “Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?” makalesinde kadim Türk edebiyatının müşterekliği, bu edebiyatın Türk boylarının hepsinin ortak edebiyatı olduğu vurgulanmıştır (Hüseyinzade, 1997).

Aliyar Seferli ile Halil Yusufli'nin “Kadim ve Orta Asırlar Azerbaycan Edebiyatı” kitabında Azerbaycan edebiyat tarihinin ilkin kaynaklarından bahsedilirken ilk örnekler gibi Eski Türk abideleri ve Dede Korkut Kitabı hatırlanmıştır. Burada Türk Runiği ve

Eski Uygur yazıtları tüm Türk dilli halkların ortak edebi servetinin önemli incileri olarak nitelendirilmiştir.

Orhun-Yenisey yazıtlarının edebiyat mirasındaki rolü şöyle değerlendirilmiştir: “Orhon-Yenisey kitabeleri Türk dilli tayfaların edebi zevkini, dini mitoloji görüşlerini, Türk şiirinin güzelliklerini ve ide, konu kaynaklarını öğrenmek için zengin materyaller içerir” (Seferli ve Yusifli, 1982, s. 24).

Umum Türk dilinin yaranması, gelişim aşamalarının araştırılması Ordinaryüs Nizami Ceferov'un akademik kariyerinde özel yer tutmuştur. Bu bakımdan onun 4 ciltlik “Türk Halkları Edebiyatı” adlı eseri özellikle dikkati çekmektedir (Ceferov, 2000).

Kitapta Avrasya coğrafyasında yaranıp yayılan büyük bir edebiyatın tam, tüm bilimsel manzarası sergilenmektedir. Kitabın birinci cildi eski dönemi, Eski Türk edebiyatını yansıtır. Gösterilir ki, eski devir Türklerin Altay birliğinden ayrıldığı zamandan başlayarak miladın ikinci binyılının başlarına kadar devam etmiştir. Kadim Türk edebiyatı Türk boylarının genel, ortak manevi kültürel servetidir. Araştırmada eski Türk eposu, Göktürk ve Uygur edebiyatı meseleleri gözden geçirilmiştir.

Aynı zamanda dönemin edebi abidelerinin metinlerinden örnekler verilmiştir. Belirtilmiştir ki, kadim Türk edebiyatının esas konusu eski Türk insanının hayatı, onun toplumsal siyasal görüşü, arzu idealleridir. “Türklerin kendine özgü zengin mitolojileri, bu mitoloji esasında oluşmuş mükemmel dini görüşleri olmuştur. Eski Türk edebiyatı kendi idesini, estetik enerjisini buradan almıştır. Bunun yanı sıra, Eski Türk edebiyatı onu yaradan halkın, etniksel kültürel sistemin özelliğine uygun olarak dünyaya açık bir edebiyattır” (Ceferov, 2000, s. 8).

Kitapta kadim Türk edebiyatından üç başlık altında bahsedilmiştir: kadim Türk eposu, kadim Türk şiiri, kadim Türk nesri. Kadim Türk şiirinin büyük bir kısmı orijinal edebi numunelerden, bir kısmı ise Buda ve Mani dini içerikli İran, Çin, Sanskrit, Tibet dillerinden çevrilmiş edebi örneklerden ibarettir.

Kadim Türk edebi nesri metinlerinin ide mazmun, şiirsel teknoloji kaynağını kadim Türk destanından aldığı kanıtlanmaktadır. Bu fikir daha da geliştirilerek, kadim Türk edebi nesrinin ilk örnekleri niteliğinde Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk yazıtlarının metinleri gösterilmiştir.

“Bu kitabe eserler kadim Türk destanından gelen mükemmel edebi sanatsal tefekkürün yeni tarihsel devirdeki devamlı inkişafıdır. Kitabelerde ne kadar tarihî

şahsiyetler, hadiseler özelinde söz edilirse edilsin, mutlaka bu ünlü figürlerin veya olayların somut olmayan epik kökenine istinat edilir. Mesela, Kül Tigin'in şerefine yazılmış abidede Göktürk devletinin yaranması tarihinden sohbet gitse de metin kadim Türk destanlarının epik tahkiyesini, edebi duygusallığını muhafıza etmiştir. Göktürk devleti 6. yüzyılın ortalarında meydana çıktığı hâlde bu yazıtta onun tarihinin az kala dünyanın yaranmasından başladığı gösterilir ki, bu da destan tefekkürünün neticesidir". Kitapta Göktürk edebi nesrine ait Orhun yazıtlarından Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk bitiglerinden, Mani yazılı nesir eseri olan Huastvanıft yazıtından ve Budist nesrine ait Altun Yaruk yazıtından metinler de verilmiştir (Ceferov, 2000).

Nizami Ceferov, Eski Türk devrine ait edebi malzemeleri ayrıca kitap şeklinde "Kadim Türk Edebiyatı" adıyla neşrettirmiştir (Ceferov, 2006).

Azerbaycan Türk kültürünün, dil ve edebiyatının öğrenilmesinde büyük emek sarf etmiş filologlardan biri olan deneyimli bilim insanı Elmeddin Alibeyzade'nin Türk Azerbaycan edebi dilinin tarihi, Dede Korkut destanlarının dil özellikleri hakkında değerli araştırmaları malumdur. Bu bakımdan onun "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" monografisi özellikle dikkate layıktır.

Bu eserde Azerbaycan halkının teşekkülü, kültürünün ve edebiyatının öncü kaynakları araştırılmıştır. "Yazının keşfi" bölümünde dünya halklarının yazı medeniyetine temas edilerek, Sümer - Türk kültürel ilişkilerinden bahsedilmiştir. Sümer yazılarının Orhun-Yenisey alfabesiyle de bu veya diğer bakımdan ilişkilere sahip olduğu vurgulanmıştır. Almatı yakınlığında Isık kurganında yüze çıkarılmış altın savaşı, mezardaki gümüş vaazdaki 26 harfi işaret üzerinde geniş durulmuştur. Bu yazıtın milat öncesi 5-4. asırlara gidip çıktığını, Saka Türklerinin yadigârı olduğu, Orhun-Yenisey alfabesinin eski kaynakları olduğu gösterilmiştir.

Göktürk alfabesiyle yazılmış Orhun-Yenisey yazıtlarının şüphesiz kadim kökleri olduğu inandırıcılıkla kaydedilmiştir. Bu alfabedeki harf işaretlerinin Türk piktogramlarından türemesinin bu yazı sisteminin çok eski kökleri olduğu kanaatini yarattığı dile getirilmiştir. "Kadim Türk alfabesi Türk soyunun, hem de Azerbaycan boyunun ecdatlarının yarattığı ilk alfabesidir. Onun fikrinde, Orhun-Yenisey kitabeleri eskiliğiyle evrensel yazı medeniyeti tarihinin nadide incisidir. Müdrik zekâ ürünü olan bu alfabe Türk boylarının kadim uygarlığını korumuş, onu çağdaş dünyaya getirip ulaştırmıştır" (Alibeyzade, 2006, s. 41).

Eserin “Miladî tarihin birinci binyılında edebiyat” adlanan beşinci faslı sırf Göktürk döneminin edebi örneklerinin öğrenilmesine adanmıştır. Bu bölümde Orhun metinleri, Yenisey metinleri ve epitafyaları, Kül Tigin kitabesi başlıklar şeklinde ele alınmıştır. Bu kitabeler, edebi eserler gibi geniş tahlil edilmiştir. Bu açıdan dört merhalenin yansıdığı kanıtlanmıştır: Kül Tigin öncesi geleneksel olarak süregelen hükümlanlık, elli yıl Çin esaretinde yahut olum ya ölüm, Kül Tigin'in dövüş mahareti, zaferleri, kahramanın ölümü ve defin töreni, Tonyukuk kitabesi, Bilge Kağan kitabesi (Alibeyzade, 2006, s. 508-570).

Kitap müellifi, Orhun-Yenisey yazıtları edebi metinlerinin bulunuşundan, onun araştırmacılarından, içeriğinden genel hatlarıyla bahsetmiştir.

Bu metinler epitafya edebiyatının örnekleri gibi değerlendirilmiştir: tüm metinlerde, epitafyalarda açıkça göze çarpan ortak bir dil, üslup, kalıba düşmüş sabit bir yazı şekli gözlemlenir. Bu yazılarda hazin bir keder, özlem, dert esastır. Memleketi, yakınları, akrabaları, çoluk çocuğu, dost aşınayı özlemek, hayattan doymamak, bu ışıklı dünyadan hasretle gitmek gibi insani duyguların terennümü metinlerin laytmotifidir. Bu duygular tüm Yenisey yazıtlarında hâkimdir. Odur ki, bunları mezar taşlarına yazılmış matem hikâyeleri saymak daha doğru olabilir. Bunlar kadim zamanlardan Bilgamış destanına dönüşmüş, aynı zamanda Alp Er Tonga, Belirsiz Yiğit Asker hakkında halkın kalbinin derinliklerinde kendine yer edip folklora sözlü yansımış ağıtların, matem nağmelerinin bir nevi yazıya alınmış nesir varyantlarıdır (Alibeyzade, 2006, s. 514).

Elmeddin Alibeyzade, Kül Tigin yazıtına edebi eser niteliğinde yüksek değer vermiştir: “9-10 sayfadan fazla olmayan Kül Tigin kitabesinde büyük Türk kağanlığının, Türk mukaddes toprağının kısaca tarihi duygusal tarzda yazılmıştır. Bu eserde öyle bir derin mazmun, zengin hadiseler var ki, bunlar modern bir romana bile sığamaz. Kitabe, Türk boylarının hiçbir tarihsel veya edebi sanat eseriyle mukayeseye gelmeyen, kendi özgünlüğü, mazmunu, milli değeri, yazılış tarzı, dil ve üslubuyla seçilen emsalsiz sanat eseridir” (Alibeyzade, 2006, s. 553).

Kitap yazarı, Bilge Kağan yazıtındaki epizotları, tasvirleri Kül Tigin yazıtıyla karşılaştırmış, Bilge Kağan'ın devletçilik siyasetinden, diplomasisinden, yiğitliğinden, muzaffer yürüyüşlerinden, kazandığı zaferlerden bahsetmiştir.

Elmeddin Alibeyzade'nin yazıtlar hakkında ve Türk hükümdarı Bilge Kağan hakkında fikri şöyledir: “Tüm bunlar karşıda duran vahit ide hattının uğurla hayata geçirilmesi, vatanseverliğin, milletseverliğin asıl numunesidir, halka hesap verme

şeklinde kitabelere yazılmıştır. Bu hesap verme, bu çağırışlar Türk boylarına, aynı zamanda dünyanın bağımsızlığa, birliğe can atan tüm halklarına bugün de kendi sözünü der, onları özgürlüğe, barışa, dostluğa, birliğe, kendi kaderini kendisinin belirlemesine çağırır. Bu ise Türk düşüncesinin, Türk ruhunun ezeli ve insancıl mahiyetini açmış olur” (Alibeyzade, 2006, s. 565).

Veli Osmanlı'nın “Kadim Türk Edebiyatı” monografisinin ilk bölümü “Türk Azerbaycan edebiyatının tarihi nereden başlar?” adlanır.

Burada Eski Türk Azerbaycan edebiyatı dönemi hususunda edebi-bilimsel malzemeler tahlil edilerek, çeşitli kaynaklarda çeşitli tespitlerin yer aldığı söylenmiştir. 1937 yıl siyasal takiplerinden önce Alibey Hüseyinzade, Emin Abid, Abdulla Şaik, Bekir Çobanzade ve diğerlerinin araştırmalarında Azerbaycan edebiyatı tarihinin ilk kaynakları gibi kadim Türk edebiyatı, Orhun-Yenisey yazıtları öne çıkarılmıştır.

Kitapta 19. yüzyılın ortalarından başlayan Türkçülüğün yeni dalgasının Türk memleketlerinde milli geçmişe ilgiyi güçlendirdiğine, 20. yüzyılın ilk yıllarında bu harekâtın Azerbaycan'da görkemli temsilcisi Alibey Hüseyinzade'nin 1905 yılında yayımlanmış makalesinde Azerbaycan Türk edebiyatının da tarihsel başlangıcının Orhun yazıtlarından başladığına vurgu yapılmıştır. Hüseyinzade'nin: “Bu yazıtlarda Türk kavminin tarihî kaderi, hanların fütühatları... Bilge Han'ın vefatına kadar gayet milli ve şairane bir surette hikâye edilir” sözlerine atıfta bulunulmuştur (Osmanlı, 2011).

Yirminci yüzyılın ilk yıllarındaki bu gözlem doğrultusunda Orhun yazılarının “gayet milli ve şairane” olması fikri gittikçe güçlenmiştir.

Emin Abid'in “Azerbaycan Türklerinin edebiyat tarihi” araştırması bu fikrin devamı niteliğindedir: “Oğuzların arasında kadim zamanlardan beri yazının ve yazılı edebiyatın varlığı malumdur... Orhun kitabelerindeki üslup ve ifade, onların bir yazı edebiyatının tekâmül devrinin eserlerinden olduğunu gösterir” (Osmanlı, 2011, s. 7).

“Bugünkü vaziyete göre Derbend'den Bağdad'a, Horasan'dan Karadeniz'e kadar yayılan geniş topraklar üzerinde yaşayıp da kökteş dil ve lehçeyle konuşan Türklerin yarattığı edebiyat bizim edebiyatımız demektir” (Osmanlı, 2011, s. 2).

Monografinin izleyen kısmı “Ortak Türk edebiyatının ilk yazılı örnekleri: Yenisey mezar taş yazıları, epitafyalar” adlanmaktadır. Burada Yenisey mezar kitabeleri kadim Türk edebiyatının ilk örnekleri gibi değerlendirilmiş, yazıtların ana özelliklerinden söz edilmiştir. Türk edebi tefekkürünün ilk ürünleri sayılan bu kitabelerin 5. yüzyılda

yarandığı fikri desteklenmiş, hatta bu yazıtların adının Orhun-Yenisey değil, Yenisey-Orhun şeklinde ifade edilmesi, terim tanımının Türklerin Yenisey epitafya edebiyatı olarak daha yaygın kullanılması gerektiği önerilmiştir (Osmanlı, 2011, s. 30).

Müellif doğru olarak kaydetmiştir ki, bu anıtsal yazıtların metinleri biçimce nesirdir, fakat tahkiyece nazımsı nesirdir, onların mazmunu sanatsaldır, ahengi hüznülüdür, aynı zamanda coşkusaldır (Osmanlı, 2011, s. 48).

Yenisey edebiyatına ilişkin bu düşünce “Orhon edebiyatı” adlanan kısımda da devam ettirilir. Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk yazıtları edebi-sanat çerçevesinden değerlendirilerek, onların tahkiye üslubu, söylev süslülüğü, ifade tarzı, şiirsel özellikleri şerh edilmiştir (Osmanlı, 2011, s. 50-76).

Bilge Kağan, Kül Tigin metinleri üzerinde daha ayrıcalıklı durularak, bu metinlerdeki tasvirlerin bazen tarihselliğin fevkine çıktığı gösterilmiş, bununla da “umumileştirmeye, ilkeleştirmeye, yazı kurallarını korumaya üstünlük verildiği” yazılmıştır (Osmanlı, 2011, s. 62).

Bu metinlerin halka hitap şeklinde kurulması bir edebi olgu gibi nitelendirilmiştir: Burada yazı üslubunun kendisi ilğimizi çekmektedir. Halka müracaatla umum halk seviyesinde söz demek, halka nasihat vermek, Türk ululuğunu idrak edip onu milli mefkûre seviyesine yükseltmek, mefkûreyi taşlara kazıyarak ölümsüzleştirmek, onu milli marş gibi yaşatmak demektir. “Türk halkı, ayıl! Yanıldın, oğulların kul oldu, kızların keniz, karabaş, carıye oldu, kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı” deyişleri bugün de seferber edici anlamını taşımaz mı? Sanki 20. yüzyılın Türk gönül dünyasına denilen sözlerdir (Osmanlı, 2011, s. 64).

Böyle kanaate gelinmiştir ki, Orhun metinleri Yenisey mezar kitabelerinden farklı olarak öyküsel biçimli, geniş içerikli edebi yazı türüdür, bunlar serbest yaratıcılık işidir (Osmanlı, 2011, s. 76).

Kitapta bölümlerden biri “Kadim Türk şiiri” adlanır (Osmanlı, 2011, s. 77-119). Bu probleme müellif daha çok odaklanmıştır. Zira onun fikrince, kadim Türk şiiri kavramı genel Türk şiirini algıladığından hem de kadim Türk Azerbaycan şiiri algısını ihtiva etmektedir. Burada genel olarak Eski Türk şiirinin teşekkülünden ve tekâmülünden, bu süreçte Göktürk ve Eski Uygur metinlerinin rolünden bahsedilmiştir: “Kadim Uygurların edebi metinleri hakikaten kadim Türk şiirinin nüvesini teşkil etmiştir”.

“Kadim Türk edebiyatının poetikası” adlanan kısımda Orhun yazıtları ile Yenisey yazıtlarının şiiriyet, şiirsellik bakımından farklılık arz ettiği, epitafya edebi türünün eski Türk edebiyatında Yenisey metinleriyle son bulduğu bildirilmiştir.

Edebi metin gibi Orhun kitabelerine daha çok önem verilmiştir. Kaydedilmiştir ki, Orhun yazılarının tahkiye izleği, kendine özgü estetik sanatsallığı onların şiirsel imkânlarını artırmış olur. Yazıtların şiiriyet tarafı bu yazıtların mazmunundaki Tanrı ve kağan, kağanlık, kağan ve Türk halkı, el, Türk halkına nasihat, askeri yürüyüş standartlarıyla sağlanmıştır. Kitap müellifine göre, bu üç yazıtın izleği Türk milletinin özgür, huzurlu hayatıdır, Türk milletini yaşatmaktır, Türk yurtlarını korumaktır. Müdrik kağanların simasında, Kül Tigin gibi tarih kahramanlarının timsalinde Türk milletinin kazanmış olduğu muzaffer savaşlar edebi sanat araçlarıyla tasvir edilmiştir (Osmanlı, 2011, s. 132).

Kitapta Eski Uygur yazıtlarındaki nazım örneklerinin (Reşit Rahmeti Arat'ın “Eski Türk Şiiri” kitabı esasında) şiiriyet özellikleri tahlil ve tetkik edilmiştir. “6-10. asırlar Türk boylarının tarihinde edebi çağ gibi” adlı kısımda bu düşünce özgünlüğüyle seçilir: “Türklerde yazı medeniyetinin çağı, elde olan edebi örnekler külliyatı yazıtların edebi tarihsel ufuklarına göre o devrin önemli bir çağ hem de edebi çağ teşkil ettiğini söylemeye esas verir” (Osmanlı, 2011, s. 150).

Veli Osmanlı, milli edebiyatımızın ilkin kaynakları arayışında gayretle yaptığı araştırmalara: “Tetkikat boyu bahsettiklerimizle edebiyat tarihimizin öz milli alfabesinde, kendi milli dilinde, kendi milli yazısında beş yüzyıllık devri, 6-10. yüzyılları ihtiva eden geniş bir merhalesi olan başlangıç merhalesi meydana çıkmış olur” diye yekûn vurmuştur (Osmanlı, 2011, s. 153).

2020 yılında bilim kamuoyuna sunulmuş olan “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” on ciltliğinin ikinci cildi 7-12. asırları kapsamıştır (Hebibbeyli, 2020).

Bu akademik araştırmanın ilk bölümü “Azerbaycan yazılı edebiyatının başlangıç devri: 7-10. asırlar” adlanır. “Edebiyatta ortak başlangıç” kısmının müellifi Ordinaryüs İsa Hebibbeyli, Azerbaycan edebiyatının ilk döneminde “halkımızın sözlü edebiyatı da yazılı edebi tefekkürü de ortak umum Türk edebiyatı ve kültürüyle sık ilişkide teşekkül bulmuştur” savını vurgulayarak, umum Türk uygarlığının en klasik örneği gibi Orhun-Yenisey bitigtaşları üzerinde ayrıntılı boyutta durmuştur. “Türk boylarının edebi düşüncesi kayalardaki resimli süjelerden mezar taşları üzerinde yazılmış metinlere kadar

tekâmül, inkişaf yolu geçmiştir. Orhon-Yenisey metinlerinde manzum yapılı unsurlar mevcuttur” (Hebibbeyli, 2020, s. 19).

Orhun-Yenisey yazılı metinleri, ayrıca Gemikaya-Gobustan, Isık Köl veya Sibirya Altay kaya üstü tasvirleri, ünlü insanlara ömürleri sona yettikten sonra adanan mezar üstü kitabelerdir. Bu çerçevede Türk coğrafyasındaki kaya üstü resimler, bu sıradan Azerbaycan'daki Gemikaya-Gobustan oymaları umum Türk ortak piktogram edebiyatının başlangıcı, Orhun-Yenisey ise muhteşem edebi tecessümüdür. “Hikâye boyutundaki Orhun metinlerinin her birinde imaj ve izlek bakımından daha büyük isteklerden, Göktürk kağanlığının mücadelelerinden bahsedilir, kahramanların tasviri ve terennümü gerçekleştirilir. Ona göre de Orhun yazılı abidelerinden her biri hikâye hacminde olan anlatı izlenimi doğurur. Özellikle Bilge Kağan metni, hikâye hudutlarını aşan, anlatı türünün taleplerini daha çok karşılayan mükemmel belgesel, edebi eserdir” (Hebibbeyli, 2020, s. 23).

Umum Türk edebi örneği gibi Orhun-Yenisey yazıtlarıyla Dede Korkut Kitabı arasında ide-mazmun yakınlığı gören İsa Hebibbeyli şöyle demiştir: “Orhon-Yenisey yazıtlarında ifade edilen umum Türk edebi tefekkürünün oluşumunda Oğuz Türk düşüncesi temel faktör gibi öne çıkmıştır. Hatta dikkatle nazar yetirildiğinde Dede Korkut Kitabı ile Orhun-Yenisey yazılı metinleri arasında ide-mazmun yakınlığını saptamak, leksik-sentaktik paraleller bulmak da mümkündür. Tüm bunlara göre Orhon-Yenisey abideleri eski devir Azerbaycan ortak yazılı edebiyatının da örnekleri kabul edilebilir” (Hebibbeyli, 2020, s. 24).

Yine “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” on ciltliğinin ikinci cildinde görkemli Türkolog Tofik Hacıyev'in yazarı olduğu “Orhon-Yenisey abideleri” bölümünde özel olarak Göktürk yazılarının edebi metin özellikleri, sanatsal tarihsel meziyetleri tahlil edilmiştir (Hacıyev, 2020, ss. 281-336). Hatırlanmıştır ki, Runoloji tarihinde bu kitabelere edebiyat örnekleri niteliğinde yaklaşmaya ilk defa Platon Melioranskiy teşebbüs göstererek, bu kitabelerde paralelizmin geniş yer tutmasına dikkati yöneltmiştir. Rus Türkoloji'sinde Orhun-Yenisey yazıtlarının edebi malzeme olması üzerinde en çok duran, onları bu bağlamda araştıran İya Stebleva olmuştur. 1920'li yıllardan başlayarak Türkiye'de ilk defa Mehmet Fuat Köprülü bu yazıtlara edebi metin gibi müracaat etmiş, daha sonralar Nihat Sami Banarlı ikiciltlik “Türk Edebiyatı Tarihi” eserinde Bilge Kağan, Kül Tigin yazıtlarının yazarı Yolluğ Tigin'den ilk Türk edibi gibi bahsetmiştir.

Tofik Hacıyev, bu yazıtlara tam statülü edebi eser gibi yaklaşmıştır. Göstermiştir ki, bu yazıtların edebi-sanat özelliklerinin yüksek düzeyde olması, gösterişli üslupta, imgesel, hatta manzum ritmik dilde yazılması bu kitabelerin edebi yanını sağlamaktadır. Bu yazılar salname tipine de uygun gelmektedir. Bilim insanının bu yazıtların türü hakkında kanısı şundan ibarettir: “Hem mazmunu hem de dil-ifade tarzını göze alarak bu kitabeler triloji (üçleme) biçiminde edebi-belgesel kahramanlık destanları sayılabilir: Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk. Bu eserler izleksel içeriklerine göre birbirini tamamlar ve yapı itibarıyla üçleme taleplerine münasiptir” (Hacıyev, 2020, s. 286).

Müellif, tespitlerini şöyle ifade etmektedir: “Orhon-Yenisey abideleri bize hem de ortak tarihimizin kahramanlık ve nesil-şecere necabetini öğreten ibret ders kitabıdır. Orhon-Yenisey kitabeleri ortak Türk geçmişinin ve ortak yazılı edebiyat tarihinin muhteşem abidesidir. Orhon-Yenisey yazılı abideleri Türk halklarının gelecek müttelikliğine ve dayanışmasına çağırıştır” (Hacıyev, 2020, s. 328).

Tofik Melikli'nin “Edebiyat anıtları olarak kadim Türk yazıtları” makalesinde bu yönden esaslı varsayımlar vardır (Melikli, 2001). Müellif, “Kadim ortak Türk edebiyatı (6-9. asırlar)” başlıklı makalesine etkileyici bir soru-yanıtla başlamıştır: “Bugüne kadar hazırlanmış ve neşredilmiş Azerbaycan edebiyatı tarihi kitaplarında edebiyatımızın tarihsel kronolojik yolu 12. yüzyıldan başlamaktadır. İster istemez sual olunur, bu devire kadar bizim edebiyatımız, tarihimiz olmamış mı? Elbette, olmuştur. Sadece biz siyasal-ideolojik sebepler yüzünden varislerinden biri olduğumuz 6-9. yüzyıllar ortak kadim Türk edebiyatını ve tarihini ne öğrenmişiz ne araştırmışız ne de ona sahip çıkmışız. Uzun yıllar Azerbaycan'da ortak Türk Oğuz tarihi, edebiyatı, dili, soy kökü yok sayılmış, asıl bilimsel hakikat yerine uydurma, sahte siyasal nitelikli konseptler uygulanmıştır. Amaç, ortak Türk tarihine, kültürüne, edebiyatına karşı çıkarak Türkleri birbirinden ayıran konseptte dayanarak sahte bir tarih, tarihsel edebiyat bilimi yaratmak olmuştur”.

Uzun yıllar boyunca Çarlık Rusya ve Sovyet rejimi döneminde siyasal toplumsal tarihimiz yanında edebiyatımızın tarihinin de baskı altında olduğundan şikâyet eden makale yazarı, Kadim Türk edebiyatının, özellikle Orhun-Yenisey metinlerinin edebiyat yönü hususunda tartışmalardan bahsederek, örnek edebi parçalara dayanarak, Göktürk, Eski Uygur metinlerinin belli ölçü biçimi olan edebi nesir eserleri olduğu kanısına varmıştır (Melikli, 2023).

1.3.4. Lingo Kültüroloji Konsepti

Lingo kültüroloji, bir dilbilim dalı olarak 21. yüzyılda meydana gelmiş olup, dil ile kültür arasında karşılıklı ilişkileri öğrenmektedir. Bu bağlamda dil irtibat aracı gibi yok, milletin kültür kodu gibi gözden geçirilmektedir. Belirli anlamda dil ile kültürün bir yerde kaynaştığı görülmektedir. Bir nevi milletin milli kültürel kodları dil aracılığıyla açılır. Burada en çok lingo kültüroloji araştırmanın öznesi gibi kelimeler, ifadeler, deyimler, frazeoloji birleşmeler götürülür. Çünkü her bir milletin dili sırf öz milli kültürel değerlerini yansıttığı için bu da öz ifadesini bu öznelerde bulur.

Bu hususta Ramiz Asker'in “Orhon Abideleri” çalışması dikkati çeken kaynaklardandır (Asker, 2012).

Ramiz Asker, filoloji profesörüdür. Bir süre Bakü Devlet Üniversitesi'nin Türkoloji kürsüsü başkanı olmuştur. Divan-ü Lügat-it Türk eserini incelemesiyle ve Azerbaycan Türkçesine uyarlayarak neşrettirmesiyle bilinmektedir. Moğolistan'da akademik görevlendirmede bulunmuş, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk mezarlarını ziyaret etmiş ve araştırmalar yapmıştır. “Moğolistan başkentinden takriben 450 km mesafede yerleşen Koşo Saydam'a giderek Bilge Kağan, Kül Tigin yazıtlarını ziyaret ettim. Ulan Batur'dan dolambaç toprak yolla 90 km mesafede Bayn Çokto tepesi yakınında yerleşen Tonyukuk külliyesinde saygıyla baş eğip diz çöktüm” (Asker, 2012, s. 6).

Bilim insanının “Orhon Abideleri” albüm kitabında sefer zamanı topladığı malzemeler doğrultusunda Moğolistan'da Orhun vadisindeki 54 yazıt ve onların temel özellikleri hususunda bilim çevreleri aydınlatılmıştır. Kitapta Moğolistan'daki Göktürk yazıtları, başka adı ile Orhun yazıtları özelinde kitap müellifinin kendi çektiği fotoğraflar eşliğinde önemli bilgiler sunulmuştur, Ongin yazıtının kime, hangi tarihe ait olması, içeriği, çözülüşü meseleleri incelenmiştir. Aynı zamanda yazıtın Orhun alfabesiyle metni, transkripsiyonu, tercümesi verilmiştir.

Kitapta Kül Tigin'in özgeçmişi hakkında bilgi verildikten sonra yazıt külliyesine ait olan obje ve eşyalar, yazıtın metni yolulmuş iri hacimli taş tasvir edilmiştir. “Abidenin orijinali kaplumbağa sütun kaidesi üzerinde yapılmıştır. Bulunduğu zaman aşınan yapı temelinin parçalanması neticesinde devrilmişti. 1911 yılında abide taştan kesilen granit blok üzerine oturtulmuştur. Abide kireçtaşından veya saf olmayan mermerden yolulmuştur. Üst kısmında kurttan süt emen çocuk tasviri vardır. Bu kadim Türk Türeyiş

destanının motiflerine uygundur. Burada birbiriyle çarpışan üç ejderha tasviri de ilgi çeker. Abidenin üstü kemer şeklinde bitir. Yukarıda beş köşeli gibi görünür. Yukarı köşede Aşina boyunun totemi olan teke yansıması yer alır” (Asker, 2012, s. 47). Taşın bir yüzünde Çince metin mevcuttur. Taşın üzerinde 68 satır yazı vardır. Kitapta yazıtın Orhun alfabeli tam metniyle birlikte transkripsiyonu, tercümesi yer almıştır.

Kitapta Bilge Kağan hakkında ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır. Bu yazıt aynı mekânda Kül Tigin yazıtından 500-600 metre mesafede yerleşir. Burada da türbe, Bilge Kağan'ın ve eşinin mermer heykelleri, 8 adet bediz (taş heykel), diğer obje ve nesnelerin sayısı (256 balbal) Kül Tigin yazıtıyla özdeşlik arz eder. Bilge Kağan'ın dikilitaşının da bir yüzü Çince, diğer üç yüzü ise Türkçedir.

Kitapta bengütaşın Bilge Kağan'ın adından nakledildiği, güney tarafının 10. satırından oğlu Tengri kağanın adından not edildiği gösterilmiştir. Burada da bitigtaşın Orhun alfabesiyle olan metni, Azerbaycan Latincesine transkripsiyonu ve günümüz Azerbaycan Türkçesine tercümesi verilmiştir. Kitabın dikkat çeken özgün meziyetlerinden biri de Bilge Kağan hazinesi hakkında bilgi sunulmasıdır.

Bu hazine uzun süre aranmış olsa da yalnız 2001 yılında Türk-Moğol arkeoloji ekspedisyonunca Bilge Kağan külliyesinde kazı zamanı kurban taşının iki metreliğinde dört duvarı gül nakışlarıyla süslenmiş sandukada bulunmuştur. Sanduka ile kurban taşı arasında ölçüsü 40, 80, 30 sm olan bir yerde toprağın içinde 1878 adet eşya aşikâr edilmiştir. Bugüne kadar Moğolistan'daki Göktürk yazıtlarından 5000'e yakın tarihsel nesne belirlenmiştir. Bilge Kağan hazinesinden eşyaların araştırılması Göktürk döneminde sanat, folklor, etnografya, iktisadiyat, kültür, dağ maden sanayisi, şehir hayatı bakımından birçok yeni buluntuların yüze çıkmasına sebep olacaktır.

Bilge Kağan hazinesinden eşyalardan 78'i altındandır. Kağanın tacı da bunların arasındadır. Nazik altın tabakadan hazırlanmış beş ışın dilimi şeklindeki bu taç şimdi Koşo Saydam müzesindedir. Taç kazma ve kabartma tekniğiyle hazırlanmıştır. Altın eşyaların içinde kemer tokaları, süs eşyaları, sürahi, piyale, tabak ve kaplar da vardır. Gümüş nesnelerin ekseriyeti çiçek biçimli süslemelerle donatılmıştır. Gümüş bir sandukada olduğu düşünülen bu parçaların arasında iki taş geyik özellikle dikkati celp etmiştir. Onlardan birinin bir ayağı ve bir boynuzu dışında hiçbir yeri hasar görmemiştir.

İkinci heykel ise kırılmış, çok yeri çürümüş hâledir. Muhtelif ölçülü içki ve yemek servisleri de sağlam kalmıştır. Bazı kapların içinde değerli taşlar, gümüş saplar, tel ve

şeritler mevcuttur. Bunlardan başka Bilge Kağan'ın hazinesinde hayli demir eşya, bronz çivi ve ayinlerle ilgili anlam taşıyan erimiş kurşun parçaları, ok uçları, koşu levazımatı hisseleri, üzerinde çeşitli süs motifleri olan kiremit parçaları, bir zar, at ve koyun kemikleri saptanmıştır (Asker, 2012, s. 225).

Ramiz Asker'in kitabında Birinci Türk kağanlığı zamanına ait Türk alfabesiyle Türkçe yazıt, Soğd yazısıyla birkaç taş yazıt hakkında bilgiler ve ilgili fotoğraflar verilmiştir. Kitapta Birinci Türk kağanlığı devrine ait olan, Bugut da adlandırılan Tatpar Kutluğ Kağan yazıtı hakkında bilgiler merak doğurmaktadır. Fotoğraflar eşliğinde bildirilmiştir ki, Bugut kitabesinin üç yüzü Soğd alfabesiyle Soğd dilinde, diğer yüzü ise Brahmi alfabesiyle Türk dilindedir. Bu yazı sonralar tahrip edildiğinden tam anlamıyla aydınlatılamamıştır (Asker, 2012, s. 147).

Türk etnonimi Türküt şeklinde ilk defa Bugut yazıtının Soğd dilinde yazılmış kitabesinde kullanılmıştır. Kitap yazarı, Mukan kağanın torunu Niri kağan (hâkimiyet yılları 587-599) kabir üstü külliyesinin, bedizinin-heykelinin resimlerini ilk defa yayımlamıştır, aynı zamanda tahminen 599 yılında yapılmış bu yazıttaki Soğd dilinde Soğd alfabesiyle 8 satır hakkında bilgiyi ve fotoğrafını kitaba dâhil etmiştir.

Kitapta Hüyis Tolgoy yazıtının fotoğraflı tasviri ve iki dikilitaş hakkında bilgiler de önem taşımaktadır. Tahminen 582-590 yıllarda bu yazıt Mağa Umma kağanın emriyle babası Tatpar kağan onuruna yükseltilmiş olup, bu yazıtta Brahmi alfabesiyle Türkçe olduğu ihtimal edilen 11 satır yazı oyulmuştur, fakat şimdilik tam kapasitede okunamamıştır. Kitapta Birinci Türk kağanlığı zamanına ait olan Şiveet Ulaan yazıtı hususunda da bilgiler mevcuttur. Bu yazıtın 6. asra ait olduğu düşünülür. Dikilitaşın üzerinde tahminen 50-60 damga biçimli işaret vardır. Bu yazıt külliyesindeki eşyaların ve taşların, kitabelerin fotoğrafları da sunulmuştur (Asker, 2012, ss. 141-143).

Ramiz Asker'in çalışmalarının birinde (Asker, 2011, ss. 77-80) Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında Bekir Çobanzade'nin Türkolog gibi fedakâr pedagojik, akademik faaliyetinden, 1924'te Bakü'de yayımlanmış “Türk-Tatar Lisaniyetine Methâl” eserinden, Halit Said Hocayev'in “Orhon abidelerinin şerhli çalışması” makalesinden bahsedilmiştir (Asker, 2012, s. 77).

Tarihçi bilim insanı Bayram Guliyev'in “Orhon abideleri ve onların Azerbaycan ile tarihsel lengüistik bağlarına kısa bir nazar” makalesinde Orhun yazıtları ile Azerbaycan arasındaki tarih ve dil ilişkileri araştırılır.

Özellikli olarak Azerbaycan'da bulunan dikilitaşların ve seramiklerin bir kısmında Orhun alfabesinin işaretlerinin yazıldığı olgusuna vurgu yapılmıştır. Azerbaycan halılarının kendine özgü desenleri arasında Orhun alfabesinin harflerini hatırlatan birçok semboller vardır.

Arkeoloji, etnografik, lengüistik ve tarihsel malzemelerin karşılaştırmalı analizi neticesinde şöyle kanıya varılmıştır ki, Azerbaycan yazıtları ile Orhun yazıtları arasındaki mesafenin çok olmasına rağmen, aralarında derin köklere sahip ayrılmaz ilişkiler mevcuttur. Bu münasebetlerin tarihi eski zamanlardan başlasa da Oğuzların Azerbaycan'a gelişiyile daha da pekişmiştir. Bu, Azerbaycan'ı Türk gönül dünyasının ayrılmaz bir parçasına dönüştürmüştür (Guliyev, 2021, ss. 92-97).

Sabir Abbaszade'nin “Türk halklarının medeniyetinde Orhon-Yenisey abidelerinin rolü” başlıklı makalesinde Türk boylarının kültüründe bu yazıtların müstesna yeri olduğu kaydedilmiştir. Makalede Orhun-Yenisey yazıtlarının tarihi, yarandığı arazi, Türk boylarına etkisi, üzerindeki yazıların ana özellikleri ve konulara değinilmiştir. Makale müellifi göstermiştir ki, Türkler dünyada yazısı, yani kendilerine özgü birkaç alfabesi olan ender toplumlardan biridir. Alfabenin Runik yazı diye isimlendirilmesi eski İskandinav yazıtlarının münasebetinden kaynaklanır. Run / Runik kavramı İskandinav'ca sır, esrar, gizem anlamını verir. Diğer Türk lehçeleri için olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesi için de en eski yazılı kaynaklar bazen edebiyatta Türk Runiği alfabesi de adlanan Orhun-Yenisey alfabesiyle taş, ağaç, kâğıt ve muhtelif eşyalar üzerinde yazılmış metinlerdir, Uygur alfabesiyle yazılmış ve ekseriyeti din mazmunu taşıyan metinlerdir.

Dil özelliklerine gelince, Eski Uygur yazıtları Orhun-Yenisey yazıtlarının bir nevi devamı etkisi yaratmaktadır. Orhun-Yenisey yazıtları gibi, Eski Uygur yazıtlarının dili de çağın Türk kabilelerinin ünsiyet dili, umum Türk edebi dilidir, bir nevi inter diyalektir (Abbaszade, 2022).

Dilber Camali'nin 2022 yılında savunduğu “Orhon-Yenisey abideleri lingo kültüroloji konseptte” konusunda filoloji üzere felsefe doktoru tez çalışması önem arz etmektedir (Camali, 2022).

Yazıtların eski devirlere ait lengüistik ve kültüroloji değerlerinin araştırılıp üze çıkarılmasıyla güncelliğini sağlayan bu çalışmada 6-8. asırlarda Birinci Göktürk ve İkinci Göktürk devletleri zamanında, ona yakın zamanlara ait Orhun-Yenisey yazıtlarının

metinleri esasında diğerk kaynaklarla lingo kùltùroloji açıdan mukayeseli, sistemli olarak tahlil gerçekleştirilmiştir.

Lingo kùltùroloji araştırma birçok kavramları kendisinde ihtiva etmiştir. Buraya dil, üslup, din, aile geçim, mitolojik, maddi ve gayri maddi medeniyet sahaları aittir. Yazıtların tarihi, dili ve üslubu, daha önceki araştırma eserleri yanında son yıllarda yapılan araştırma çalışmaları da tahlil edilmiş, yazıtlarda eski Türk mitolojisinin izleri tespit edilmiş, lingo kùltùrolojiyi nitelendiren konseptler (hayat, zaman, doğum, ölüm, inanç, aile) konu edinmiş, yazıtların onomastik kelime dağarcığına ait antroponimler, toponimler, hayvan kavramı bildiren kelimeler hem lengüistik hem kùltùroloji hem de tarih bakımlarından ele alınmıştır. Çalışmada Orhun-Yenisey yazıtlarının lingo kùltùroloji çerçevesi hayat ve zaman, aile, inanç ve doğum-ölüm konseptleri esasında araştırılmıştır. Antroponimler, toponimler, hayvan kavramı bildiren sözcükler sırasıyla hem dil hem de kùltùroloji bakımından incelenmiştir.

Dilber Camali'nin konuya ilişkin aşağıdaki makalelerini hatırlatmakta fayda vardır: “Orhon-Yenisey abidelerinin dil üslubu”, Tetkikler, 2014; “Yenisey abideleri”, Dilcilik Enstitüsü Eserleri, 2014; “Orhon-Yenisey abidelerinin tetkikat tarihi”, Filoloji Meseleleri, 2015; “Orhon-Yenisey alfabesinin menşei meselesi”, Aktarışlar, 2018, vs.

1.4. TEKSTOLOJİK ALIşMALAR (transkripsiyon, tercüme, sözlük)

Eski Türkçe metinlerin okunuşu, transkripsiyonu, tercümesi, şerhi, sözlüğü yönünde Azerbaycan'da Rus kaynaklarından, son zamanlar Türkiye kaynaklarından yararlanılarak çalışmalar yapıldığı görölmektedir (Meherremov, 1969; Amanoğlu 1992; Hudiyeve ve Amanoğlu 1992; Recebli 1992; Recebli ve Memmedli 1993; Abdullayeva 2007; Recebli 2010-b; Bayat ve Aliyeva 2020; vd):

1969, Kadim Türk yazılı abideleri: giriş, metinler ve tercümeler, tertip Abbaskulu Meherremov

1992, Kadim Türk abideleri sözlüğü, tertip Nizami Hudiyeve, Ebülfeze Guliyev

1992, Kül Tigin, tertip Ebülfeze Recebli

1992, Eski Türk yazılı abideleri müntahabatı, tertip Ebülfeze Guliyev

1993, Orhon-Yenisey abideleri, tertip Ebülfeze Recebli, Yunus Memmedli

2007, Kül Tigin abidesi, tertip Gızılgül Abdullayeva

2010, Kadim Türk yazısı abideleri, tertip Ebülfez Recebli

2020, Eski Türkçe sözlük, tertip Fuzuli Bayat, Minara Aliyeva Çınar

Not: Yazıtlardan örnek metinlerin transkripsiyonu ve tercümeleri esnasında Azerbaycan Türkçesine özgü bazı harflerin Türkiye Türkçesinde uyarlı okunuşunu sağlamak için aşağıdaki harf dönüşümleri yapılmıştır: ə > e, q > g, x > h.

1.4.1. Orhun-Yenisey Yazıtlarından

“Tonyukuk”

(Recebli ve Memmedli, 1993, ss. 32-76)

Transkripsiyon:

1. taş
Batı yönü
1. Bilge Tonyukuk ben özüm
Tabğaç ilinge kılntım. Türk bodun
Tabğaçka körür erti.
2. Türk bodun kanın bolmayın
Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın
kodıp yana içikdi. Tengri ança timis
erinç: kann bertim,
3. kanın kodıp içikdin. İçikdük üçün
tengri Öl temis erinç. Türk bodun
öliti, alkıntı, yok boltı. Türk sir
bodun yerinte
4. bod kalmadı. İda, taşda kalmısı
kobranıp yeti yüz boltı. iki ülügi
atlıg erit, bir ülügi yadağ erti. Yeti
yüz kisig
5. udızığma uluğı şad erti. Yağıl, -
tidi. Yağmısı ben ertim Bilge

Tercüme:

1-ci daş
Gerb teref
1. Müdrık Tonyukuk men özüm Tabğaç
eline (terbiye için) verildim. Türk halgı
Tabğaça bahır idi (tabe idi).
2. Türk halgı hansız olmayım deye
Tabğaçdan ayrıldı, hanlandı (hanlı oldu).
Hanını goyub (atıp) Tabğaça yine tabe
oldu, Tanrı ele demişti: han verdim.
3. hanını goyub tabe oldun. Tabe olduğun
için tanrı: öl, demiş. Türk halgı öldü,
mehv oldu. Türk sir halgı yerinde
4. adam galmadı. Kolda, daşda galmısı
toplanıp yeddi yüz Adamı
5. aparan (rehber, serkerde) böyüyü şad
idi. Goşul, -dedi. Goşulanı men idim.
müdrık Tonyukuk, haganımı seçek, -
dedim. Düşündüm: arıg buğalını, kök
buğalını arhadan bilse (tanısa)

Tonyukuk. Kağan mu kısıyın, -
tidim. sakıntım: turuk bukalı semiz
bukalı arkada

6. bilser, - semiz buka, turuk buka
tiyin bilmez ermis tiyin ança
sakıntım. Anta kisre tengri bilig
bertük için özüm ok kağan kasdım.
Bilge Tonyukuk Boyla bağa Tarkan.
7. birle, İltiris kağan bolayın. Beriye
Tabğaçıg, öngre Kıtayıg, yıraya
Oğuzıg ükü ölırti. Bilig esi, çab esi
ben körtüm. Çuğay kuzın, kara
kumuğ olurur ertimiz.

Güney yönü

8. Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur
ertimiz. Bodun boğazı tok erti.
Yağımız tegire uçuk teg erti, biz şeg
ertimiz. Ança olurur erikli,
Oğuzdantan körüg kelti.

9. Körüg sabı antağ: Tokuz oğuz
bodun üze kağan olurtı, tir
Tabğaçğaru Kunı sengünüg ıdmıs,
kıtayğaru Tongra semig ıdmıs, sab
ança ıdmıs. Azkıya Türk bodun

10. yorıyur ermis. Kağanı alp ermis,
ayğuçısı bilge ermis. Oleki kisi bar
erser, sini tabğaçıg ölürteçi, tirmen,
öngre Kıtayıg ölürteçi, tirmen bini
oğuzuğ ölürteçi ök, tirmen. tabğaç
beridenyen teg! Kıtay öngdenyen
teg! Ben yırdantayan tegeyin! Türk

6. kök buğa arıg buğa deye bilmez imiş,
deye elece düşündüm. Ondan sonra tanrı
bilik verdiyi için özüm mehz hagan
seçdim. Müdrik Tonyukuk Boyla Bağa
Tarkan

7. ile, İltiris, hagan olag. Cenubda tabğaçı,
şergde kıtayı, şimalda oğuzu çohlu
öldürdü. Bilik dostu, şöhet dostu men
gördüm. Çuğay kuzda, Gara gumda oturur
(yerleşir, meskun), idik.

Cenub teref

8. Maral yeyerek, dovşan yeyerek oturur
idik. Halgın boğazı toh idi. Yağımız
etrafda yırtıcı guş tek idi, biz sayıg idik.
Elece oturur iken oğuzlardan casus geldi.

9. Casusun heberi bele idi: dogguz oğuz
halgı üzerinde hagan oturdu, - deyir.
Tabğaçların yanına Kunı senünü
göndermiş, heberi ele göndermiş: Azacıg

Türk halgı

10. yürüyür imiş. Haganı cesur (alp) imiş,
meslehetçisi (veziri) müdrik imiş. O iki
adam var ise, seni, Tabğaçı öldüresidir,
deyirem, şergde kıtayı öldüresidir
deyirem, meni Oğuzu öldüresidir,
deyirem. Tabğaç, cenub terefdan hücum
et! Kıtay, şerg terefdan hücum et! Men
şimal terefdan hücum edim. Türk sir halgı
yerinde sahib yürümesin. Bacarsag,
hükümdarı mehv edek,

sir bodun yerinte idi yorımazun!
Usar, idi yokkısalım!

11. tirmen. Ol sabığ esidip tün
udısıkım kelmedi, güntüz olursıkım
kelmedi. Anta ötrü kağanıma
ötüntüm, ança ötüntüm. Tabğaç,
oğuz kıtay, bu üçegü kabısır

12. kaltaçı biz öz içi tasın tutmıs teg
biz. Yuyka eriglig toplağalu uçuz
ermiş, yinçge eriklig üzgeli uçuz,
yuyka kalın bolsar, toplağuluk alp
ermis, yinçge

13. yoğun bolsar, üzgülük alp ermis.
Öngre kıtayda, beriye Tabğaçda
kuruya kurdanta. yıraya Oğuzda,
eki- üç Bing sümüz, kelteçimiz, bar
mu ne? Anta ötüntüm.

14. Kağanım, ben özüm bilge
Tonyukuk ötüntük ötünçümin esidü
berti. Könglünçe udız, - tidi. Kök
Öngüg yuğaru Ötüken yısğaru
udıztım. İngek kölükin Toğlada
oğuz kelti.

15. Süsi altı bing ermis. Biz eki bing
ertimiz. Süngüsdimiz. Tengri
yarlıkadu <...> yaydımız, ügüzke
tüsdü. Yayduk yolta yeme ölti kük.
Anta ötrü oğuz kopın kelti.

16. kelürtim ök Türk bodunıg
Ötüken yerke, ben özüm bilge
Tonyukuk. Ötüken yerig konmıs,
teyin, esidip beriyeki bodun,

11. deyirem. O heberi eşidib gece
yatmağım gelmedi, gündüz oturmağım
gelmedi. Ondan ötrü haganıma müraciet
etdim. Tabğaç, Oğuz, Kıtay-bu üçlük
birleşse,

12. galasıydıg biz, öz içini, bayırını tutmuş
tek (mühasirede) galasıyig. Nazik iken
toplamag asan iştir, ince iken üzmek asan
(iştir). Nazik galın olsa, toplamag yiğit
işidir, ince

13. yoğun olsa, üzmek (sındırmag) yiğit
işidir. Şergde Kıtayda, cenubda Tabğaçda,
gerbde Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç
min goşunlug, geleceyik, buna sözün
varmı? Ele mürasiet etdim.

14. Haganım, benim özüm müdrik
Tonyukukun etdiyi müracieti eşitdi.
Könlünce apar, - dedi. Göy Önüg yuharı
Ötüken ormanına apardım. İnek ve yük
heyvanları ile Toğlada oğuzlar geldi.

15. Goşunu altı min imiş. Biz iki min idik.
Döyüşdük. Tanrı yar olduğu için dağıtdıg
(yaydıg), çaya töküldü. sepelendikleri
yollarda da, elbette, öldüler. Ondan ötrü
oğuzlar hepsi tabe olmağa geldi.

16. Türk halgını Ötüken yerine men özüm
müdrik Tonyukuk getirdim. (Hagan)
Ötüken yerinde yerleşir, - deye eşidib
cenubdaki halg gerbdeki, şimaldaki,
şergdeki halg geldi.

Şerg teref

kırıyakı, yıryakı, öngreki bodun kelti.

Doğu yönü

17. Eki bing ertimiz, biz eki sü boltı.

Türk bodun olurğalı, Türk kağan olurğalı Santung balıkka, taluy ügüzge tegmis, yok ermis. Kağanıma ötünip sületdim.

18. Santung balıkka, taluy ügüzge tegürtüm, üç otuz balık sıdı. Usın bunta tuyurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yağımız erti, on ok kağanı yağımız erti,

19. artukı kırkız küçlig kağan yağımız boltı. Ol üç kağan öglesip: Altun yıs üze kabısalım timis, ança öglesmis, öngre Türk kağanıgaru sülelim, timis, angaru sülemeser, kaç neng erser, ol bizni, -

20. kağanı alp ermis, ayğuşısı bilge ermis, kaç neng erser, ölürteçi kük, üçegün kabısır sülelim, anı yokkısalmı, -timis. Türges kağan ança timis: bening bodunım anta erür, timis.

21. Türk bodun yeme bulğanç ol, -timis, oğuzı yeme tarkanç ol. -timis Ol sabın esidip, tün yeme udısıkım kelmez erti, olursıkım kelmez erti, ança sakıntım <...>

17. İki min idik, biz iki goşun oldug. Türk halgı, Türk haganı yerleşmek, mesken salmag için Şandun şehirine, Deniz çayına çatmamış imiş. Haganıma müraciet edib goşun çekdirdim.

18. Şandun şehirine, Deniz çayına çatdırdım. İyirmi üç şehir sındı (meğlub oldu). Usın Buntatu yurdunda yatarag galır idi. Tabğaç haganı yağımız idi.

19. Artığı gırğız güçlü haganı yağımız idi. O üç hagan meslehetleşip Altun ormanı üzerine yürüyüş edek, -demiş. Ele meslehetleşmiş: Şerge Türk haganına garşı goşun çekek, -demiş, ona garşı goşun çekmesek, her nece olsa o bizi

20. haganı cesur imiş, meslehetçisi müdrik imiş, her nece olsa öldürecekdir. Üçlükde birleşip goşun çekek, onu mehv edek, -demiş. Türgiş haganı ele demiş: - Menim halgım orada yaşayır, (olacag) - demiş.

21. Türk halgına da: itişaş sal, -demiş, oğuzlara da: - üsyan et, - demiş. O heberi eşidib gece de uyumağım gelmez idi. Ele düşünüb

22. <...> goşun çekek, dedim. Kögmen yolu bir imiş, (onu da düşmen) tutmuş, -deye eşidib “bu yolla getmek yaramaz” dedim <...> beledçi diledim. Çöllü azlardan bir adam tapdım.

23. Özüm az yerim <...> onu <...> bilm <...> imiş. Bir dayanacag imiş. Anı (çayı)

22. <...> sülelim, -tidim. Kögmen yolu bir ermis, tumus, -tiyin, esidip bu yolın yorisar, yaramacı, tidim <...> Yerçi tiledim, çölgi Az eri bultım.

23. Özüm az yerim, anı bilm <...> ermis, bir turukı ermis. Anın barmıs, angar yatın, bir atlığ barmıs, -tiyin. Ol yolın yorisar, unç, -tidim sakıntım, kağanıma

Kuzey yönü

24. Ötüntüm sü yoritdım, atlat, -tidim. Ak termel keçe oğraklatdım, At üze bintüre kariğ sökdım, yokaru at yete yadağın, ıgaç tutunu ağturtum. öngreki er

25. yoğuru tegirip ı bar bas asdımız, yobalu intimiz. On tünge yantıkı tuğ ebirü bardımız. Yırçi yir yangılıp boğazlantı. Bungadıp kağan: yelü kör, timis

26. Anı subuğ baralım! Ol sub kodı bardımız, sanağalığ tösürtimiz, atığ ıka bayur ertimiz. Kün yeme, tün yeme yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız.

27. <...> süngügin açdımız. Kanın süsi tirilmis. Süngüsdimiz, sançdımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunı içikdi,

ile getsen, orada gecelesen, getmeye bir atlıg (at menzili) yol galır, -deye-o yol ile yürüsek, mümkündür, -dedim. Düşündüm, haganıma

Şimal teref

24. müraciet etdim. Goşun yürütdüm. Atlandır, -dedim. Ağ termel (çayını) keçerek düşerge saldırdım. Atlara mindirerek garı sökdüm. Yuharı atları yedekde tutarag piyada, ağaclardan tutu- tutu galhdırdım. Öndeki döyüşçüler

25. (garı) tapdalayıp (yol açdı), kollug olan tepeni aştıg, çetinlikle endik. On gece yandaki gar uçgunlarını dolanıp getdik. Beledçi yeri sehv saldıgı üçün gar uçgunlarını dolanıp getdik. Beledçi yeri sehv saldıgı üçün boğazlandı. Merhumıyyetler başlananda hagan: - Süretle getmeye çalış, -demiş.

26. Anı çayı ile gedek. O çay boyu getdik. Saymag üçün (atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladığ. Gündüz de, gece de yel kimi getdik (yele döndük). Gırğızları yuhuda basdıg.

27. <...> u süngü ile açdıg. Hanın goşunu toplanmış. Döyüşdük, sancdıg. Hanın öldürdük. Gırğız halgı hagana tabe oldu, secde etdi. Gayıtdıg. Kögmen ormanını dolanıp geldik.

28. Gırğızdan gayıtdıg. Türgiş haganından casus geldi, heberi bu cür: şergden hagana

yüküntü, yantımız. Kögmen yısığ
ebirü keltimiz.

28. Kırkııda yantımız. Türgis
kağanta körüg gelti, sabı anteg:
öngden kağanğaru sü yorılım, timis,
yorumasar, bizni kağanı alp ermis
ayğuçısı bilge ermis, kaç neng erser.

29. bizni ölüртеçi kük, -timis. Türgis
kağanı tasıkmıs, tidi. On sabığ
esidin kağanım: - ben ebgerü
tüseyin, - tidi.

30. Katun yok bolmıs erti, anı
yoğlayın. -tidi. Sü barıng. -tidi.
Altun yııda olurun. -tidi. Bilge
Tonyukuk-Banga aydı:

31. Bu süg elt, -tidi. Kıyınığ
könlüngçe ay, ben sanga ne ayayın,
-tidi. Kelir erser, kü er ükülür,
kelmez erser tılığ sabığ alı olur, -
tidi. Altun yııda oturtımız.

32. Üç körüg kisi kelti, sabı bir:
kağanı sü tasıkdı, on ök süsi kalısız
tasıkdı, -tir Yarıs yazıda tirilelim, -
timis. Ol sabığ esidip kağanğaru ol
sabığ ıttım. Kantayın? sabığ yana
sab <...>

33. kelti: - olurun, tiyin timis. Yelme
karağu edgüti urğıl, basıtma, - timis.
Bögü kağan Bangaru ança ayıdmıs:
-Ana tarkanğaru içre sab ıdmıs.
Bilge Tonyukuk ayığ ol, öz ol,
anglar <...>

garşı goşun yürüdek, demiş, yürütmesek,
bizi haganı cesur imiş, meslehetçisi
müdrük imiş, her nece olsa,

29. bizi öldürecekdir, - demiş. Türgiş
haganı serhedi keçmiş, -dedi. On oh halğı
tamamile serhedi keçmiş, - deyir,
(aralarında), Tabğaç goşunu da var imiş.
O heberi eşidib hagamım: - Men eve
gayıdım, - dedi. hamılığla.

30. Hatun yoh olmuş idi (vefat etmişti),
onu defn edim, - dedi. Goşun gönderin, -
dedi. Goşunbaş (serkerdesi) İnel hagan
Tarduş şadı getsin, - dedi. Müdrük
Tonyukuk, - mene dedi, -

31. Bu goşunu apar, -dedi. Cezanı
könlünde ver, mensene ne deyim, -dedi.
Gelen olsa, sesden adam çohalır,
gelmeseler, dilin (esirin) heberini alarag
otur, -dedi. Altun ormanında oturduğ.

32. Üç casus adam geldi, heberi bir (cür):
haganı goşun çıhartdı, en çoh goşunu son
neferinedek (galıgsız) serhedi keçdi, -
deyir. Yarış yazıda toplanag, -demiş. O
heberi eşidib hagana o heberi gönderdim.
Nece edim? Cevapı yine cevap <...>

33. geldi: - oturun, - demiş. Keşfiyyatı,
keşiyi yahşıca teşkil et, goşunu basmağa
goyma, - demiş. Bögü hagan mene elece
demiş: Ana tarkana gizli heber göndermiş.
Müdrük Tonyukuk hiylegerdir, merddir,
anlayar <...>

34. Sü yorılım tiser unaman. Ol sabıg esidip sü yorıtdım. Altun yısıg yolsızın asdım, Ertis ügüzig keçıgsızın keçdimiz, tün katdımız. Bolçuka tang üntürü tegdimiz.

2. taş

Batı yönü

35. Tılıg kelürti, sabı antağ: Yarıs yazıda on tümen sü tirilti, -tir. Ol sabıg esidin begler kopın:

36. yanalım, arıg obutı yeg, -tidi. Ben ança tirmen: Ben Bilge Tonyukuk Altun yısıg asa keltimiz, Ertis ügüzig

37. keçe keltimiz. Kelmisi alp, -tidi. Tuymadı. Tengri, Umay, ıduk yer, sub basa birti erinç. Neke tezer biz,

38. Üküs tiyin, neke korkur biz az tiyin. Ne basınalım, tegelim, -tidim. Tegdimiz, yaydımız. Ekinti kün kelti,

39. örtçe kızıp kelti. Süngüsdimiz. Bizinte eki uçı singarça artuk erti. Tengri yarlıkaduk üçün üküs tiyin, biz

40. korkmadımız, süngüsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydımız Kağanın tutdımız, yabğusıp, sadın

41. anta ölürti, eligçe er tutdımız. Ol ok tün bodunun sayu ıtımız. Ol

34. "Goşun yürüdek!"-dese, razı olma. O heberi eşidib goşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aştım, İrtış çayını keçidsiz (beresiz?) keçdim, (gündüzü) geceye gatdığ. Bolçuya dan sökölende çatdığ.

2. daş

Gerb teref

35. Dil getirdi, heberi bu cür: Yarış yazıda yüz min goşun topladı, - deyir. O heberi eşidib beyler, hepsi: -

36. Gayıdag, abır-heya yahşıdır, -dedi. Men ele deyirem, men müdrik Tonyukuk: Altun ormanını aşarag geldik, İrtış çayını

37. keçerek geldik. Gelmiş adamlar cesurdur, -dedi. (Ancag onlar bizim gelmeyimizi) duymadı. Tanrı, humay, mügeddes yer, su (bize) gelebe verdi. Niye gaçağ,

38. (onlar) çohdur deye, niye gorhurug (biz) azıg deye. Niye basılag, hücum edek, -dedim. Hücum etdik, dağıtdıg (yaydıg) İkinci gün geldi.

39. (düşmen) Alov kimi gızıp geldi. Döyüşdük. Bizden iki ganadı yarıpayarı artıg idi. Tanrı yar olduğu üçün (onlar) çohdur deye, biz

40. gorhmadıg, döyüşdük. Tparduş şad aranı bağladı (mühasire etdi?). Dağıtdıg. Haganını tutdug, yabğusunu şadanı

sabıgğ esidin on ok begleri, bodunı kop

42. kelti, yükünti. Keligme beglerin, bodunun Itin yığıp azça bodun tezmis erti. On ok süsin sületdim.

43. Biz yeme süledimiz, anı ertimiz. Yinçü ügüzig keçe Tinesi oğlu yatıgma Bengligeek tağığ <...> ertü Güney yönü

44. Temir kanıgka tegi irtimiz, anta yanturtımız. İnel kağanka karam alı tağka tezic tokarsın <...>

45. anta yerüki Suk baslıg soğdak bodun kop kelti. Ol künte tegdi Türk bodun Temir kapıgka

46. Tinesi oğlu yatıgma tağka teğmis, idi yok ermis. Ol yerke ben Bilge Toyukuk tegürtük için

47. sarıg altun, örüp kümüs, kız, kuduz, egritebi, ağı bungsuz kelürti. İltiris kağan bilig esin için

48. alpın için Tabğaça yeti yegirmi süngüsdi, Kıtayda yeti süngüsdi, Oğuzka bes süngüsdi, anta ayğuçı

49. yeme ben ök ertim. Yağıçısı yeme ben ertim, İltiris kağanka <...> Türk Bilge kağanka, Türk Böğü kağanka <...>

50. Kanağan kağan <...> Tün udımatı,

41. orada öldürdü, elince döyüşçü tutdu. Gece on oh halgına teref heber gönderdik.

O heberi eşidib on oh beyleri, halgı hamılıgla.

42. geldi. secde etdi. Gelen beylerini, halgını teşkil edib yığıp, azca halg kaçmış idi. On oh goşununu yürüyüşe apardım.

43. Biz de goşun çekdik, Anıya endik. İnci çayını keçerek Tinesi oğlu yatan Benglükek dağını <...> galh

Cenub teref

44. Demir gapıya teki çatdıg, oradan gaytardıg. İnel hagana (dövlet) alarag dağa taciklere <...> (ereblere?), toharlara <...>

45. Ondan o yana Suk başda olmagla Soğdak hamılıgla geldi. Hemin gün Türk halgı Demir gapıya çatdı.

46. Tinesi oğlu yatan dağa çatmış, sahib yoh imiş. O yere men müdrik Tonyukuk hücum etdiyim için saysız-hesabsız

47. Sarı gızıl, parlag gümüş, gız-gelin, halça, pul getirdi. İltiris hagan bilik dostu olduğu için

48. cesur olduğu için Tabğaça on yeddi defe döyüşdü, Kıtayda yeddi defe döyüşdü, Oğuzda beş defe döyüşdü. Onda meslehetçi

49. de elbette, men idim. Serkerdesi de men idim. İltiris hagana <...> Türk Böğü hagana, Türk Bilge hagana <...>

51. küntüz olurmatı, Kızıl kanım tökti, kara terim yügürti, isig küçig bertim ök, ben özüm yelmegeyeme ıttım ok.

52. Arkuy karağuş ulğartdım, basınığma yağış kelürir ertim. Kağanımın sületdimiz, tengri yarlıkazu!

53. Bu Türk bodunka yaraklığ yağış keltürmedim, tögünlig atış yügürtmedim. İltiris kağan kazğanmasar,

54. udu ben özüm kazğanmasar, il yeme, bodun yeme yok erteçi erti, kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün

55. il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım neng yerdeki kağanlığ bodunka

56. büntügi bar erser, ne bungı bar erteçi ermis

57. Türk bilge kağan ilinge bititdim ben Bilge Tonyukuk.

Kuzey yönü

58. İltiris kağan kazğanmasar, yok erti erser, ben özüm bilge Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim erser

59. Kapağan kağan Türk sir bodun yerinde bod yeme, bodun yeme, kisi yeme idi yok erteçi erti.

50. Kapağan hagan <...> Gece uyumadı,

51. gündüz oturmadı. Gızıl ganımı tökerek, gara terimi ahıdarag, işimi güçümü verdim, men özüm uzun (böyük?) süvari desteleri gönderdim.

52. Arkuy keşikçi güllesini ucaltdım. Basılan (meğlub olan) yağıları getirir idim. Haganım ile (birlikde) goşun çekdim. Tanrı yar olsun!

53. Bu Türk halgının üzerine yaraglı yağı getirmedim, düyünlü (damğalı?) atı yüyürtmedim. İltiris hagan gazanmasa,

54. ardınca men özüm gazanmasam, el de, halg da yoh olası idi: Gazandığı üçün, ardınca özüm gazandığım üçün

55. el de el oldu, halg da halg oldu. Özüm goca oldum, ulu oldum. Her hansı bir yerdeki haganlı halga

56. (başçı olarak bir) avara var ise (o halgın) ne geder derdi var olası imiş.

57. Türk müdrik hagan eli üçün yazdırdım men müdrik Tonyukuk.

Şimal teref

58. İltiris hagan gazanmasa, olmasa idi, men özüm müdrik Tonyukuk gazanmasa, men olmasa idim,

59. Kapağan halgının Türk sir halgı yerinde bir nefer de, halg da adam da sahip olmayacag idi.

“*Barlık*”. 4 taş kitabeden ibaret bu bitigtaş Barlık nehri sahilinde bulunmuş, ilk kez Vasili Radlov neşrettirmiştir.

(Recebli ve Memmedli 1993, ss. 32-76).

Transkripsiyon:

5: 1. Er erdemi atım tabdım, erdemi <...> üçün. 2. Öz Yigin Alp Turan altı bağ bodunda üç yegirmi yanımka adırıldım. 3. Beg erkime sizime adırıldım.

6: 1. Küni tirig üç yaşımda kangsız boldım. 2. Külüg tutuk içim kişi kıldı. 3. Bungusuz erde beg erdim. 4. Kuydaki kumçuyımğa adırıldım <...>

Tercüme:

5: 1. Yiğitler yiğiti adını tapdım, (gazandım). Yiğitliyi üçün <...> 2. Öz Yigin Alp Turan altı gebileli halgdan öz üç yaşımda ayrıldım. 3. Bey güdretimden, sizden ayrıldım.

6: 1. Men Küni diriyem. Üç yaşımda anasız çoldum. 2. Böyük gardaşım Külüg tutuk (meni) adam etdi. 3. Kedersiz yiğitler arasında men de (bir) yiğit idim. 4. Saraydaki hanımımdan ayrıldım <...>

“*Elegest*”. Dört kitabedir. Elegest nehri kıyılarında ayrı ayrı vakitlerde seyyahlarca bulunmuştur. Yazıtlardan ilk üçünü Sergey Malov yayınlamıştır.

(Recebli ve Memmedli, 1993, ss. 32-76)

Transkripsiyon:

10: 1. Kuyda kunçuyımka, size, yıta, özde oğlım, sizime adırılıtım. 2. Yüz er kadaşım uyarın üçün yüz eren elig ökizin tegdük üçün adırılıtım. 3. Kök tengride kün, ay azıdım, yerime, yıta sizime adırılıtım. 4. Kanıma, elime, sizime, bökmedim <...> kanıma, elime, yıta, adırılıtım. 5. Kört el, kann alp urungu altunluğ keşig belimke bantım

Tercüme:

10: 1. Sarayda hanımımdan, sizden, efsus, cesur oğlumdun, sizden ayrıldım. 2. Yüz yiğit dostum güçlü olduğu üçün, yüz eren elli öküze hücum etdiyi üçün ayrıldım. 3. Mavi göylerde günü, ayı itirdim, yerimden, efsus, sizden ayrıldım. 4. Hanımdan, elimden, sizden doymadım <...> hanımdan, elimden, efsus, ayrıldım. 5. Galıp elin, halgın meğrur bayrağını, gızıllı kemerimi

Yerde elim tokuz kırk yaşımta. 6. Urungu, külüg Tok Böğüt erikine kangı beg erdem için ben erki bardım. 7. Kara bodunım, katığlanıng. El törüsü ıdımış, yıta, siz, elim, kanım. 8. elim oğrunta sü bolup erlerim edgüm yok çeligde bir tegme sekiz er erdemim. 9. <...> 10. Tört adaklığ yılmım, sekiz adaklığ barımım bungım, yok erdim. 11. Bung Banga bat ermis, öldim, yıta sizime yolukayın. 12. Kadaşım, keşime, adaklığ atıma, yıta, kara bodunıma adırıldım, yıta, men.

52: 1. Körtle sangun men, eçim kanım. 2. Böğü Terkin er erdemimde, 3. çç. barsığ ara sangun.

53: 1. Beg tarkan öge tirig ben, siz elim kanıma bökmedim. 2. Elimde biş kata tegzintim, er erdemim için. 3. Kök tengride boltum er alkınur törümüş.

belime bağladım. Yerdeki elimden otuz dogguz yaşımda. 6. Bayrağı meşhur Tok Böğüt güdretinden atası bey <...> 7. Gara halgım, möhkemlen. El ganununu dağıtmış, efsus, siz elim <...> 8. Elim uğruna goşun olub döyüşçülerim <...> 9. <...> 10. Dörd ayaglı ilhım, sekkiz ayaglı dövletim olduğu için derdim yoh idi. 11. Keder mene yer, eser elemiş, öldüm, efsus, sizi yoluhag. 12. Dostlarımdan, kemerimden, süretli atlarımdan, efsus, reıyyettimden ayrıldım, efsus, men.

52: 1. Körtle (?) sangun menem, han olan böyük gardaşım. 2. Yiğitler arasında süretle <...>

53: 1. Men Böy tarkan öge tirigim, elimden, hanımdan doymadım. 2. Elimde beş defe öz güdretimle seyahet etdim. 3. Mavi sema altında kişi oldum (?) <...>

“Begre”. 1892 yılında Begre nehrinin kıyısında Mungaş Çirik adlı yerde Oşurkov tarafından bulunmuş, ilk defa Vasili Radlov tarafından okunmuştur.

(Recebli ve Memmedli, 1993, ss. 32-76)

Transkripsiyon:

11: 1. Tör apa içreki ben. Beş yegirmi yaşda alınmışam. Kunçuyıma bunga adırıldım. Sizime kün, ay azıdım. 2. Üç oğlıma adırıldım, yıta, bökmedim. katığlanğıl! 3. Sekiz adaklığ barımığ için a yılmı tüketi

Tercüme:

11: 1. Tör apa içrekiyem. On beş yaşda alınmışam. Hanımımdan kederle ayrıldım. Sizi, günü, ayı görmedim. 2. Üç oğlumdan ayrıldım, efsus, doymadım. möhkemlen! 3. sekkiz ayaglı dövletim için ilhı tükenince getdim. ondan

bardım, anta bökmedim, yıta, örüngümig, karamıg azıdım a. 4. Yerime, yıta subıma adırıldım, bunga. sizime, yıta. 5. Bodunımka. künime, kadaşıma adırıldım, bökmedim. 6. Elime, kanıma bökmedim. Yaşım yeti yetmiş azıdım. 7. Yatda tüngirime adırıldım. 9. Beş yegirmi yaşında Tabğaç kanka bardım. Er erdemim üçün, alnun üçün altun gümüşig egriteb elde küçi kazğandım a.

doymadım, efsus, işığı, garanlığı görmürem. 4. Yerimden, efsus. suyumdan, ayrıldım, kederle sizden, efsus. 5. Halgımdan, dostlarımdan ayrıldım doymadım. 6. Elimden, hanımdan doymadım. Altmış yeddi yaşında gözümü yumdum. 7. Yadda gohummlarımdan ayrıldım. 8. Onda süd gardaşımdan, onda sizden, yakın dostlarımdan ayrıldım. 9. On beş yaşında Tabğaç hanının yanına getdim. yiğit olduğum, alp olduğum üçün, gızıl-gümüş, halı-halçalar, elde güç gazandım.

1.4.2. Eski Uygur Yazıtlarından

“Süan Tszyan'ın Biyografisi”. Uygur diline çevrisinin 10. yüzyılın başlarına ait olduğu ihtimal edilir. Bu tercüme Uygur Koço devletinin kültür merkezlerinden Beşbalık şehrinin sakini şair Singu Seli Tudun'un kaleminden çıkmıştır. Söz konusu seyahatnameyi tetkik edip yayınlatan Türkologlardan A. fon Gaben, Fen Teyaşen, Semih Tezcan, Liliya Tuguşeva ve diğerlerinin araştırmaları bilim çevrelerine bellidir. Eser, Uygur diline sanatsallıkla tercüme edilmiştir. Burada ilaveler, aydınlaştırmalar, haşiyeler de yer alır. Burada eser, epos (kavi nom bitig) adlandırılmıştır. Burada birçok yer adları, o sıradan Koço (Koçu), Hotan (Udun), Kuça (Küsen) toponimleri sık sık tekrarlanır. Eser, üslup bakımından Orhon-Yenisey yazıtlarıyla bağlaşımlıdır.

(Amanoğlu, 1992, ss. 40-70)

Transkripsiyon:

1 a: <...> Bu köldin ilgerü önüp yoğta evigte irkleyü kar üze yoriyu biş yüz bara yir yorıp Kavanta vişay uluşka tegdi. Balıkı tikim <...> unka yastayu

Tercüme:

1 a: <...> Bu gölden şerge teref gedib garın üstü ile zirveni aşıp 250 km yol yürüyüb Kavanta ölkesine yetişti. Baş şehri <...> söykenir. Şeherin kenarında

turur. Tağdın arkasında Sıt ögüz suvı akar. İlgerü tuz ölung <...> singip yir altırtı akıp <...> gir atlığ tağta öner. Bu uluşka suv başı titir. Bu uluşdaki hanı titig bilge <...> ermiş. İli Türkalırdın berü üküş yıllar ötmüş. Kentüleri sözleyürler. Çinadivi oğuşluğ <...> tip. Çinadivi tiser tavğaç <...> oğuşluğ tip tiyür. Han <...> söki ayağka tegimlig Kumaraçivi bahşı Dakşaşil balıklığ ermiş. Ög köngül üze mingde ertmiş. Bir künte üç tümen iki ming kerent ağızında tutup anca <...>

1 b: <...> Kamağ on bölük şatsr yaratdı. Amtı barça kügürü yorıyur. Bu açarı Sudrantikiliglarning tüz bahşısı erdi. Ol oğurda öngtün Aşvagoşi bahşı, küntün Kanadivi bahşı, kidin Nağarcuni bahşı, tağdın <...> Kumaracivi bahşı dört <...> boltılar. Bu dört bahşılar tınlığlar köküzin yarun yangılmakların yarutu közüntürmişke dört kün <...> tip atları. Bularning <...> yana takığ artukrak Kumaracivi bahşının atı küsi kamağta kötrülmüş erdi <...> bu ildeki öngreki han <...> ornıtv ayağalı ilinge uluşinga ötümin öz ordusu içinte sangram itdi. Bu balıkınığ öngtün küntün bulungdın üç yüz bara yir yorıp <...> Savlagir atlığ tağka

şimal terefde Sıt çayı ahır. Cenubda duz <...> yoh olub yerin altı ile ahıp <...> adlı dağda yerin sethine çıhr. Bu yer suyun başıdır, menbeyidir. Bu ulusun hanı bilici ve düşüncelidir. Onun dövletinin yaranması vakitından çoh iller ötür. Özü söyleyir ki, çinadivi gebilesindendir. Çinadivi deyilen tavğaç <...> dahildir. Han <...> gedim hörmete layig Kumaracivi bahşının monastırıdır. Bu Kumaracivi bahşı Dakşaşil şehrinden imiş. Özü könlü ile (hiss ve düşüncesi ile) min-min adamdan yüksekmiş. Bir günde otuz iki min şeir deyirmiş <...>

1 b: <...> Cemi on bölük şastr yaratdı. İndi hepsi geniş yayılmıştır. Bu açarı (kahin) Sudrantiki (mektebinin) banisidir. O dövde şergde Aşvakhosa bahşı, gerbde Nagarcuna bahşı, cenubda Sanadeva bahşı, şimalda Kumaracivi bahşı kahin oldular. Bu dört bahşı canlı mehlugların köksünü yarıp yanılmaqlarını gösterdiklerinden “dörd güneş” adı almışdır. Bunların arasında Kumaracivi bahşının adı-sanı çoh yayılmıştır. Bu eldeki evvelki han etimal göstermek için onu ölkesine devet etdi ve (bu megsedle) ordusu içinde (gerargahda) bir monastr tikdirdi. Bu şehrın cenub-şerg terefından 150 km yol gedıp savlagir adlı dağa yetiştiler.

2 a: Arhantlar nirudaşamabumi dyanka kirmiş. Köni etözin <...> eksiz uz olurlar. Körser ertingü turuk erip inçip yeme emitmiş kamıtmış <...> girmiş artamış yok. Dyan olurgalı yidi yüz yıl bolmuş. Samtso açarı bu orunta yekirmi kün boldı. Anta kin yana öngtin tağdın bulupgça biş kün yorıdı erdi, yağı tuştı <...> iş <...> satıgçılar tezıp tağıkdı <...> yana kuysukup suvda tidikti, yağı ertmişge kin satıgçılar yana geldi. Ötrü Samtso açarı yanga yükinteki burhanlarığ bitiglerig alıp <...> kadirka yüdürti. İşleri <...> unlar birle terkin tavrati öngtün kodı inip tumluğ yoğ <...> yorıyü sekiz yüz bara yir yorıp Kez artdın önüp uşar balıka tegdi. Balık kidini iki yüz bara yirde uluğ tağ ol. Sengirleri çikin

2 b: <...> eşidmiş karı kallar sözleyür: yüz yılda öngre tengri kökren yir tebremek tıtağında tağ yimrilip üngür açılmış. İçinte körser bir ertingü bedük toyın etözi kuvırıp közi yümüklüg olurur erdi, saçı sakalı uzap kodı salının egnin yüzün örtmiş erdi. Utungçılar körüp ilig begke ötüntiler. Ilig beg kentü kentü özi körgeli yüküngeli bardı. Bodun bukun işitir ök ırakdaki yakındaki kişiler tözü yığıltılar, kamağun yüküntüler ağır

2 a: Mügeddesler nirudatamabuni dyana girmişler. Düz ve hereketsiz oturmuşlar. Görünüşleri hüznü olub veziyyetlerini deyişmemişler. Onların nirudatamabuni dyana girmesinden yeddi yüz il geçmiş, Samiso ustad ise bu yerde iyirmi gün oldu. Ondan sonra yine şimal-şerge teref 5 (beş) gün yol gedıp yağıya tuş oldu. tacir yoldaşları kaçıp dağa galhdılar <...> Fil gorhudan suya yihılıp öldü. Yağı çekilib gedenden sonra tacirler yine geldiler. Sonra Samtso açarı filin yükündeki bütleri, kitabları alıp gatıra yükledi. Yoldaşları ile telese-telese şerge doğru yola düşüb soyug zirvelerden 400 km yol keçerek Kez dağ silsilesini aşıp Uşar şehrine yetiştı. Şehrın gerb terefınden 100 km uzaklığda uca dağ var. Yamaçları sertdir.

2 b: <...> eşitmiş goca adamlar söyleyirler ki, 100 il önce göy kişneyıp yer terpenmek sebebinden dağ uçub mağara açılmış. Görmüşler ki, mağaranın içinde gurumuş bedenli, gözleri yumulu veziyyetde bir neheng rahipoturur. Saçı-sagğalı uzanıp üzünü ve çiyinini örtmüşdür. Odunçular bunu görüb hükümdara heber apardılar, hükümdar şehsen özü görüb secde etmek için getdi. Camaat bunu eşiden kimi uzakdaki, yahındaki adamlar tamam yığıldılar, hepsiehtiram gösterirdi, gül

ayağ tanığ uduğ kılıp hua saçtılar,
saçmış huaları uluğ ügme bolol.
Nuridaşamabumi dyanka kirip üküş
yıl <...> ertmeginge saçı sakalı uzan
<...> bolmış erür. ilig beg

3 a: odğurğalı bolurmu tip tidi. Toyın
sözledi: odğurğalı, turğurğalı bolur.

Tançu aşığ etöz dyantın tursar ok
<...> bardınur. Anı üçün aşnuça yağ
süt kodup etözüg yağçırtmış kergek.
Anta kim kentik tokısar odunur <...>
yeme turur tip tidi. Ilig beg sözledi:
edgü edgü <...> uz sözledingiz <...>
Amtı siz timiş teg <...> toyın sözlemiş
yağ süt kodturun keitik tokıtdı.
Ançakınça arhant közin açıp körün
inçe tin aydı: ay sizler ne kişisiz <...>
bukay kya kiçig üçüz <...> kenze ton
kedmiş turur sizler, toyınlar kikiñç
birdi: biz erser toyın biz, tin. Arhant
sözledi: antağ erser mening bahşım
Kesip tengri burhan kanta yarlıkar tip.
Kiginç birtiler: ür kiç boltı.

3 b: <...> eşidip uluğ tıntı, yana ayıtdı:
Şakimuni tengri burhan kutın bullu
yarlıkayuk mu ol, azu yok tip. Kiginç
birdiler: burhan kutın bullu yarlıkap
bunkı burhanlarning işin ködügin
barça ertürüp yeme nirvanka kirü
yarlıkadı tip. Ne bu saviğ eşidtükte
kaşın tügün ür kiç boltukta iligi üze
saçın kötürüp örü turun kök kalıgka

sepdi, baş eydi. Sepilmiş çiçekler
galaglandı. Hükümdar rahiplere dedi: -
Bu nece adamdır? Rahiblerden biri
söyledi: - Bu dinin mügeddes adamıdır.
O, nirudatamabuni dyana girip, çoh iller
keçdiyinden onun saç-sagğalı uzanıpdır.
Hükümdar

3 a: Oyatmag olarmı? deye soruştu.
Rahip söyledi-Oyatmag, galdırmag olar.
Ancag az yemekden zeiflemiş beden
ıpadetden duran kimi dağılır. Onun üçün
evvelce turş südle bedenini sürtmek
gerekdir. Ondan sonra sinc tohundursan,
oyanar, durar-dedi. Hükümdar söyledi: -
Çoh yahşı dediniz. Ele olacag <...> indi
dediyiniz tek. Emr etdi, rahip dediye turş
südü bedenine sürtüb sinc
tohundurdular. Ele bu vakit mügeddes
ata gözünü açıp etrafa bahdı ve soruştu:
- Siz kimsiniz, bele nimdaş ve sade rahib
geyiminde durursunuz? Rahibler cevap
verdiler: - Biz rahibik, Mügeddes ata
söyledi: Onda benim bahşım tanrı
burhan Kesin harada olmağı emr edir?
Onlar cevap verdiler: - Çoh zamanlar
keçip <...>

3 b: <...> eşidıp derinden köks ötürdü,
yene dedi: şakimuni tanrı burhan
seadetine çatıp, ya yoh? Cevap verdiler:
- O, burhan seadetine çatıp, baş bütlere
has olan iş ve hareketleri tamamile icra

kalıtı. Kök kalıģta uluğ kü kelig edrem <...> oot belgürtüp etözin örtep kalmış. Süngüki yirde tüşüp ilig beg kamağ kuvrağ birle şarırın yığıp stup itip anta urdılar. İnçip amtıkı bu stup erür. Munturan <...> sok tağdın yınak yorıyu biş yüz bara yir yorıp Keş balıka tegdi. Keş balıkdn öngtin küntün bulungtn yorıyu biş yüz bara yir yorıp Sıt ögüz

4 a: <...> balık küntüninte ol <...> ol tağta tyanka olurku üngürler ayazlar üküş <...> Enetkekdeki arhantlar üküş munta kelip orun <...> uya tutup bu tıltağın nirvanka kirdeçiler üküş bolmışka anım üngürler. üküş bolmışka anın üngürler, ayazlar yeme üküş bolmış titr. Amtı <...> takı bar üç arhantlar <...> üç üngürler, kim anta köngül öçürmek dyanka kirmış <...> saçları sakalları uza <...> kamağ bursang kuvrağ kelip <...> yurlar. yana bu Çekük balıkta tayşın nomlar üküş <...> On tümen şlokluğuş bir bölük üze tutarlar, munı teg on bölük nom ol. Çeküktn ilgerü sekiz yüz bara yorıp Udunka tegdi. Udun yirining üküş yarımı kum, say. Tarığlağ yiri ike tarığka yarağlığ. Yimişi telim ilinte keyiz. Yinçke kidiz büzek tuğçik <...>

edib nirvanaya girdi. Bu sözleri eşitdikde rahip gaşlarını düyünleyıp üzünü turşudarag elleri ile saçlarını götürüb yerinden galhıp göye uçdu. Göye galhıp fövgelade güvve ile od yaratmış, öz bedenini yandırmış, galımış sümükleri yere düşmüş, hükümdar ve bütün icma (onun sümüklerinin) galıglarını yığıp stup düzeldıporada goydular. Bu hemin stupdur. Orada şımala teref 250 km yol keçib Keş şehrine yetiştiler. Keş şehlerinden cenub-şerge 250 km keçıp Sıt çayını keçerek <...>

4 a: <...> şherden cenub terefe <...> böyük bir dağ var <...> bu dağda dyana eyleşmek üçün çohlu mağara var. Hindistan mügeddesleri tez-tez buraya gelip mağaraya girir. Dyana eyleşmeye gelenler çoh olduğı üçün mağaralar çohaldılıp. Üç mügeddes var, onların (dyana) girdiyi üç mağara <...> onların saç-saggalı uzanır, her defe gelip saç-saggallarını gırhırlar. Bu Çökük ölkesinden şerge 400 km yol keçıp Uduna yetişti. Udun torpağının yarısı gumm ve sehradır. Mehsuldar torpaglar ekin üçün yararlıdır. Çoh mehsul verir. Ölkede halça, keçe nahışlı <...>

4 b: <...> düz hareket edirler. Daha artış bilik, elm, musigi ve neğme severler. Ganunları ve edaletleri doğrudur, butun

4 b: <...> tüz yorıyur. Kişisi uku bilir. takı artukrak bilig boşgüt ır, öt severler. Törüleri, yanları adırtlıg köni, kamağ soğdak bu törüsinte öngsig iki bitigi ırakta Enetkek üzikin ağırlayurlar, yağukta öz üziklerin tutar. Öz üzikleri yeme Enetkekçesig ök erin, inçe yana ança kya tegşilür <...> Yintem burhan nomın ayayurlar. Yüz sangram, biş ming toyın <...> üküş mhayan nom boşgunur. Udun han ertingü kadir bil <...> sürüp alpalmaklıg antağ edgülering edremliglerig sevdeçi emredeçi ol <...> Adı Kustana ol. Kustana tiser yir emiglig tip tiyür. Ne üçün antağ tiyür tiser Udun han uruğı Bayşirvani mharaçdın törüp yir emigin emmişke, anın (ança) timiş ol.

5 a: <...> bilmiş kergek <...> iken bu Udun uluş kişisiz kuruğ erken Vayşiravani mharaç munta ornağ tutmuş erdi. Kayu ödün Aşoki ilig kann oğlı Kunalı tigin Dakşaşil balıkta balık begi erken antakı ezük yarlığıg kirtgünüp Kunalı tigin Dakşaşil balıkta balık begi erken antakı ezük yarlığıg kirtgünüp Kunalı tigin göz <...> uymışka Aşoki ilig <...> igilep Dakşaşildaki buyrukların beglerin atlıgın yüzlüğün barça sürtürdi, kuztın yingak ıtdı. Olar

soğdileer onlardan ferglenir. İki yazıları var: Uzagda Hind yazısını üstün tutar, yahında öz yazılarından istifade ederler. Öz herfleri Hind herfleri kimi olsa da yine bir geder ferglenir. hemişe Buda dinine etigad gösterirler. Yüz monastr, beş min rahib çoh mhayan mezhebine inanır. Udun hanı çoh güvvetlidir ve yahşıları, erdemleri de sevır, onlara iltifat gösterir. Adı Kustanadır, “yer döşlü” demektir. Ne üçün ele, - deseler- Udun hanının nesli Vayşirvani mharaçdan töreyıp, onlar yerin döşünü emdiyine göre bele demişler.

5 a: <...> bilmek gerekdir <...> Bu Udun diyarı adamsız guru yer iken Vayşiravani mharaç burada mesken salmış idi. Aşoki ile hanın oğlu Kunalı tigin Dakşaşil şehrinin beyi olanda oranın beyleri yalan gösteriş ve heberlere inanmışlar. Kunalı tigin Dakşaşildeki buyrukların, beylerin, adlı-sanlıların hepsini sürdürdü (sürgün etdi), şimala gönderdi. Onlar yine garlı dağdan o terefde derelerde, yarğanlarda dolaştılar. Sonra otu, suyu kifayet geder (yeterli) olduğundan gelip, Hindistan erazisinde gerb serhedleri yakınlığında mesken saldılar. Sonralar özlerinin arasından çoh üstün olanı seçi bonu

yeme Karlığ tağdınıga <...> kısıl kısmıklarta yorıdılar. Basa yana ot suv yiderü kelip Enetkekning öngdün kidin samıg tutup bu orunta olurdılar. Yana kentülerning arasına yigin üstünkisin talulap kamağın toplaşın han kılıtlar. Çak tuşda ok öngdün Tavkaç

5 b: <...> kidin yingak <...> tigin yeme kelip tavkaçning kidin uçı öngdün samıg tutup olurdılar. Birle keligli kişiler ödleyü erigleyü ol tigin yeme özin han atantı. Üküş yıl ay ertdi bu iki hanlar törüsi savka kirişmedi. Kim bir oğurta av tıltağında körüşüp <...> uruş aytışu tütş boltı. Ötrü anta ok süngüşüp <...> adrışğalı kılıntılar. Tegre begler ödletti: ivgü <...> av tıltağında süngüş kılalım tiser bı bıçğu tolum yok yokyarağay. Öz orunka <...> barın sü timep küreş uruşup kin timin süngüşelim tip tidiler. İki hanlar begler Ödin erigin alıp öz balıklarına bardı. Ötrü anta kin at öğretdiler, alp erenlerin kuvratdılar.

6 a: <...> yaruyu süngüş birgertdi <...> kidin sım idisi sançtıdı. Bu tıltağın tağdın sınağ kovup ötrü anıng başın bıçtılar. Öngdün sım idisi utdı yingetdi. Üküş yıştı <...> ilig uluşuğ köçürüp <...> otra yirde uluğ

hamının razılığı esasında han teyin etdiler. Ele bu vakit şerge tabğaçlar <...> 5 b: <...> gerbde <...> tigin de gelib <...> Tabğacın şerg dairelerinin gerb serhedinde oturdu. Onunla birlikde gelen adamların meslehet ve öyüdlerine gulag asıpo şahzade de özünü han ilanetdi. Çoh iller, aylar keçdi, ancag bu iki hanın ganunu togguşmadı. Sonra bir tesadüfde (bir defe) ov sebebinden araları deydi, tutaştılar. Onları ayırdılar. Dövre beyleri meslehet gördüler: - Ovda döyüşe girmek üçün silah yohdur, yararlı meydan tapmag, goşunu toplamag ve onda vuruşmag lazımdır, - dediler. Her iki han beylerin meslehetine gulag asıp öz şehirlerine yola düşdüler. Bundan sonra at öyrettiler, alp erenleri topladılar, yıgdılar.

6 a: <...> garşılaştılar <...> gerb serhedinin sahıpi meğlub oldu. Bu sebebden onu şimal istigametinde govub başını kesdiler. Şerg serhedinin sahibi galıp geldi <...> çoh ulusları birleştirdi <...> köçürüb <...> orta yerde büyük bir şehir ucaltmağa hazırlaştı. Müneccim ve bahıcının yohluğuna narahat olub işimiz yahşı bitecekmi (baş a çatacagmi), - deye fikirleştı. Her yerde gasidlerden soruştı: - Münasıp yer tanıyan kim olar? Bu vakit bedeni kül ile sürtülmüş bir şehs

balık tokıǵalı oǵratı. Yultuzçı körümçi yokinga buşanıp işimiz <...> bütgey erki, tip sizinti. Yakınta ırakta mangırt <...> Yir yaraşurın bilteçi kim bar tip ol ödün <...> kül turtmış etözlüg <...> bir bedük kapakta tolu <...> yatup ilig begke: men bilir men yir yaraşurın <...> suv kutmış orunuǵ tuta balık tüplezün, tip munça sözlep ötrü kapakdaki suvın egrisinçe könisinçe kuta yügürti. Kaçan tükedükde yana başlatdı. Başına tegdükde terkin

6 b: <...> kara bodun ol suv <...> balık tokıdılar, oǵramış işin ködügin bütürdiler <...> amtı Udun han olurur balık örür. Balıkı ayı idiz ermez. Kentik <...> ötkürünçsüz titir. Södün yee kim erser utmış yingedmişi yok kim ol öngdün samdın ilig beg Kent tegşürüp <...> uluǵ balık itdürüp kişig kamaǵ işin könügin bütürdi. Bütürdi erser yeme uruǵsuz batdı. İl orninga olurdaçı inisi, oǵlı bolmaün kamaǵ kara bodun buşantılar, bulkantılar. Yaşlıǵ, karılıǵnıǵ ödlemekeinge ötrü bişamin tengri tengri likeinge Vayşiravani mharaçka barıp ötüntiler, yalvardılar il orninga olurdaçı idi ava bulahım tip. Olarnıǵ küsüşlüg köngülinge Vayşirvani mharaçnıǵ alını yaralıp

aǵzınacag dolu gabda <...> hükümdara: - Men münasıp yer tanıyıram, -dedi. Su tökülmüş yerde şeerin binasını goysunlar, - deyerek gabdaki suyu nece geldi töke-töke yüyürdü. Gurtaranda yene tezedden başladı. Evvele çatdıǵda yene

6 b: <...> camaat o suyun <...> şeer tikdi. Düşünülmüş işi bitirdiler. İndi Udun hanının oturduǵu şeer hemin şeerdir <...> Gedimde kimse ona galib gelmeyip. Belelikle, şerg şeerdir <...> Gedimde kimse ona galib gelmeyip. Belelikle, şerg terefin hükümdarı kendi (paytaht) deyişti, camaatı toplayıp işini başa çatdırdı, şeer tikdirdi. Bitirse de <...> helefsiz. El tahtına oturmaǵa kiçik gardaşı, oǵlu olmaması bütün gara camaatı heyacanlandırdı, narahat etdi. Onda aǵsaggalların meslehetı ile onlar Bişamen tanrının mebedine Vayşirvani mharacanın yanına gedip dua etdiler, yalvardılar ki, tahta oturmaǵ için hükümdar tapsınlar. Onların yalvarışına, dileğine göre Vayşirvani mharacanın alını yaralıp

7 a: <...> öyünüb, seviniponu şehere apardılar. Şehere yetistikdeoǵlan geti süd emmek istemedi. Onu bele görüb ölecek, itecek deye gorharag bütün gara camaat ellerde meşel, şamlar ikinci defe

7 a: <...> ögiri sevinü balıka iltidiler. balıka tegdükde oğul bir kya süt emgeli unamadı. anı körüp ölger itkey tip korkup kamağ kara bodun ikileyü yana yula tütsük yakış iltü keldiler, yanala igitgeli ötüntüler. Olar antağ ötündükde ötrü Vayşirvani mharac öngdüninteki yir kötitti, inçe kaltı emig teg. Ol yirde taplançığ tatıglığ şeker kmmış önti, kaltı süt teg. Alın igitdiler. Ötrü oğul kya aru aru uluğatdı <...> er büttdi. Kün, ay <...> kolu yaraşurın körüp il orunınga olkurtıldılar. Siziksiz kutluğ uluğ çohluğ yalınlıg alp edremlihan bolttı. Alplıgı tıdıgsız yorıdı. Kamağ il uluşlarığ özinge sanlıg kıltı. Amtıkı Uduğ han anın uruğı erür.

7 b: <...> tıltağında <...> balıkının uluşının atı yir emiglig uluş tip kügülmüş erür. Bu erür tıltağı. Samtso açarı Udun arkuşına Kirin Mirkey kentke tegdi. Ol kentde bir olurur tengri burhan ol. idizi yiti çığ başında erdini üzeke didim kedmiş. Çoğluğ yalınlıg <...> tolu tükel eşidmiş sökiler sözleyürler: bu tengri burhan öngresi Kaşmirta yarlıkamış erdi. Ne tıltağın Udunka keldi tiser öngre <...> bir arhant dintarnıg şrmirisi igledi. Öz <...> sirkelig tögü ötmek yüksep koltı. Bahşısı arhant bu ötmek kanta

geldiler. Yene yedirtmeyi, emizdirmeyi hahiş etdiler. Onlar bele hahiş etdikde vayşirvani mharacın önündeki yer sinesinedek galhdı, o yerde heyret edilecek geder şirin şeker gamış peyda oldu, süd kimi onu alıp uşağı yedirttiler. Oğlan böyütdü, gün, ay keçdi, gabiliyyetli olduğunu görüb onu tahta eyleştirdiler. O, uğurlu, büyük, zabiteli, cesaretli ve reşadetli bir han oldu. Alplıgı (yiğitliyi ölçüye gelmedi. Çoh el, ulusları özüne tabeetti. İndiki Udun hanı onun töremesidir, neslindendir.

7 b: <...> sebebden <...> onun şehrinin adı “Yer döşlü” deye tapınır. Sebebi budur. Samtso ustad Udun ölkesinin Karvanına goşulub Mirgey şehrine gelib çıhdı. O şherde oturmuş veziyyetde bir burhan var. Ucalıgı yeddi çığdır. Başında giymetli tac var. Eşitmiş köhne adamlar söyleyirler ki, bu tanrı burhan evveller keşmirde imiş. Ne sebebe Uduna gelipdir, - Bir arhant dindarın müdavimi hestelendi. Ölerken sirkeli düyü çöreyi istedi. Onun bahşısı arhant bu çörek harada olar-deye nezerlerini tanrıya yöneltti. Udunda olduğunu gördü. Fövgelade güvvenin kömeyi ile onu elde edip müdavimine verdi. Müdavimi yeyib <...>

bar erki tip tengridem köz üze kördi.
Körser Udunda bar erdi. Kü kelig
edremi üze anı alıp şrmirisınga birdi
Şrmirisı yıp

8 a: Kut kolunmaklıg küçining
adınısıg sizi üze <...> Udun han
kunçuyınıg <...> ğarınınta ajun <...>
Küni ayı tükep <...> bedüp il orunınga
olurup han boltı. Edremi yaruk
minglık kadir begüsi uluğ
singirmeklig içkermeklig. Anı üçün
Karlıg tağta ınaru aşın Söki
kentününg öz balıkınga süledi. Ol
ödün Kaşmir hanı yeme urungutların
talulap süsin arığlap <...> sülegeli
oğradı. Şrmiri bahşısı arhant sözledi:
Uluğ ilig beg bı bıçğu işletmek üze
emgenmezün. Udun hanıg men
yanturayın tip munça sözlen Udun
hanka barıp töpüde abizik <...> ilig
hanlar kadir yavlak bolmakning
münin kadağın nomlap öngre ujunta
şrmiri erkenki

8 b: <...> öz kılıkınga <...> ertingü
uyadıp Kaşmir hanı birle edgüleşti
kitdi. basa yana özi yükünür burhanka
barın yükünti. Ötrü ol tengri burhan
Udun hanka kelti. Kaçan bu Mirkeçi
kentke tegdükde tengri burhan
tebremedin turdı. Kamıg sü küç
öntrüp ne yeme kılıp tebredü
umadılar, ötrü anta vrhar itdi <...>

8 a: <...> gün, ay keçdikce böyüyüb tahta
eyleşib han oldu. Erdemli iltifatlı ve
cesaretli, müdrikliyi büyük ve cazipeli
idi. Ona göre de Garlı dağdan aşip
özünün evvelki şehrine hücum etdi. Bu
zaman Keşmir hanı serkerdeleri seçip,
goşunu gaydaya salarag hücum etmeye
hazırlıg gördü. Müdavimlerin bahşısı
arhant dedi: - Goy büyük hükümdar
özüne eziyyet verib silah işletmesin.
Udun hanını men geri gaytararam. - Bele
deyip Udun hanının yanına gederek
hükümdarların geddar ve ezazil
olmağının zereri haggında moize ohudu.
Evvelki doğumda müdavim iken <...>

8 b: <...> öz etdiyinden (hereketinden)
utanıp Keşmir hanı ile sülh bağlayıp
getdi. Sonra özü etigad gösterdiyi büte
secde etdi. Daha sonra o büt tanrı Udun
hanı goşunun ardınca Udun hanlığına
geldi. Bu mirkeçi şehrine yetiştikde büt
tanrı terpenmeden durdu. Cemi goşun
güç vurub ne eledilerse, terpede
bilmediler, onda bu yerde monastr
tikdiler. Erdemli rahipleri devet edib
sevimli tacını gurban vererek <...> büt
tepesinde parladı. O tac Udun meğlub
edilince orada oldu. O, giymetli daşlarla
bezedilmişti. Onu görenler heyret edip
<...> Samtso açarı orada yeddi gün
dayandı. Udun hanı Samtso açarının

Edremlig toyınlarığ üntep sever
didimin buşı birip <...> burhan
tönüsinte yarutdı. Ol didim Udun
busulkınçaka tegi bar erdi <...> kız
erdiniler üze bütmiş kördeşiler uluğ
tanıp tangla <...> erdiler. Samtso açarı
anta yiti kün turdı. Udun han sammtso
açarı kelti tip eşidip özi utru kelip
yükünti, ayadı. İkinti kün

9 a: bardı <...> ötrü yana <...> ıdıp
Udunung uluğ <...> balıkına kırk
bara yir tünegteli öti. Ol tün tang adası
udun han arka şazın kuvrağ beg işi
atlığ yüzlüg bodun kara birle öt bediz
iltü yıd yıpar hua çeçek tuğ <...> önüp
yolnung soltunıta turup uduzup
kigürdiler. Siuşıng açariler vrhanı
Sartbatası atlığ sangramda tüşürdi.
Udun balık küntüninte on bara yirde
bir uluğ sangram ol. Bu sangramığ
söki Udun han Vayroçani atlıp arhant
üçün idmiş erür. Netegin itdi tip tiser
öngre bu ilte burhan nomı yok erken
vayroçani atlığ arhant Kaşmirdin
kelip bu Udunda arığ ara dyan olurdu.

Kördeçi kişi tangırkap toyın körkin
aduklar Udun hanka ötünti. Udun han
9 b: <...> körüp siz ne kişi siz <...>
yalnguzın bu berk arığ içinte turatup
nekü kılur siz tip ayıtdı. Arhant
sözledi: men erser tükel bilge tengri
tengrisi burhan titsisi men, tikisiz

geldiyini eşidib özü onu garşılayıp secde
etdi. İkinci gün <...>

9 a: <...> birlikde <...> getdi. Sonra <...>
Udunun baş şehrinden 20 km mesafede
<...> gecelemeği get etdi. O gece dan
atanda Udun hanı arhasında rahipler,
adlı-sanlı beyler, adamlar çiçek ve
bayraglarla hepsi yolun sol tarafında
dayanıponu garşıladılar. Sartbatası adlı
monastrda Siuşin açarların monastrında
yerleşdirdiler. Bu monastrı evveller
Udun hanı Vayroçani adlı arhant üçün
tikdirmişti. Nece tikdirdiler, - deye
soruşsalar, evveller bu elde Buda dini
yoh iken Vayroçani mügeddes
keşmirden gelip dyana eyleşti. Gören
adam rahipin görkemine teeccüb edip
Udun hükümdarına tez heber verdi.
Udun hanı <...>

9 b: <...> görüb: - Siz kimsiz ve yalnızın
bu sıh gayalar içinde duracag tutub ne
edirsiniz, - deyib soruştu. Arhant
söyledi: - Men tanrılar tanrısı müdrik
Budanın şagirdiyem. Sakit تنها
guşelerde olmag benim ganunumdur. -
deyipcevap verdi. Udun hanı soruştu:
Kamil müdrik tanrılar tanrısı Buda
adının yozumu, menası nedir, deyip
soruştı. Arhant dedi: Buda demek biliye
yetişmek <...> Vakitile Sudutan oğlu
bodsavt Srvartasidi bütün canlı

ağlak orunlarda ermek öz törüm ol tip tidi. Udun han tükel bilge tengri tengrisi burhan kim bolur, yana burhan timiş atnıng yörügü yeme nekül tip ayıtdı. Arhant sözledi: burhan timek erser <...> tuymuş tip yörüg ol. Kim öngre Sudutan han oğlu srvartasidi bodisatv bu kamağ tınılıqların emgeklig taluyta çomun batıp umuğsuz ınağsız emgençlerin körüp irinçkeyü yarlıkayu yiti erdini ming Tonga küçlüg oğlanka tükellig tört yirtinçü erkligi bulğuluk altun tilgenlig çakravat ilig han ornın tidip ıdalıp

10 a: <...> urdı <...> altun önglüg etöz <...> tanukladı bahşısız bilgülüg nomuğ. Saçtı um tatıgıg Sığunlar berkinte, yarutdı nom erdinig Kara kuş semgirlik tağda. Sekiz on yıl içinte körgitdi boşğurtı, asıgılıg kılı, üküş adurtı. asıg tus kılğuluk tıltağı tükedükte belgürtmesin amırtğurup kirtü tüzke barı yarlıkadı. Kalınçu körki kalınçu nomı ulalıp yadılıp takı bar <...> ilkideki kut buyan üze il han bolmış erürsüz. İnçip nom tilgenini tutmışıngız <...> uzımışıngız kergek. Tınılıqlar umuğ bulğunda kararın tünerip eşidmemek bu ne törü bolur tip tidi. Udun han sözledi: kim mening üğşürü ayıg kılınçım

varlıqların ezab denizine cumub batmalarını, ümidsiz eziyyet ve veziyyetlerini görüb ezablardan gurtarmag üçün yeddi daş-gaşdan, min reşadetli, yiğitoğlanlarından, dörd terefin hakimiyetini temin eden gızıl tekerli tahtından üz dönderdi, el çekdi.

10 a: <...> bahşısız da derk olunan ganuna ağılı irdi. Şeh sendi Sığunlar goruğuna, din mirvarisi ile Gara guş dağının gayalıqlarına nur saçdı. Seksen il içinde tebliğ etdi, öyretti, fayda verdi. Çohsaylı ve cürbecür fayda vermek üçün getirdiyi deliller gurtardıgda suretini deyişti, hegigi biliye yetdi. Galmış sureti, galmış dini gaydaları yayılıp indi de yaşayır. Evvelki heyirhah adamlar sayesinde ilhan olursunuz, bundan sonra ganun tekerini tutmağınız gerekdir ki, canlı varlıqlar ümidlerini itirmesinler. ümidlerini itirmesinler. Zülmetde galmag, etinasızlıg ne ganundur? Udun hanı dedi ki, benim günah işlerim çoh olduğundan bu Budanın adını eşitmedim. İndi, siz mügeddes varlığın sayesinde eşitmek imkanı tapdım.

10 b: <...> hahiş edirem galmış din ganunlarını mene veresiniz ki, o emre göre hareket edim, ona hemişe etigad gösterim, - dedi. Vayroçani arhant söyledi: - Eger uca dine inam ve

üküşünge burhan tip atıĝ eşidgeli
bomadım. Amtı siz ıduk tınlıĝnıng
edgüsinte eşidgeli boltum

10 b: <...> kalınçu nomı btünürmen,
tapınu udunu yoriĝalı yarlıĝça kılı
tegingeli tip tidi. Vayroçani arhant
sözledi: birök uluĝ bilig küsüşüngüz,
tapıngız bar erser, aşnuça sangram
idin, kalınçu burhan körki özin kentü
kelgey tip tidi. Anta ötrü Udun han
antıran ok kamaĝ begleri birle atlanıp
sangram itgülük yig adruk yir orun
talulap bu orunuĝ tapladılar. Edgüüz
<...> yıĝıp Vayroçani arhantka
sangram itgülük yangın kipin ayıntıp
künte itip bütürdi. Sangram bütçükde
Udun han ikileyü yana ötünti:
Sangram büte tükedi, içinte olurdaçı
burhan körki kanta yarlıkar erki, tip.
Vayroçani arhant kiginç birdi: Uluĝ
ilig siz tek kirtgünç köngülin kut
kolung, burhan

11 a: <...> Udun han kamaĝ uluĝ
begleri, bodunı bukunı birle çökidü
olurup öngin öngin tütsük hua çeçek
tuta bir uçluĝ köngülin kutkeltılar. kut
kolup ança bolyuk erdi. Aning ara
körü kanınçsız tükel bilge tengri
burhan kök kalıĝ yolınça kalıyu uça
kelip ol yangı itmiş sangramta
erdinilig örgin üze yaltrıyu yaşuyı
oluru ornanu yarlıkadı. kim ol ödteki

etigadınız varsa, evvelce monastr
tikdirin, onda bütün galmış heykeli,
görkü özü gelecek, -dedi. Ondan sonra
Udun hanı oradaca bütün beyleri ile
atlanıp monastr tikmek için daha yahşı
yer ahtarıp buy eri beyendiler. En yahşı
ustaları yıĝıp Vayroçani arhantdan
monastr için nümune isteyiponu bir
güne tikip başa çatdırdılar. Monastr hazır
oldugda Udun hanı ikinci defe arhanta
müraciet etdi: - Monastr başa çatdı, onun
içinde oturacag Budanın sureti, tesviri
harada olsun. Vayroçani arhant cevap
verdi: Ulu hükümdar, teki siz etigadla,
ürekle dileyin. Bud <...>

11 a: <...> onda <...> Udun hanı, bütün
güdretili beyler, halgla diz üste oturarak
ellerinde cürbecür şamlar, gül-çiçek dua
etdiler. Bu vakit bele bir iş baş verdi.
Doymamış kamil Buda tanrının sureti,
tesviri hemin anda göyle uçub gelerek
yeni tikilmiş monastrda daş-gaşla
bezekli berg vuran tahta eyleşti. Bu bele
fövgelade menzereni bu dil ile tesvir
etmek olmaz. Bu bele misli-beraberi
olmayan möcüzeni Udun hanı ve bütün
icma görüb öyünüb-sevinerek büyük
ahengdarlıĝa yetiştiler. Onlar Vayroçani
arhantdan moize ohumaĝı hahiş etdiler
ve bu münasipetle ölkenin bütün halgı ile
birlikde ona secde ve tezim etdiler.

körk mengiz çoğyalın <...> kü keligig
but il üze tüköl sözlegeli bolmaz. Bu
muntağ yitinqsiz tuyunqsuz kü keligig
Udun han basın <...> kamağ tirin
kuvrağ körüp ögürüp sevinip angsız
uluğ tükölmekke tegip. Vayroçani
arhantıg nom nomlağalı ötünüp bu
tıltağın tolpa illig bodun birle uluğ
törlüg tapıg uduğ ağır ayağ kıltılar.

11 b: <...> samtso açarı Enetkekkin
kelir erken Sinto ügüz keçmişte kimi
yayılp suvda tüşmiş elig bitig. Bunun
Udunka tegdükte Udun hanka ötünüp
Keş balıka Küsenke iştürgeli ıtdı.
Yana kentü özü yeme bu bitikler
kelginçe Udun Hanta tıdılıp barğalı
bolmayukka Ötü bu tıltağ tavğaç
hanka bitig kılıp bir koçuluğ oğlanıg
satıgçılar birle katıp tavğaçka ıtdı,
kim ol öngre Enetkekke nom tileyü
bartacı samtso açarı yanturu kelip
Udunka tegdi tigil tip. Tavğaç hanka
ıdımış bitiginte inçe inçe tip sav urdı
Toyın Kuintso savım.
Kuintsoeşidmişim bar. Bavyun atlıg
bilgening tüköl kedinge Çikuin atlıg
bilge yakın yağuk yolantı.

12 a: <...> Çau tsağ atlıg ked kentü özi
tayantı Ğuy nam kedning boşğutına.
Anın bilmiş kergek, tas savlarıg
bilteçi begler yakın yoriyur edrem
<...> söki savlarıg bilteçi begler yakın

11 b: <...> Samtso açarına bele demişler:
Samtso açarı Hindistandan gelerken
Sinto çayını keçende gemi yırgalanmış,
elli kitab suya düşmüş. Buna göre Uduna
yetişende udun hanından hahiş edip Keş
ve Küsen şehirlerine o hagda heber
vermek için ayagçı (hidmetçi)
gönderdi. Özü kitablar gelince Udun
hanının yanında galıp gedemediyi
için bununla elagedar mektub yazıp
Koçodan olan bir oğlanı tacirlere goşub
Tabğaça gönderdi desin ki, vakitile din
sorağı ile Hindistana getmiş Samtso
açarı geri gayıdıp Uduna çatıp,
yetişibdir. Tabğac hanına gönderdiyi
mektubda bele yazdı: - Men rahip
Kuintseyam, sözüm budur: eşitmişem ki,
Bayun adlı müdrik kamil, bilikli
olduğundan Çikuin adlı müdrik onun
yanına getmek için yola düşüb <...>

12 a: <...> Çay tsay adlı alim özü Guy
nam adlı alimin telimine istinad etdi.
Onu bilmek gerek ki, bilik ahtarışında
sethi hegiğetleri derkeden adamlar
yahına, tarihi, gedim hegiğetleri derk
eden adamlar ise uzağa gedir. Daha ne
demek gerek?! Budaların canlı varlıqlara
fayda vermesinin, behş etmesinin, behş
etmesinin yolları eziyyetlidir (derindir).
<...> üç bilik hezinesinin yollarını
göstermekle (Buda) heyir behş edir.

yoriyur edrem <...> söki savlarığ
bilteçi kişiler irak tileyür biligig. Takı
ne ayıtmış kergek <...> burhanlar
tınığlarka asığ tusu kılmaklığ
yoriğları tütrüm töring örür, üç ağılık
nomının eriklerig <...> üze edgü
titmiş <...> Korkmazlar burhan
kutılığ yol ırakınga inçip yana tiliksiz
küsüşsüz bullu yarlıkayurlar. Men
Kuintso, burhan toğmış kidin Enetkek
ilinge kalınçu nomuğ engdün Tavğaç
ilinte yadğalı. Kim öngre yig adruk
nom erdini Tavğaç ilinte kelmiş erdi
erser yeme inçip yana tolu tükel töz
takı eksük

12 b: isteyü barıp boşğunğalı
etözümke isig özüm kavyısız bolup
ötrü Çığuan atlığ yılning üçünç yılnta
tavratı ertdim törü orun duğdın <...>
özüm bardım Enetkek ilinge. İrkletim
liuşa sayığ Suz yaltrıkı yaltrimay uğ.
Yorıdım karlığ atlığ idizte idizig
Temir kapığ tiglig yoluğ isig göl
erkeçlenür orukuğ. başlağı Çunan
atlığ ıduk balıkdın üzlünçüsi begler
evi tigme Racagrig kentkedeki
munung ikin ara yorıdım biş tümen
bara yirig. Törüsü tokusı ming öngi
tıdığı adası tümen katın erser yeme
inçip yana tengri han çoğınta
yalınınta yirte tadığ ada bolmadı.
Üğşürü yana ayağka çiltekike tegdim,

Buda seadetine çatmağın yollarının
uzaglığından gorhmazlar, öz arzu ve
keflerinden el çekib ona nail olarlar.
Men Kuintso Budanın doğulduğı
gerbdeki Hindistan eline getdim ki, onun
galmış dini ganunlarını şergde, Tabğaç
elinde yayım. Evveller en yahşı giymetli
dini kitab. Tabğaç elinden gelmişse de
tam mükemmel deyildi.

12 b: <...> tehsil almag üçün gedıp
sehhetime dair bütün gayğılardan el
çekip sonra Çivuan dövrünün üçüncü
ilinde taht ganunlarını adlayarag özüm
Hindistan eline getdim. Su elameti
olmayan gumlu sehranı aştım. Garlı dağ
silsilesini yürüdüm, uca Demir gapı
yolunu, dalğalı İssık kul yolunu keçdim.
Seyahetimi mügeddes Çunan adlı
şeherden başlayıp Racagri (“beyler evi”)
şeheredek devam etdirdim. Bunların
ikisinin arasındaki mesafe 25 km yoldur.
Adet ve ganunlar orada min, diger
maneeler on min olsa da tanrı hanın
güdrete ve şefgeti sayesinde garşımda heç
bir manee olmadı. Defelerle yine
menseb ve hörmete yetdim. Sehhetime
heç bir zefer tohunmadı, könlümdeki
dileyim heyata keçdi.

13 a: <...> tezim etdim böyük bodhi
ağacına, gördüm görülmemiş yerleri
eşitdim eşidilmemiş din ganunlarını,
derk etdim dünyanın bütün ölkelerinin

etözin neng emgek emgenmedim,
köngülin küsemiş küşüşüm kanti.

13 a: <...> yüküntüm mha bodi
sögütke körtüm körmeyük yirig.
eşidim eşidmeyük nomuğ. tüpkerdim
arkuru Türkaru orunlarınğ
tanglançığ kutluğın, tükedtim yaruklı
karalı yıllarınğ asığ tusu kılmişın,
sözledim tengri han törüsining
edgüsin <...> tanlançığ ödgüsining
küsençigin, kezdim tegzindim on
artuk yiti yıl amtı kelip Baryagavişay
uluştın ertip Kavişavişay ildin aşıp
Kez artdın keçip Piamal arkudın
yanturn evrilip ötdüm. Udun uluşka
kelir erken yolta yanga titikip ölti.
Yanga yütmiş nom bitigler üküş üçün
küç kölük yitilmeyükke anın ançakya
serilip tavrak barğalı bolmadı. Tengri
hanka irtegen köngül ayıtğalı yarağsız
bolmışka anın Koçuluğ ba bağığ
kuinçik satığçılar birle

13 b: <...> aşnuça iştürdükke ıdu
tegindim tip bitigde munılayu sav
urdu. Bu bitig ıdmışta kin ötrü samstso
açarı Udundaki şazın kuvrağka Yoğ
şastr, Tayşin abidarım, Koşnirti,
mahayan sangram bu tört uluğ
şastrlarığ nomlatı. Udun han basın
toyin igil umuğ mağ tutup küninge
minger san kişi tıngladılar. tutdılar.
Ançağınça sekiz ay erti. Tavğaçdın

heyretamız seadetlerini, ışıklı ve
garanlıg yerlerinin bir-birine
çevrilmesini tam derk etdim, söyledim
tanrı han ganununun yahşılığını <...>
gösterdim terife layig olmalarını,
gezdim, seyahet etdim on yeddi il. İndi
yene Barya gavişay ulusdan adlayıp,
Kavişavay elinden aşarag, Kez dağ
silsilesini keçerek Piamal dağ silsilesinin
derelerini ötdüm. Uduna gelirken fil
yolda yihılıp öldü. Fil apardığı dini
kitablar çoh olduğu, yük heyvanı
çatışmadığı üçün bir geder gecikdim,
süretle getmek mümkün olmadı.
Tanrıhana evveller öz ehtiramımı
bildirmek mümkün olmadığından
Koçodan Kuiynçik adlı sakini tacirlerle
birlikde

13 b: gabagcadan heber vermek üçün
gönderdim, -deye mektubda bele yazdı.
Bu mektubu gönderdikden sonra
Udundaki rahib icmasına dörd büyük
şastr izhar etdi: Yoğ şastr, abidarım,
koşnirti, mahayan sanaram. Udun hanı,
ardınca rahipler ve reiyyet günde min-
min adam dinleyip gebul etdiler.
Belelikle, sekkiz ay keçdi. Tabğacdan
şad yarlığı getiren karvan gelip çıhdı.
Yarlığında bele deyilirdi: Eşitdik ki,
Samtso açarı Buda dinine etigad
gösteren el ulusları gezib indi yene
gayıdıpdır. Tez bir zamanda gelib

yantut sevinç yarlığ iltü arkış kelti. Yarlığında savı antağ erdi: - eşidtimiz, samtso açarı nomluğ il uluşlarığ kezip amtı yana turu evrilti tip. Ögirtimiz, sevintimiz ülküsüz bolğay terk kelip bizni birle körüşser yana antakı toyınlarda Enetkekçe bilteçi nom yörügin yordaçı ked toyınlarığ yeme birle iltü kelzün. Biz yarlıkayu tüketdimiz Udun <...>

14 a: <...> balık sayu samtso açarığ uzadı kelzün küç kölük tapıtğçı uduğçı eksük kergek bolmazun. Şačiu begining ututı lyuşa sayka tegi kelzün, tip munılayu yarlıkadı <...> muntağ yarlığ tegürdi. Samtso açarığ han yarlığın tegmişte kin ötrü <...> Udun han aş azuk <...> kergekin tükel birip kentü özi üç yüz bara yirke tegi uzadı bardı. Bim balıkka tegdi. Bimte çintan üze basmış turur tengri burhan ol. İdizi yigirmi çığ körü kanınçsız <...> edrem körgitmeki ertingü üküş. Kimler birök igleser, ağrıtsar iglig ötözinte ağrığı emgeki kayuta erser, burhan etözinte ol orunta altun yabşursar, anta kya ok ağrığı sönüp igi öngedür. Kamağ ança kut koluntaçı

14 b: küsüş küsedeçi <...> tüşinge utlısına üküş <...> tegip küsüşleri kanar. Ötüg savda inçe tip tiyür: bu

bizimle görüşse, sevincimiz hedsiz olar. Hem de oradaki rahiblerin içerisinde alim, dini tefsir eden Hind dilini bilenleri de yine özü ile götürüb gelsin. biz iltifat gösterip sözümüzü tükettik. Udun

14 a: <...> her şehirden samtso açarı müşayeet etsinler, yük heyvanlarına ve nökerlerine göre korlug çekmesin. Saçyu hükümdarının beledçileri goy gumlu sehayadek gelsinler. Şinşin şehrinin beledçileri goy Dirbaredek gelsinler, - deyib belece emr etdi. Bu cür yarlık gönderdi. Yarlık yetiştikde Udun hanı kifayet geder yemek azuge verib şehsen özü Samtso açarının ardınca 150 km yol getdi. O, Bim şehrine yetiştı. Bimde Buda tanrının sendel ağacından durmuş veziyyetde heykeli var. Hündürlüyü iyirmi çığdır, ziyaretinden doymag olmur. Erdem göstermeyi oldugca çohdur. Kim hestelense, bir yeri ağrısa Budanın bedenindeki hemin yere gızıl yapıştırırsa, ele o andaca ağrısı söner ve hestelik keçib geder. enemetleri elde etmeye cehd gösteren her bir şehs

14 b: <...> dilek dileyenler <...> evezini alırlar ve dilekleri hasil olur. Revayetde deyilir ki, hele kamil müdrik tanrılar tanrısı Buda sağ iken Kauşambideki Udayan hükümdar bu heykeli, bütü düzeltdirdi. Tanrılar tanrısı Buda mütleg sükunet icra etmeye icaze verenden

burhaniğ tükel bilge tengri tengrisi
 burhan esen yarlıkar erken
 Kaşambidaki Udayan ilig itdürti.
 Tengri tengrisi burhan nirvanka kirü
 yarlıkamakda kin antırdın özin uça
 kelip bu Udun il tağdınında Araurak
 balıkta yarlıkadı. Kin yana antıran
 köçün munta kelti, tip tiyürler. Kaçan
 <...> Şakimuni tengri burhan nom
 <...> alkınsar bu çıntan tengri <...>
 sakari prayanka kirür tip munılayu
 sözleyür, Bim balık öngdüninte sayka
 kirip iki yüz bara yir yorıp Uğay
 balıkka tegdi. Uğay balıkdın yana
 öngtün uluğ lyuşa sayka kirdi. Yolu
 yiltik kumı ağılur erdi. Yirinte suvsuz
 otsuz isig üze ağukup onjin üze adıkıp
 15 a: <...> barmış kelmiş <...>
 kişining, yılmıñ kalmış süngükii
 körü belgüleyü katığ taşığ sayığ taba
 kaltı. Bu bitig başıta sözlemiş teg
 yana yüz bara yir yorıp tohrılarnıñ
 eski balıkka tegdi. Antıran yana altı
 yüz barı yir yorıp Sarmadan balıkka
 tegdi. Bu Sarmadan balık Dirbar atlığ
 yir titir. Munung öngdutağdın
 bulungdın yana Ming bara yir yorıp
 Nop erser Lulan atlığ yir erür Nopka
 tegdükte öz yiringe yağumış boltı.
 Nopta küç kölük alu tükedip Udun
 tegürtçisin yük yütmiş atın yanturu
 ıtdı. Idmısta kin yana yarlığ kelti.

sonra büt özü oradan uçarag gelib Udun
 elinin şimalında Araurak şehrinde
 yerleşti. Sonra yine oradan köçüb
 buraya geldi, deyirler. Şakimuni tanrı
 Budanın dini ganunları yoh olsa, bu
 sendel ağacından olan büt denizler
 padşahı ejdahanın sarayına getirecektir.
 O, Bim şehrinden şerge teref 100 km
 yol keçib Uğay şehrine yetiştı. Uğay
 şehrinden şerge teref yine büyük bir
 gumlu sehraya girdi. Yolu külekli idi,
 gumlar hareket edirdi. Yeri, otsuz, susuz,
 gızmardan yanırdı ve pis ruhların
 tesirine uymuştu.

15 a: <...> gedib-gelenler. bu kitabın
 evvelinde deyidiyi kimi, yolu insan ve
 heyvanların galmış sümüklerine göre
 teyin ederek, berk daşları ve daşlı yerleri
 taparag, o yine 200 km yol keçip
 toharların eski şehrine yetiştı. Oradan
 yine 300 km yol keçip Sarmadan
 şehrine gelip çatdı. Bu Sarmadan şehri
 Dirbar adlı yere aiddir. Ondan şimal-
 şerge yine 500 km yol keçip Nopa
 yetiştı. Nop Lulan adlanan yerdir. Nopa
 yetiştikde öz yerine yakınlaşmış oldu.
 Nopda yük heyvanları alıp Udun
 beledçisini, yük heyvanlarını geriye
 gaytardı, gönderdi. Gönderdikden sonra
 gösteriş geldi ki, göndermeyip özü ile
 aparsın. Samtso açarı almag istemeyerek
 getdi. Saçyuka yetiştı. Saçyuka

Idmatın birle iltgüke samtso açarı alğalı unumadın bardı. Şaçiuka tegdi. şaçiuka tegmişte kin yağumış oğrınta yana bitig itdi. Ol ödün tengri
 15 b: <...> bitig tegip bilti <...> samtso açarı bizinge yağumış tip. Ötrü yarlıg önti. Kidinki Kiçyu balık begi soltınkı boğın İl-Limiyu bağlıg Kiçyü begke samtso açarı kelmiş, ötrü begler ıdınglar, tip İl-limi beg bu yarlıgıg teginip Yintsuy Lyubin atlıg iki beglerin ıdğalır erdi, arku kelip ırgümegey tip ötrü adın beglerig itdi. Tavradı barı <...> turum ara kimi suvinga tegdiler, Ançağınça samtso açarı yeme anta tegi tükemiş erdi. Ol bardaçı begler bulmadılar, utru barmışdaki törüg tokuğ ayıtalım tiser ayıtğuluk yık bulmadılar. İnçip samtso açarı kelti balık kidininteki kimi suvinga tegmiş tip eşidteçiler kentün ök yügürüşü bardılar. Körünçledeçi, yügürteçiler kay tolu
 16 a: <...> tanıştılar <...> balıkka <...> barğalı bolmadı. Bu tıltağın ol kün üze kimi suvınta ok tünedi. Yeme kutluğ uluğ Tavğaç ilinte üç ağılık nom ötkürmiş Kuiylip tayşi üdik alıp alıp Tavğaç tilinte yaratmış. Kintsüng vapşi atlıg nomçı açarı kingürtmiş Tavğaç tilintin yana bişbalıklıg Sıngk Seli Tutung yangırtı Türk tilinçe

yetiştikde yakınlaşması haggında mektub gönderdi. Bu vakit tanrı <...>
 15 b: <...> mektub yetişende bildi <...> ki, Samtso bize yakınlaşır. Sağdaki cenubdaki şehir beyi Kiçyuya, soldaki şimaldaki Fan Süan beye yarlık gönderdi ki, Samtso açarı gelib, ondan ötrü beyleri gönderin. İlimi bey bu yarlıgı alıp Yintsuy ve Liubii adlı iki büyük ve diğer beyleri gönderdi ki, Samtso açarının gelişi hiss edilsin. Süretle hareket edip tezlikle kanala çatdılar. Ele bu anda Samtso açarı da oraya gelip çatdı. O geden beyler görüşün gayda-ganunlarını bilmirdiler ve onu soruşmağa bir esas da tapa bilmirdiler. Ona göre de Samtso açarının şehrin gerbinde yerleşen kanala gelib çıhdığını eşidenler yüyürüyüşerek oraya getdi. Maraglanarag kaçıp gelenler yolu tutdular.
 16 a: <...> bir-birini itelediler, bele ki, şehere getmek mümkün olmadı. Bu sebebden o gün kanalın kenarında geceledi. Büyük ve hoşbeht Tabğaç dövletinde din tefsirçisi Kuiylip tayşi bunu tabğaç dilinde ilhamla yaratmış. Ganun tefsirçisi olan Kintsün vapşi adlı ganunyazan açarı ise tamamladı. Tabğac dilinden yine Türk diline beşbalıklı Sıngu seli Tutung çevirmiş. Tsi-in çün adlı büyük dini hekayet bodisatvt Tayto

evirmiş. Bodisatv Tayto samtso açarining yoruğın ukıtmak atlığ Tsi- in-çün tigme kavi nom bitig bişinç ülüş tükedi. Namo but, namo darm, namo sang. Bu ıduk nom erdini bitigdeçi Unasi küç oğulnung upasañç İl Öklitmişning oğlum.	Samtso açarının biyografiyası hagğındadır. Beşinci hisse başa çatdı, tamam oldu. Namo but, namo darm, namo sang. Giymetli mügeddes dinikitabı yazdıran men Küçü oğlunun din gardaşının, El öklitmişin din bacısının oğluyam.
--	--

“İblis Atavaki Hakkında Hikâye”. Eski Uygur alfabesiyle yazılmış iri boyutlu bu anıtın tam olmayan parçalardan ibaret dört nüshası bellidir. Nüshalardan bir kısmı Berlin yazmalar koleksiyonundadır. İlk kez Polonya Türkologu T. Kovalski tarafından araştırılıp öğrenilmiştir. Alman Türkologu A. fon Gaben bu kitabeyi Almanya’da giriş, elyazmanın transkripsiyonu, Alman diline tercümesi, notlar ve geniş lügat ile neşrettirmiştir. IX. asrın sonu ile X. asrın başlarına ait edilir. Bu devirde Budizm dini telimini halk arasında yaymak için en mühim vasıta söz, sözsel sanat olan edebiyat olmuştur. 556 satırlık bu yazıtın drama türünde yazıldığı düşünülür. 372. satıra kadar Ayataşatru hükümdar, izleyen satırlarda genç Yakşaoğlu (Atavakan’ın oğlu) anlatılmıştır. Orijinal veya tercüme eseri olduğu netleştirilmemiştir. Yazıtta alıntı kelimeler (esasen Sanskritten) çoktur.

(Amanoğlu, 1992, ss. 40-70)

Transkripsiyon:

1. <...> tükel bilge tengri. 2. tengrisi
burkan asankılığ yolta 3. bodistvalar
yorıyur erken 4. bu muntağ çadıklığ iş
işlep burkan 5. kutın bulmışı amtıka
tegi 6. iş acun tınlığlar üze 7.
yarlıkançuçı köngülin 8. ya da yarlıkap
üküş tınlıglarka 9. asığ tusu kılı
yarlıkayur tip 10. ötünti. Ötrü
Şastrakari bakşı 11. sözledi: umuğumuz
ınağımız on 12. küçlög tükel bilge

Tercüme:

1-5. <...> bu arada müdrük tanrılar
tanrısı burhan asamkheyaya yolunda
bodisatvlar gaydasınca dolanarken bu
çatikdeki kimi hereket edip burhan
seadetine yetişmiş. İndiye gederki 6-9.
beş alemin canlı varlıkların üzerine
merhemetli gelbinin işıgını yayıp çohl
canlı varlıklara fayda verir, lütf
gösterir, - deye şagirde ehtiramla
bildirdi. 10. Onda Şastrakari bahşı

tengri tengrisi burkan irig yavğan
 köngüllüg 14. yek içkekning köngülin
 yeme 15. tözün yavaş kılı yarlıkadı,
 takı 16. neayıtmış kergek, kişi ajunun
 17. bulmuş yalanguklarığ tip yeme ök
 18. titsisi bakşısına: nomlayu 19.
 yarlakazun tengri bahşı ya! Tükel 20.
 bilge tengri tengrisi burkannıg 21.
 mungadğuluk tanglağuluk iş işleyü 22.
 yarlıkamşın. Kayu men anı eşidip 23.
 tengri burkanka <...> 24. süzük
 köngülümü <...> 25. ötün <...> tözün
 <...> 26. oğlum amtı savığ sözüg king
 27. alkıg sözlegülük öd kolu ermez. 28.
 Anı üçün Adavaki yekning 29. avdanın
 kavıra tire sözleyün, 30. süzük
 köngülin tike kulkakın 31. tınlağıl.
 Amtı bu savığ Mağat 32. uluşta
 Andayakri atlıg suzakta 33. Bilmiş,
 ukmış kergek. Ötrü bu 34. Adavaki yek
 katıg ünin kıkırıp 35. ülgüsüz sansız
 tınlıglarığ ölürgeli 36. uğradı. Erüş
 üküş içlig 37. kunçuyların 38.
 yürekleri yarılıp öltiler. Amarıları
 tınlıglar 40. isig kann kusup adın
 ajunka 41. bardılar. Anta ötrü
 Andayağrı 42. atlıg suzakdaki tınlıglar
 isig 43. öz korkınçına artukrak korkup
 44. Bimbazari iligke arkış üntürüp 45.
 inçe tip ötüg ıtdılar. 46. Alku iligler
 beglerning kut tengrisi ya! 47. Takı siz
 bu yirtünçde tirig esen erürsiz. 48.

söyledi: 11-15. Ümidimiz, penahımız
 on cür güvvete sahib olan kamil müdrik
 tanrı tanrısı burhan bedniyyet, gelbi
 Hain şeytan ve ıplislerin üreklerini
 yumşaltmağa merhemet etdi. 16. Daha
 beşer alemine düşmüş canlıları sorğu-
 suala tutmag ne gerek! 17-18 Bele
 olanda yine şagirdi bahşısınna dedi:
 (dil müellim) 19-22. tanrısifet bahşı
 buyurub tanrılar tanrısı kamil müdrik
 23-25. tanrılar tanrısı burhanın gördüyü
 möcüzeli, heyretamiz işleri vez etsin.
 Eger men onu eşidende tanrı burhana
 <...> 26-27. Esl oğlum, inde sözü savı
 etraflı, geniş söylemek yeri, vakıtı
 deyildir. 28-29. Onun üçün de Atavaki
 adlı ıplisin hekayetini gısa ve aydın
 şekilde söyleyim. 30. Temiz ürekle, iti
 (?) gulagla dinle. 31-33. İndi bu
 sehneni Mağat diyarında Andayakri
 adlı kendde tesevvür etmek gerekdir.
 34-36. Bu Atavaki adlı ıplis uca sesle
 berkdən gışgırarag saysız-hesabsız
 canlı varlıqları öldürmeye yollandı. 37-
 40. çohlu hamile kadınlar ürekleri
 yarılarag öldüler. Galanları gan gusub
 o biri dünyaya getdiler. 41-45. Ondan
 sonra Andayavri adlı kenddeki canlı
 varlıqların vücudları esdi, canlarından
 çoh gorharag Bimbazari hükümdara
 gasidle (ayagçı) bele bir hahişname
 yolladılar: 46-48. - Ey bütün hükümdar

Adaki yek 49. bu irinç tınlıqlarığ
 umuğsuz 50. ınağsız kalıp ertingü
 emgekin 51. ölürür, kent tegreki
 bodunığ 52. bukunuğ ölürgeli alkıp
 muna 53. amtı balık içinge kireli
 turur. 54. <...> uluş kuruğ kılıp 55. <...>
 ötrü ne al altağ bar? 56. <...> tip 57.
 ıtdılar. Ötrü ol arkış vayram yiil 58. teg
 barıp Andayakri Suzakdaki 59.
 tınlıqların gol ötüğlerin tüzü 60. tükedi
 Bimbazari iligke 61. ötünti. Bu savığ
 eşidip çohluğ 62. yalınlığ Bimbazari
 ilig busuşluğ 63. sakınçlığ bolup <...>
 64. inçe tip tidi <...> 65. tükel bilge
 tengri tengrisi burkan 68. ol. Bu bizing
 emgekimizde 69. umuğ ınağ boltaçı
 tengri 70. burkanta adın kim erser yok.
 71. Atası oğlı tapa kelmiş teg 72.
 otğurak tıdılmadın kelgey. Tükel 73.
 bilge tengri tengri tegrisi burkan
 ertingü 74. yarlığançuçı köngüllük ol,
 adınların 75. emgekin körser bir kişi
 ödün 76. yeme serip turğalı umaz. Men
 amtı 77. on küçlüğ tengri tengrisi
 burkanka 78. arkış üntürüp ıdayın, ol
 ok tükel bilge tengri burkan Adaviki
 80. yekig utup yigedin yavlak köngülip
 81. yavalturğalı uğay erki tip, ötrü 82.
 Bimbazari ilig beg çivakığ okıp 83.
 kayudın yınak ayağka tegimlig 84.
 tükel bilge tengri burkan bolur erdi. 85.
 Antın yınak. 86. birle töpüsin <...> 87.

ve beylerin beht tanrısı! Bu dünyada
 hemişe sağ ve salamat olasınız! 49-50.
 Atavaki iblis bu yazıg ve fağır canlı
 varlıkların ümidlerini elinden
 alıponları büyük ezab-eziyyet
 içerisinde öldürür, mehv edir. 51-56.
 Şeherin etrafındaki camaatı gırıp başa
 çatıp, indi şehere girmek üzredir <...>
 bu yerde adam galmır <...> buna ne
 çare var? - deyib yolladılar. 57-64.
 Sonra bu elçi vayram yeli tek gedib
 Andayakri kendindeki canlı varlıkların
 hahişnamelerini olduğu kimi,
 bütünlükde Bimbazari hükümdara
 yetirdi, çatdırdı. Bu heberi güdretli
 Bimbazari hükümdar eşidib
 geyzlenerek, narahat olarak bele dedi:
 65-68. - Heyirhah adamların <...>
 Şakiler arçısı, on cür güvvet sahıpi
 kamil müdrük tanrılar tanrısı burhandır.
 Bizim bu emyimizde ümidimiz,
 penahımız 69-70. olan tanrı
 burhandan başka kimse yohdur. 71-74.
 Atası oğlunun yanına gelen tek
 yubanmadan hükümen gelecek. Kamil
 müdrük tanrılar tanrısı burhan hedden
 artıg açığürekli ve merhemetlidir. 75-
 76. başgalarının eziyyet çekdiyini
 görse, bir an bele sebr edib lageyid
 dayana bilmez. 77-78. Men indi on cür
 güvvet sahibi olan tanrılar tanrısı
 burhana elçi göndereceyem. 79-81.

burkanka ötüg. 88. sözledi <...> 89. burkanka men bar <...> 90. bodunnung ötügün <...> 91. ötüngil. Yarlıkançuçı köngüllüg 92. umuğ ınağ tengrim! Yüz klp üç asanki içinte uzun Türkaru biz. 94 <...> emgenip bir <...> 95. arukın tintur 96. katığlanmış tözkerinçsiz 97. burkan kutın bulup бүкүнki 98. күнке tegi alku tınlığka 99. asığ tusu kılı yarlıka. 100. Bizing umuğsuz ınağsız bolur uzun Türkaru 102. yavlak sakınçlıg yek içkek emgekin 103. ölürür. Bizni yarlıkançuçı köngüllüg 104. on küçlüg tengrim, ol yekning 105. üstün tengri altın yalangukta 106. kim erser küçin tıdtaçı yok. 107. Bu bizing emgekimizde atı kötürülmüş 108. ayağka tegimlik tükel bilge tengri tengrisi burkanka adın kimni 109-110. erser umuğ ınağ tilep bulmaz biz. 111. Anın kamakning umuğı ınağı 112. tükel bilge tengri tengrisi burkan 113. Muğat uluşka keligeli tanlayu yarlıkazun tip, 114-115. bu savıg eşidip çivaki vayram yiil teg tavrak 116. <...> arkasıntaolurup 117. <...> Şravst uluşka 118. <...> Bimbazari 119. ilig begning ötügün tengri 120. burhankaegsüksüz tükel ötünti. 121. <...> tükel bilge tengri tengrisi 122. burhan alku korkınçlarıg kiterdeçi 123. seviglig ünin Anantıg okıp: 124. tözün

yegin ki, kamil müdrik tanrılar tanrısı burhan Atavaki iblisi meğlub edip bedhah gelbine rehm getirir. 82-84. Sonra Bimbazari hükümdar oğlu Çivakini çağırıpna bele buyurdu: - O sitayişe, ehtirama layig kamil müdrik tanrı burhan haradadırsa, orada <...> söyledi <...> 89-90. seni burhanın yanına gönderirem, halgın hahişini ona yetir. 91-92. Merhemetli önüllü, ümidimiz, penahımız olan tanrı. 93-96. yüz kalp, üç asamkhyeya içinde uzun müddet biz eziyyet çekib <...> 97-99 <...> elçatmaz burhan seadetine yetişip bugünkü günedek bütün canlılara heyir-bereket behş eder. 100-102. Bizim ümidimizi gıran bedhah iblis ve şeytanlar uzun müddetdir ki, bizi olmazın büyük eziyyetlerle öldürürler. 103-104. Ey merhemetli, rehmdil, on cür güvvet sahibi olan tanrımız! 105-106. O iblisin yuharıdaki tanrılardan, aşağıdaki insanlardan kimse gücünün gabağını ala bilmez. 107-110. Bizim bu eziyyetimizde o adı uca, sitayiş, etigad ve ehtiramalayig kamil müdrik tanrılar tanrısı kimi burhandan başka kimseni tapmayacağıg ki, ona penah aparag. 111-114. Bütün canlıların ümidi, penahı kamil müdrik tanrılar tanrısı kimi burhan lütf edip Mağat diyarına gelsin. 115-116. Bu sözü eşidip Çivaki

Ananta! Batırımın sunçuğumın 125. kötürgil. Magat 126. uluşka barıp <...> 127. küçin küsünün <...> 128. Magat ildeki tınığlarning isig 129. öz korkınçların kalısız tarkarayın, 130. tip yarlıkadı. Anta 131. ötrüon küçlüg tükel bilge tengri tengrisi 132-133. burhan kazlar beginge ohşatı 134. kök kalıgta uçup bardı. Neteg 135. osuğluğ bardı, tip tiser, inçe 136. bilmiş kergek. Şakilerning arjısı 137. tükel bilge tengri tengrisi burhan 138. kök kalıgta uçup bardukta 139. üç ming yirtinçüdeki 140. yir suv tebreüyür osuğluğ közünti. 141. Küşüşlög önglög yirtinçüdeki 142. sansız üküş tengriler tengri burhan 143. basasınıtı bardılar. Kinari, Gntrvita ultı 144. tengriler ırın oyunın 145. ırlayu büdiyü ayaların kavşurup 146. ıraktın tengri burhanıg öge 147. yıva turdılar <...> 152. Kanınçsız közin 153. burhan tapa titrü körüp aruksuz 154. köngülin uzun Türkaru tengridem hua 155. çeçek saçtılar yağtıldılar. 156. <...> Maytri bodisatv 157. bod <...> birle tengri 158. burhan <...> yınak turdılar. 159. Soltun yınak akıksız edgüke 160. tegmiş arhantlar kazlar tizigi 161. teg bolup turdılar. 162. Ol oğurta bu yağız yir 163. katunı altı türlügin 164. tebreedi kamşadı. Munçulayı çoğlanıp 165. on

<...> arhasında oturub vayram yeli tek süretle <...> 117. Şravast diyarının adamlarına <...> 118-120. bimbazari hükümdarın hahişini tanrı kimi burhana olduğu kimi bütünlükle yetirdi. 121-123. <...> kamil müdrik tanrılar tanrısı kimi burhan bütün gorhu ve dehşetleri aparan sevimli sesi ile Anandanı çağırıp: 124-126. Esl Ananda! - dedi, benim şalım ve?.. getir <...> Mağat diyarına gedib <...> 127-130. güvve ile <...> Mağat elindeki canlı varlıkların heyatı üçün mövcud olan tehlikeleri tamamille aradan galdırım, - deye, buyurdu. 131-134. Ondan sonra on cür güvvet sahıpi kamil müdrik tanrılar tanrısı kimi gazların başçısı tek mavi göyde uçub getdi. 135-140. Soruşsalar ne cür getdi? Bele bilmek gerekdir: - Şakilerin arçısı kamil müdrik tanrılar tanrısı kimi burhan mavi göyde uçub gedende üç min ve daha çoh dünyaların terpendiyi göründü. 141-143. Dünyadaki arzu ve dileyi olan çohlu canlı varlıklar tanrılar tanrısı tek burhanın ardınca getdiler. 144-151. Kinari, Gntrvi ve diger tanrılar mahını ohuyarag, merasim regsleri ifa ederek ovuclarını goşalayıp yuharıya tutarag uzagdan tanrısifet burhanın şerefine dua etmeye durdular. 152-155. Doymayan nezerleri ile burhana

küçlög tükel bilge tengri 166. tengrisi burhan Magat uluşka 167. keli yarlıkadı. Ötrü tükel bilge 168. tengri tengrisi burhanning agat 169. uluşka kelmışin bilip Bimbazari 170. ilig beg başın kamağ kara bodun 171. tegdükte isig özleringe umuğ 174. ınağ bulmış teg bolup tengri burhan 175. adıkınta bağırın sunna yatıp inçe 176. tip tidiler. Şutodani iligtin 177. <...> rulmış umuğ ınağ bahşı ya 178. yarlıkançuçı köngül öritü yarlıkap 179. <...> umuğ ınağ bolu yarlıkazun. 180. Korkınçlıg Adavaki yek 181. <...> kamağ kağadaş <...> 182. <...> adın kiterip isig 183. özümüzni üzer tip ötüntiler. 184. Ötrü tükel bilge tengri tengrisi burhan Maytri sakınçın tolu 186. bolup kök rajavrt öngülög közin 187. ol Magat uluş <...> 188. titrü körüp kel <...> 189. larning seviglig ünin <...> 190. yigedmiş alku bu <...> buzdaçı 191. tikilig yangkuluğ Brahmasavar Ezrua 192. ünin Bimbazari ilig 193. begig okın inçe tip 194. yarlıkadı: Magat il 195. üzeerklig Türklög uluğ iligi 196. öri turğıl. Amtı köngülüngdeki 197. ne busuşun sakınçing erser mini 198. görmüş sevinçe irak tarkarğıl. 199. Amtı muna burhanlıg küçümin 200. taşkaru üntürün Adavaki yekning 201. küvençlig tağın imireyin, 202. köreyin

diggetle uzun müddet gözlerini dikip dayanarag onlar tanrıya mehsus şanagülle (lotos) güllerini sepdiler, yağdırdılar. 156-158. <...> Maytri bodisatv <...> ile tanrısifet burhan <...> üzü göye teref dayandılar. 159-161. Sol tereften heç bir eziyyet çekmeden seadete yetişmiş kahinler gazlar kimi sıraya düzülüb dayandılar. 162-165. Ele bu anda gonur torpag gadını altı defe terpendi, silkelendi. Mehz ele bu cür güdretile ışık saçarag on cür güvvet sahıpi müdrik tanrı tanrısı burhan lütf edip Mağat diyarına geldi. 166-172. Bu zaman kamil, müdrik tanrılar tanrısı burhanın Mağat diyarına gelmeyi bilip Bimbazari hükümdar başda olmagla bütün halg kütlesi büyük hörmət ve derin ehtiramla tanrısifet burhanın garşısına çıhdı. 173-176. Yahın geldikde özlerine arha, penah yeri tapmış kimi bağır basıp tanrısifet burhanın ayağına yihılıp bele dediler. 177-179. Ey Şutodani hükümdardan töreyen, ümidimiz, penahımız olan bahşı, lütf edip merhemetli könül <...> ümidimiz, penahımız olsun. 180-186. Gorhunc, dheşetli Atavaki iblis <...> bütün gohumları <...> aparıp, indi bizim vücudumuzu mehv edir, - deyıp yalvardılar. Onda kamil müdrik tanrı tanrısı burhan Maytri egidesi ile dolub

amti aning küçin küsünün 203. bükünki
 günte mening üskümte 204. belgülüg
 kılzun. Burhanlıg <...> 213. öngre
 yipün linhua <...> 214. teg king yitiz
 ıduk <...> 215. styanuparvirt tilip ad
 mangal 216. bulğuluk neerser edgü
 savlar sözleyü yarlıkazun. 217. Anta
 basa 218. <...> inta berü <...> 219. <...>
 ötünti Ötrü tükel 220. bilge tengri
 tengrisi burhan yüz kın 221. üç asanki
 içinteki buyan edgü 222. kılınç küçinte
 tüş utlı bulmış 223. styanupravirt tilin
 sekiz 224. türlügedgün yaratıglıg 225.
 seviglig ünin raşksand 226. mangal
 bolğuluk savlar sözleyü 227. yarlıkadı.
 purni atlıg tengri 228. burhanning
 ançulayu yeme Kaundini, 229.
 Apraçiti, Hitayşi, Ratnaşiki, Pranati,
 Artadrşi, Yaşotari, 231. Anurutı,
 Sunitri ta ulatı burhanlarning 232.
 kutinta buyaninta bu 233. Magat
 uluşdaki adası tudası 234. kitzün.
 tarıkzun, . Tamonuti, 235. Suçati,
 Kşamangkai, Mahintari, 236. Sudrşani,
 Drtiraşri brahma <...> 243. <...> kitzün.
 244. <...> Bagirati, Angirasi 245. <...>
 Punyapratiki ta ulatı 246. <...>
 burhanning yeme küçinte 247.
 küsininte Magat uluştakı kadğuları
 248. kalısız tarıkzun, kitzün. 249.
 Atavaki yekning tapağçıları tışı
 iççekler 250. siziklig bolup bir ikintike

göy laciverd rengli gözü ile 187. O
 Mağat diyarına <...> 188. Diggetle
 bahıp <...> 189. sevimli sesile <...>
 190-191. <...> cingilti eks-seda veren
 galıp Brahmanın sesile 192-193.
 Bimbazari hükümdarı çağırıpna bele
 emr etdi: 194-196. - Mağat elinin
 güvvetli, möhkem ve büyük
 hükümdarı! Galh! 197-198. İndi
 könlünde ne derdin-gemin varsa, meni
 görüb sevindiyin üçün özünden uzag et.
 199-201. İndi bah, men bu, burhana
 mehsus gücümü gönderip Atavaki
 iblisin güvendiği dağı tar-mar edim.
 202-204. İndi isteyirem ki, görüm o,
 güvvesini benim garşımda bugünkü
 günde nece göstrecekdir <...> 215-218.
 <...> styanu parvirt-hegiget dili ile
 hoşbehtlik tapmag üçün merhemet
 gösterib, lütf edip ürek açan sözler
 sözlesin. 219. Onun ardınca <...> dedi
 <...> 220-227. Sonra kamil müdrik
 tanrı tanrısı tek burhan yüz klp (gerine,
 üç asamkyeya bodisatvın böyüme
 dövrü) içindeki heyirhah, alicenab
 hareket sayesinde öz evezini almış,
 styanupravirt (hegiget) dili ile, sekkiz
 cür leyaget ve meziyyetle süslenmiş
 hoşbehtlik ve müdafie timsalı olan
 sesle lütf edip buyurdu: 228-248. Purni
 adlı tanrısifet burhanın, bunun kimi
 Kaundini, Apraçiti, Hitayi, Ratpaşiki,

inçe 251. tip tidiler: Kim erdi erki bu bütün üirtinçü 252. yir suvdaki alku alplarığ utmış yigedmiş 253. kayu bu yavlak sakınçlığ yekning pryanıta 254. korkınçsız köngülin krip kelti? Ança 255. yeme çoğluğ yalınlığ közünmez mu 256. Sevgülük amranğuluk teg 257. körtle körkin yarlıkançuçı köngüllüğ 258. yavlak Atavaki ağu <...> 259. koğdayerki. Atavaki yekning <...> 260. inisi Gardabhi yek <...> 261. artukrak ögrünçülüğ sevinçlig <...> 262. etözin ayasın kavşurun <...> 263. inçe tip ötünti. On küçlig <...> 264. tengrim, bu utun yavız yek <...> 265. uçuz teg ingeli neglög <...> 266. yirtünçü yir suvdaki <...> öngtün singlar <...> 271. nayvazikiler, Altın yavız yirde erdeçi 272. iligler begler barça anıng adakinta yinçürü 273. yükünürler. Kimning kurtulmaklığ ödün kolusın otğurak bilser timin ök anıng 275. evinge barğalı taplayur, kentü özi yarlıkançuçı köngülög tükel bilge tengri burhan sening evinge kelyük ol. Anın 278. sözleyür men: irig yavğan 279. köngülüngin kiterip angar 280. <...> ayağ kılğıl tip 281. <...> közin sini tapa 282. <...> ünteyür teg yumşak 283. ğay. İçim ol, tin amran <...> 293. Bütün etözinte anta ötrü <...> 294. türtünün

Prapati, Artadrşi, Yaşotari, Anurti, Sunitri ve diger burhanların behti sayesinde Mağat diyarındaki tehlike, bela aradan getsin, def olsun <...> 249-250. Atavaki ıplisin gullugçuları olan dişi şeytanlar şübhelenip bir-birine bele dedi: 251-254. Kim idi bu dünya, alemdeki bütün yiğitleri meğlub etmiş, hansı bedhah fikirli şeytanın, ıplisin hücreğine gorhmadan, cesaretle girer? 255. Hem de o geder güdretli, ezemetli görünmezmi? 256-257. Eziz, istekli ve güzel suretli <...> 259-263. Atavaki iblisin küçük gardaşı gardabhi ıplis <...> artıg derecede sevinerek <...> ovuclarını goşalayarak <...> bele dedi: 271-272. - Heyirhah ruhlar, gara yer altındaki beyler ve hükümdarlar hepsionun ayağına düşüb tezim edirler. 273-275. Kimin hilas olma vakitını müeyyen edirse, derhal onun evezine getmeye razılığ verir. 276-277. Merhemetli könüllu kamil müdrik tanrı kimi burhan özü senin evine geldi. 278-283. Onu deyirem: bedhah, gara gelbini temizleyib ona <...> ehtiram ve tezim et <...> Bütün vücuduna sürtüb gurtardıgda 293-295. neheng ölüm iblisi belece ağzını açıp yel kimi celd yüyürüb öz hücreğine sozuldu. 296-298. Bunu görüb ıplislerin başçısı Vayşiravani tanrı yaşlı gözle, ağlaya-

közünürde ölüm madar osuğluğ 295. ağzın açıp yıl teg tavrak yügürüp öz 296. pryanınga kirdi. anı körüp yekler begi 297. Vayşirvani tengri yaşlıg közin yığlayu 298. Atavaki yekning pryan ordusın <...> 299. görün ayasın kavşurup ağır 300. ayağın Hormuzta tengrike 301. inçe tip tidi: aya emgek <...> 302. <...> tengriler iligi Hormuzta 303. tengri a, ang mıntın üstünki tengrilerke 304. <...> korkınç köngül öritgülük teg 305. <...> bu Atavaki yek burhanlıg kün tengri 306. öz küçin örtgeli küşitgeli kar 307 yavlakınga yağız yir katünü altı 308. kat tebreyü kamşayu gözünmez mu? <...> 309. <...> çoğratmış yavlak yangkuluğ 310. <...> üstün kökte uçğma kuşlar 311. <...> kodı yirde tüşerler. Amtı men 312. <...> yarıkımın kedip yekler kuvrağ <...> 313. <...> yek pryanınta kirip barayın. 314. <...> yekler süümin yok yodun 315. <...> kentü özüm tengri burhanka 316. <...> inğay men. Tümen artuk 317. <...> ning yangkuluğ üninte üstün 318. <...> yavlak tikilig yangkuluğ üni ay 319. <...> erser üç engim yirtinçü 320. <...> umuğı inağı tükel bilge tengri 321. burhanıg yok yodun kılmazun. Bu savağ 322. eşidip külçire yüzün Hormuzta tengri 323. Vayşirvani tengrike inçe tip tidi:

ağlaya Atavaki iblisin hücreğine (çadırına) bahıpovuclarını goşalayıp göye sarı tutarag derin ehtiramla Hormuzta tanrıya bele dedi: 301-302. - Ey tanrılar hükümdarı Hormuzta tanrı, bundan en üstün tanrılara <...> 304-308. gorhu, vahime hissini gıcığlandırıran tek <...> bu Atavaki iblisi burhan gün tanrı öz güvveti ile bürüyüb gizlenmek üçün <...> bed olduğundan gara yer gadını altı defe herekete gelib terpenerek, silkelenerek görünmezmi, galhmazmı? 309-311. <...> adamı vahimeye salan sesle <...> yuharıda göy üzünde uçan guşlar üzü aşağı yere düşerler. 312-313. İndi men <...> demir, zirehli paltarımı geyib ıplisler icmasına, iblisler sarayına gedim, 314-315. iölislerin goşununu mehv edim, özüm tanrısifet burhana <...> çağam. 316-321. On minden artıg <...> nıneks-seda veren sesinden üstün tükürpeden ses olsa üç hisseli dünya <...> yer ümidi, penahı kamil, müdrik tanrı kimi burhanı mehv etmesin. 322-323. Bu sözü eşidip gülümser üzle Hormuzta tanrı Vayşirvani tanrıya bele dedi: 324. - Ey iblisler padşahı (Beyi) Vayşirvani, bu sözlerden üreyin sıhılmasın. 325-329. Eger bu dünyadaki bed, pis <...> ot, derman geder <...> şeytan, ıplisler olsa <...> burhanın tükünü de <...>

Yekler 324. begi Vayşirvani a, bu savka busuşsuz sakınçsız 325. bolğıl. Birök bu yirtünçüdeki yağız 326. <...> ot yem sanınca <...> 327. <...> yekler içkekler bolsarlar <...> 328. burhanning tüü <...> 329. <...> tebretgeli kamşatğalı umazlar. 330. <...> ipin singar Sumir tağka tegmiş 331. tegol yekning küçi yeme tengri burhanka 332. <...> tenglik ök bolğay. Ne üçün tip, 333. tiser, körgil, amtı yekler begi Vayşirvani a, 334. Şakilerin arjısı on küçlög tengri burhan 335. Atavaki yekning ornıta tebreñsız yarr 336. oluryuk ol. Yarlıkançuçı köngüllög 337. süsin tegresinte tegreklep 338. ançakıa yeme korkmatın ayanmatın 339. olurur. Yavlak sakınçlığ Atavaki yek iki közintin ört yalın 341. üntürüp tengri burhan üze ıdu turur. 342. Tengri burhan yene maytri edgü ögli sakınç 343. öritip <...> lınğ barça burhanağ korkınçsız 345. ayançsız köngülün neçe tenglig çohluğ 346. yalınlığ közünür. Seviglig ımrak <...> 347. anıng yavlak eriglerin barığların <...> 348. ürür. Atavaki yek elginte yeti kılıç 349. tutup tengri burhan tenresinte <...> 350. <...> yügürür. On küçlög tengri burhan 351. angar ançakıya yeme korkmatın aymatın 352. süzük köngül tengri <...>

terpede bilmezler. 330-332. <...> Sumir dağına yetişmiş, çatmış o iblisin gücü sanki tanrı kimi burhanın gücü ile eyni beraberde olacag. 333. Ne üçün deyirsense, bah, indi ey iblisler padşahı Vayşirvani! 334-335. Şakilerin mügeddesi, on cür güvvet sahibi olan tanrı kimi burhan Atavaki iblisin tahtında terpenmeden möhkem eyleşibdir. 336-339. Merhemetli hisselerden ibaret goşunları dörd terefinde, onların ehatesinde belece gorhmadan, çekinmeden eyleşir. 341. bedhah, bedniyyet Atavaki ıplis iki gözünden od-alov çıkarıp tanrı burhana teref püskürür. 342-345. Tanrı kimi burhan Maytriye mehsus heyirhah düşünce gösterip <...> 346-347. ümidi, penahı tanrı kimi burhan gorhusuz könüllü ne geder ezemetli görünür! 348-349. Atavaki iblis elinde yeddi gılinc tutub tanrı tek burhanın dövresinde fırlanır, dolanır. 350-353. On cür güvvet sahibi tanrı tek burhan ondan getiyyen gorhmadan, çekinmeden saf könül göstererek tanrı <...> terzi, davranışı, tövrü ile oturmazmı? 354-356. Sonra o zülmet sifet Atavaki ıplis var gücü ile tanrı kimi burhanın yahınlığına sıçrayıp sancmag üçün ona teref yöneltidi. 357-385. Hemin anda gılincı iki parça olub

353. ergin olurmazmu? Ötrü ol <...>
 354. tumluğ yüzlüğ Atavaki yek
 belingteg 355. tölükün tengri burhanka
 yakın sikriyü 356. barıp tengri
 burhaniğ kılıcın sançğalı oğradı. 357.
 Anta ok kılıcı iki öngi bolıp yirke 358.
 tüşti. Yene ök yalınayu turur. Trizulin
 359. alıp tengri burhanağ sançğalı
 kılıntı. 360. Aning arasinta ol ört yalın
 teg drzuli <...> 361. -itra kelip bardı.
 Anta ötrü ol Atavaki 362. yek korkğu
 teg yavlak katığ ünin 363. kıtırı
 alakırtı. Tükel bilge tengri burhan 364.
 bu yavlak kıkırmış ününg tengridem
 <...> 365. <...> ünler belgürtdi. Ötrü
 Atavaki yek 366. <...> baskukın
 kelürüp tengri burhan 367. burhanning
 uluğ yarlıkanç <...> 368. <...> ninçsiz
 ol. Ançulayu yeme <...> 369. <...> miş
 köni kirtü nom<...> 370. bilmiş krgk.,
 371. <...> yirtünçü yir suv <...> 372.
 <...> anı körser adın savka., 373. <...>
 oğurğalı umaz erdi. Yeme <...> 374.
 <...> balıkdaki Yakişi urı <...> kördi
 <...> 422. <...> Motgalayani arhantağ
 okıyu yarlıkadı: 423. ay Motgalayapi a,
 terkin <...> 424. yarlığımın. Barğıl isig
 öz <...> 425. tegmiş Yakişi urığ bilge
 <...> 426 saklanu körgil. Öngreki
 aunınta 427. ertingü katığl <...> 428.
 <...> lığ ödün ol <...> 429. Anta ötrü
 Motgalayani arhant 430. Yakişi urının

yere düşdü. Ancag yene de Alov saçdı,
 359. yabasını alıp tanrı tek burhanı
 sancmag istedi. 360. Bu demde ood,
 Alov tek yabası da <...> getdi. 361-362.
 Ondan sonra o Atavaki ıplis gorharag
 berkden gışgırdı. 363-365. Kamil
 müdrik tanrı tek burhan bu bed,
 hoşagelmez sesi tanrısfet <...> sesler
 gösterdi. Sonra Atavaki ıplis <...> 366.
 <...> getirib tanrı tek 367. burhanın ulu
 merhemetli <...> müeyyen deyilmi?
 347. <...> şehirdeki yakşa oğlu <...>
 gördü <...> 422. <...> Motgalayan
 kâhini yanına çağırıp buyurdu: 423-
 426. - Menim yarlığımı götür oraya get
 ve ağıllı tedbirle yakşa oğlunun
 heyatını goru <...> 429-431. Ondan
 sonra Mot galayan kahin Yakşa olduğu
 göy gatında dayanıp <...> 435. dur
 mazmı? 436-437. Başının gur saçları
 yanlara saçaglanmıştı, sanki her bir
 tükü göz gamaştırıdı, gaşı ve göz
 gapagları o saat göze çarpırdı. 438.
 Ağıllı ve mehrıban nezerleri ile
 aşağıya-yuharıya baha-baha o teref, bu
 terefe gezişirdi. 439-441. Daş-gaşla
 bezedilmiş yaraşıglı ayaklarını musigi
 melodiyasının ahengine uygun atdıgca
 el çalı rve ireli-geri hereket edirdi. 422-
 446. Eyni zamanda ince ve yumşag
 sesle ohuyarag sanki üreyimi
 köksümden goparıp özü ile aparırdı.

<...> 431. kalıĝda turup <...> 432. Yakişı urı ol <...> 433. antaok Açıtaştru ilig beg <...> 434. <...> Mamika <...> 435 turmazmu? Başıntakı birer evin saçı anta ok Açıtaştru ilig beg <...> 434. <...> Mamika., 453. turmazmu? Başıntakı birer evin saçı anta 436. munta saçılıp birin tartmış teg. Tuyo köz 437. kışı kapakı közünü turur. Yaĝlıĝ yumşak közin 438. artukrak küvenip örü kodı körüp yoruyur. 439. Nipur itigin itiglig adakin manglap 440. yorisaroyunkög arasinta aya 441. yapınıp körki yaraşı yoriyur. Oĝlaĝu 442. yavaş ünin yırlap köngülümün 443. <...> kunup tarpın iltmiş teg 444. <...> king körtle kögüzinte 445. Katıĝrak burtgeli yumşak iki emigleri 446. itiglig yaratıĝlıĝ turur. İlinçĝa yanları 447. <...> ertingü yaraşı közünüp açılmış 448. <...> körtleoĝlaĝu közleri <...> 449. üstün altın çöp çökşig irinleri 450 yinçü. tizigi teg körtle tişleri köngülümün 451. yürekimin ertingü tebretdi, titretti. 452. <...> ök tilgeni yeme ay tengri birle öçeşür <...> 453. <...> bir yarukı ok ögsük 454. tengrining kızı teg ermez mu 455. yeme yig üstün kunçuy 456. <...> bolĝay. Anta ötrü Açıtaştru 457. ilig beg amartapatr atlıĝ söĝütning 458. <...>

gen ve güzel köksundeki dik ve berk görünen memeleri tohunanda çoh yumşag idi. 447-451. Terefleri <...> çoh yaraşıĝlı görünürdü <...> ele bil çiçek açmıştı <...> güzel, zerif gözleri <...> üst ve alt dodagları, sapa düzülmüş inci kimi dişleri üreyimi ve ruhumu hedden artıĝ gizildetdi, titretti. 452. <...> onların dövresi yine ay tanrı ile öçeşir <...> 454. <...> megero, ilahi varlıĝ (gız) deyilmi?! 455. <...> hanımların hanımı olacagdır. 456-459. Ondan sonra Açıtaştru hükümdar amartapatr adlı ağacın güllerini derip öz eyanına erkle uzadıp hesretle Mamika gız terefe baharag bele dedi: 460-461. Brahmanların en yahşısı Ratikara! Sen benim düşdüyüm veziyyeti bilmirsen, senin garşındaki bedenimdir, 462. feget üreyimi, aĝlımı ise tamam o gız alıp aparmıştır. 463-464. Anar bu gülleri ora, o Mamika gıza ver, verenden sonra belece de: 465-466. - Menim fikrimin, düşüncemin senden uzaklaşmaĝa tageti yohdur. 467. Tamamile emin olsun, inansın bu söze. 468-471. Sonra Matikara adlı brahman amartapatr ağacının gülünü götürüb emin addımlarla addımladı, bütün adamlar <...> Mamika gızın yanına çatan kimi bele dedi: 472. - Ay benim gızım, sen

liğ huasın alıp tağunçısına sunna 459. Mamika kız tapa çınaru körüp inçe tip tidi: 460. Bramanların adrukı Rtikri a, menin ök 461. <...> bilmez sen. Etözüm ök közünü turur. Ögümin, köngülümün barça ol 463. kız kunup ilti. Buh ua angaru iltip 464. Mamika kızka birgil. Birmište kin yene 465. inçe tip tigil: mening köngülüm, yürekim <...> 466. sintede öngi kitip bargısı yok. Otğurak 467. kirtgünzün bu savağ. Ötrü Rtikri atlığ 468. braman amartapatr söğütning huasın alıp 469. büdiyü barı palku kişi <...> 471. Mamika kızka yakın kelip inçe tip tidi: 472. ay kızım, mini birle bir oğuşluğ turur sen. 473. inçe sakınçing bolmazun, bular mini 474. bilmez, tip, bramanlar küvençlig bolurlar. 475. Sen ülgüsüz sansız Türk yigit kızlarının 476. itigin yaratığın itinmiş yaratınmış 477. közünür sen. Bir ök bu savağ 478. kirtgünmeser men muna amtı (?) <...> 479. ilig beg sanga yilinmiş yapmışın 480 orunımta yarp oluru umadın <...> 481. amrak köngülün sini tapa çınaru körür. Bu 482. yeme amrtapatr söğütning huasın sanga 483. ıdıp mini yeme sanga ok urunçak ıdyuk ol. 484. Sen yeme menmng singlim <...> 485. Vişnu tengri oğuşluğ braman <...> 486. belgüryük biz, birle kavışguluk küsüşin

ahı benimle bir kökdensen. 473. Üreyine pis şey gelmesin, bunlar mene ehemiyet vermirler. 474. Brahmanlar merd olurlar. 475-476. Sen saysız hesabsız teravetli gızların en bezeklisisen. 477-481. Eger sen buna inanmırsansa, onda bah gör ki, sene meftun olandan beri hükümdar üreyi artıg öz taht-tacında eyleşe bilmir <...> çünkü meftun olmuş üreyi ile ıztırab içerisinde sene teref bahır. 482-483. Budur, bu amartapatr ağacının gülünü sene yollayarag meni de sene girov kimi gönderdi. 484. Sen ise benim cavanca bacımsan. 485. <...> biz brahman olarak Vişnu tanrının da mensub olduğu silkten zühur etmişik. 486-488. Açataştru hükümdarın semimi gelble yolladığı gülleri çekinmeden gebul et, saçlarına tah, çünkü o sizi govuştura biler. 489-493. Onda Mamika gız, gülümser, tebessümlü çöhresi ile Açataştru hükümdar terefe nezer aldı ve büyük temteragla bezenmiş eli ile amartapar ağacının çiçeyini geri gaytarıp Ratikari adlı brahmana bele dedi: 494-495. Ey Ratikari, bu tanrı kimi hükümdar tanrının mensub olduğu silkdendir, benim güdretim çatmaz ki, hükümdarın fermanını saya salmayıp redd edim. Menim öz fikrimi, hissimi

<...> 487. ıdmiş Açataştru ilig begning
 huasın 488. yirmeksiz köngülün alıp
 başingta tikgil. 489. Ötrü Mamika kız
 külçire yüzün <...> 490. Açataştru ilig
 tapa körüp <...> 491. yalturukın itiglig
 iligi birle amartapatr 492. Sögütning
 huasın yanturup Ratikri atlığ 493.
 bramanka inçe tip tidi: Ay Ratikri
 tengri, 494. ilig beg tengridem oğuşluğ
 ol ang mıntın <...> 495. küçüm yok ilig
 begning yarlığın yanturğuluk 496.
 tıdğuluk. Üküş türlüğ oğrın mening
 köngülümün 497. Ilig begke ukıtu
 ötüngeli ilig 498. beg köngülü üküş
 savağ bilteçi ol. Manga 499. tenglig
 kişig yeme kim ayıtur. Kunçuyların
 500. ağruş törüsün ertgeli törü umadım.
 501. <...> küşüşin, sakınçın ıdmiş
 savka kim 502. <...> köngülü yüreki
 tebrep kunçuyların 503. <...> tin itip
 bir ödünkiye etöz 504. <...> angar
 yeme tirig öz 505. <...> tengri teg ilig
 beg <...> umuğ <...> 509. sakınurerdi.
 Tükel bilge tengri burhan 510. Yakişi
 urıg isig öz emgekinge yorımışın 511.
 körüp terkin ök Gratukuti pryanin. 512.
 taşın ünüp Yakişi urı körgüçe yirde
 513. Grdakul tağ üze inaru berü
 çankirmit kılıp 514. yorıyu yarlıkadı.
 Anta ötrü Yakişi urı 515. az ulatı
 nızvanılarığ tarkarmış nırvan körlüğ
 516. amrılmışeriglig süzük köngül

hükümdara anlatmag üçün çoh
 mühtelif fend ve yollarım vardır <...>
 498. Hükümdarın üreyi çoh
 metleblerden halidir. 499. Menim kimi
 gadın bunu nece soruşsun? 500. Meni
 heç kes ele keçire bilmez ki, men onun
 üçün saray gadınlarının ehtiras
 ganunlarını icra edim <...> 501-502.
 Onun istekle dediği heberden <...>
 könlü, üreyi esdi <...> 509. <...> fikre
 getdi. 510-511. Kamil müdrik tanrı tek
 burhan Yakşi oğlunun nece eziyyet
 içerisinde yaşayıp ömür sürdüdüğünü
 görüb celd Gradukinin çadırına <...>
 512. <...> eşikden sesleyip Yakşa
 oğlunun gördüğünü yerde <...> 513.
 Gradukul dağda o teref-bu terefe
 çankirmit edip dolandı. 514-518.
 Ondan sonra Yakşa oğlu acgözlük
 (tamah) ehtirasını ve diğer ehtirasları
 mehv etmiş, nirvanaya bahan
 sakitleşmiş saf hissler oyadan tek
 heyirhah, alicenab kamil müdrik tanrı
 kimi burhanı çankramit ederek
 dolandığını gördü. 519-521. Hemin
 anda tezlikde bundan evvelki yaşayış
 aleminde doğru, düzgün bahış, fikir
 oyatmış tanrı tek burhan dinine ki gulag
 asmıştı, indi adeti üzre o vez yadına
 düşdü. 522-524. Ey ebedi var olan, pis
 ehtiraslardan uzag ve azad olan zahid

öritgölük 517. teg tözü yavaş erigin
 tükel 518. bilge tengri burhanıg
 çakkramit kılı yorımışın kördi. Anta
 ok anıng öngre azuntakı 520. köni
 körüm öritmiş tengri burhan 521.
 nomıneşidmiş tınglamış öğretigi üze bu
 522. şlok nom köngülinte kelti,
 mengilig yaturlar nızvanısız arzılar.
 Neng olar Mamika 524. kız için
 busanmazlar. Ol kutluğ tınlıgların
 525. köngülleri dyan sakınça
 ögrünçülüğ 526. ol Amranmak nızvanı
 olarda arıtı bultukmaz. 527. Bu muntağ
 öngreki burhanlar sözlemiş şlok nom
 kentü özi ök kögnülinte kelti. 529. Ötrü
 tükel bilge tengri tngri burhan 530.
 Yakişi urının kılınçları köngülinte
 odunu 535. tapınu Mamika kız tapa
 titirü körüp öz 536. etözinge inçe tip
 tidi: Bu ok Mamika kız ol. Kaçan men
 kılıç uçınta tegmişte 538. isig özümke
 siziklig erdim, neng bu 539. Mamika
 umuğ ınağ bolğalı umadı. Neçede
 anıtyatlığ 540. ürlüksüz yat yatlıanğuçı
 kelip isig 541. özümün kungalı uğrasar
 ol oğurda yeme 542. bu manga umuğ
 ınağ bolğalı umaz. Anın 543. amtı bu
 kızığ munta ok titeyin ıdalayın. 544. Ne
 için tin tiser, bu Mamika kızın 545.
 etözi yeme beksiz mengüsüz ol.

(mügeddes), onlar getiyyet Mamika
 gaza acımırlar <...> 525. Dyan
 veziyyetinde olan canlı varlıkların
 könülleri sevinc hiss ile doldu. 526. Eşg
 ezabı onda getiyyen duyulmur. 527-
 528. Burhanların evveller söylediği bu
 cür ibretimiz vezler, dini menzumeler
 onun bedaheten yadına geldi. 529.
 Sonra kamil müdrik tanrılar tanrısı
 burhan Yakşa oğlunun hissini, 530.
 düşüncesini <...> 533-536. <...> bele
 hareket etdiyi için <...> burhanın
 söylediği yahşı hareketleri, işleri
 gelbinde oyadıp Mamika gıza teref
 diggetle bahıp öz-özüne dedi: demeli,
 Mamika gız budur! Men gılın ucuna
 ürcah olanda sağ galacağım şübhe
 etdim. Bu anda Mamika da benim
 için ümid ve dayag ola bilmezdi. 540-
 542. geddar düşmen gelib benim
 hayatımı talan etmek isteyirse de, bu
 mene dayag, kömek ola bilmeyecek.
 543. Ona göre de bu gızı burada goyub
 gedeceyem. 544. Soruşsalar niye, onda
 cevap vereceyem: O Mamika gızın
 545. meşhur güzelliği ne geder
 büyükdürse, bedeni bir o geder zeif ve
 deyanetsiz, güzel çöhresi, sifeti kimi.

2. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARI

Türklerin eski devirlerden meskûn oldukları Güney Kafkasya'da, bu sıradan Azerbaycan'da Göktürk yazı sisteminden istifade edilmemiş mi? Bir soru Azerbaycanlı bilim insanlarının ilgisini çekmiştir:

İlk başta Azerbaycan Cumhuriyeti arazilerinde Gobustan kasabasında, Gence bölgesinde, İsmaili ilçesinde, Mingçeçevir kentinde, Şeki ilçesinin Daşbulak köyünde, Zakatala ilçesinde, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ordubad ilçesinin Nesirvaz köyü yakınında Gemikaya dağ zirvesinde, bugün Ermenistan sınırları içinde kalmış Nüvedi köyünde, Gürcistan'a bağlı Borçalı bölgesinde ve diğer yerleşim yerlerinde bu tür örneklerle rastlanması bu sorunun olumlu cevaplanması için ışık ucu olmuştur.

2.1. AZERBAYCAN'DAKİ YAZITLARIN BULUNUŞU

“(Kök)Türk harfli yazıtlarla Kafkasya'da, Anadolu'da, Balkanlar'da ve Avrupa'da da karşılaşmaktadır. Dikilitaşlara, kayalara, taş babalara, sikkelere, mühürlere, heykellere, süs ve kullanım eşyalarına kazınan bu yazıtlar, Yenisey ve Talas yazıtlarıyla birçok bakımdan (özellikle de harflerin karakterleri bakımından) büyük benzerlikler göstermektedir”. Bu değerli fikrin yazarı Cengiz Alyılmaz, “Hun, Avar, Hazar, Bulgar, Peçenek, Sekel dönemlerine ait söz konusu yazıtların en dikkate değer olanları” arasında Hazar su testisi, Mingçeçevir yazıtlarını da belirtmekte ve ilave olarak: “Kafkasya'daki, özellikle de Azerbaycan'ın Gobustan ve Nahçıvan Gemikaya bölgelerindeki petroglifler ve damgalar da hem (Kök)Türk harfli yazıtlarla petroglifler ve damgalar arasındaki ilişkiyi hem de Türk boylarının bu coğrafyaya yerleşim tarihlerinin milattan öncesine dayandığı gerçeğini yansıtmaları bakımından ayrı bir öneme sahiptir” tespitinde bulunmaktadır (Alyılmaz, 2016, s. 618).

Azerbaycan arazisi Türk genetik varlıklarının mühim kısmına ev sahipliği yapmaktadır. Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti hudutları içindeki topraklarda

kadimlerden yüzü beri Azerbaycan Türkleri yaşamakta, tarih boyunca bu yerler Türk devletlerinin kuruluşuna, gelişimine şahitlik etmektedir.

Bu sebepten bu arazilerde Eski Türk uygarlığına ait petroglifler veya piktogramlar arkeolojik buluntular, balballar denilen dikili, damgalı, tasvirli taşlar, kaya yazıları, kurganlar, kümbetler, mezarlar, taş heykeller, yazıtlar, yerleşim yerleri olmuş barınaklar, evler, hanlar, kaleler, kervansaraylar, mağaralar, şehirlerin mevcut olması mantıklıdır.

Göktürk yazıtlarının yayılma alanlarından birinin de Azerbaycan arazisi olduğunu buluntular ispatlamaktadır.

2.1.1. Yazıtların Tespiti

Azerbaycan'daki eski abidelerde ilk kazı işleri 1930'lularda yapılmıştır.

Bugün arkeolojik abidelerin eski, aynı zamanda esas ve mühim tiplerinden olan kaya üstü oymaların, petrogliflerin, damgaların, işaret ve sembollerin büyük önem arz etmektedir. Kafkaslarda eski kaya üstü tasvirlerin en iri ocakları Azerbaycan'da aşikâr edilmiştir.

1940'lı yıllarda Gobustan'daki maddi kültür varlıkları ve kaya üstü oymaları ilk kez İshak Ceferzade tarafından gün ışığına çıkarılmıştır. Adı geçen kazıbilimci tarafından yıllar boyu yürütülen tetkiklerin sonucu olarak 750 kaya üstünde sürtme, dövme, kazma usulleriyle oyulmuş yaklaşık 3500 insan ve hayvan tasviri, ayrıca işaret yazılar, yani zamanın ifade aracı, yazısı olarak nitelendirilen petroglifler kayda alınmıştır. Sonra da devam ettirilen arkeolojik kazılarla çok sayıda resimler, yaşam meskenleri ve maddi kültür nesneleri tespit edilmiştir (Ceferzade, 1973).

- 20. yüzyıl başlarında Gencetaşı yazıtı bulunmuştur.
- 1924 yılından Gobustan abidelerinin öğrenilmesine başlanmıştır.
- 1948 yılında Mingçeşvir su barajı yöresinden üzerinde yazılar olan birkaç abide bulunmuş, önce Alban yazıları olarak kaydedilmiş bu yazıtların sonralar Türk Runik işaretli Türkçe metinler olduğu teyit edilmiştir.
- 1968 yılından Gemikaya yazıtı tetkik edilmektedir, 2001 yılından burada kapsamlı arkeolojik araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

Bazı müelliflere göre, 4-5. yüzyıllara, diğerlerine göre ise 5-8. yüzyıllara ait olan bu yazıtlardan birini Türkolog Yadigar Aliyev okuyarak çözebilmiştir. Adı geçen bilim

insanı Mingçeşvir metnindeki grafem işaretlerinin Avrupa, İdil-Don, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya (Orhun-Yenisey) Eski Türk Runiği yazıtlarının grafemlerine uygun geldiğini belirtmiştir (Aliyev, 2008-a).

Nüvedi yazıtı, ilk kez 1985 yılında Nüvedi köyü sakini Hemze Veli Aliyev tarafından bilim kamuoyuna tanıtılmıştır (Veli, 1998).

Azerbaycan arazisinde Gemikaya, Gobustan, Mingçeşvir, Nüvedi, Şeki Daşbulak, Zakatala meskenlerindeki eski Türk yazıtlarının tespiti, okunuşu, yayını yönünde İshak Ceferzade, Necef Müseyibli, Ceferkulu Rüstemov, Hemze Veli, Veli Aliyev, Veli Bahşaliyev, Vilayet Kerimov, Ejder Ferzeli, Alisa Şükürlü, Yadigar Aliyev, Eziz Elekberli, Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz, Bahtiyar Şahverdiyev Tuncay, Toğrul Halilov, Nizami Aliyev, Melahat Ferecova ve diğerlerinin saha derlemeleri, araştırmaları dikkati çekmektedir (Ceferzade, 1973; Ağasıoğlu, 1986; Efendi, 1986; Nemetova, 1987; Aliyev, 1993; Rüstemov, 1994; Veli, 1998; Müseyibli, 2002; Ferzeli, 2003; Rüstemov, 2003; Aliyev, 2006; Elekberli, 2007; Aliyev, 2008-a; Tuncay, 2012; Tuncay, 2013; Ferzeli, 2014; Alyılmaz, 2016; Halilov, 2018; Aliyev, 2020; Ferecova, 2022).

2.1.2. Yazıtların Tetkiki

Azerbaycan yazıtlarının bilimsel incelenmesine 1990'lılarda başlanmıştır.

Azerbaycan'daki eski Türk yazıtlarına ilişkin araştırmalar yönünde İshak Ceferzade, Necef Müseyibli, Ceferkulu Rüstemov, Hemze Veli, Veli Aliyev, Veli Bahşaliyev, Vilayet Kerimov, Ejder Ferzeli, Alisa Şükürlü, Yadigar Aliyev, Eziz Elekberli, Cengiz Alyılmaz, Semra Alyılmaz, Bahtiyar Tuncay, Toğrul Halilov, Nizami Aliyev, Melahat Ferecova ve diğerlerinin çalışmaları takdire layıktır (Ceferzade, 1973; Efendi, 1986; Nemetova, 1987; Aliyev, 1993; Rüstemov, 1994; Veli, 1998; Müseyibli, 1998; Belli, 1999; Şükürlü, 1999; Rüstemov, 2000; Müseyibli, 2002; Ferzeli, 2003; Rüstemov, 2003; Aliyev, 2006; Elekberli, 2007; Aliyev, 2008-a; Ferzeli, 2008; Alyılmaz, 2009; Alyılmaz, 2010-a, Alyılmaz, 2010-b; Ferzeli, 2010; Alyılmaz, 2012; Tuncay, 2012; Tuncay, 2013; Ağasıoğlu, 2014; Ferzeli, 2014; Alyılmaz, 2016; Ferzeli, 2016; Halilov, 2018; Aliyev, 2020; Ferecova, 2022; <https://achiqkitab>; <https://www.bookcollector>; vd):

1973, Gobustan: Kaya Üstü Resimler, İshak Ceferzade

1986, Azerbaycan'ın Taş Plastiği, Rasim Efendi

- 1987, Asırların Taş Yaddaşı, Meşedihanım Nemetova
- 1993, Gemikaya Abideleri, Veli Aliyev
- 1986, Daşbaba (Türkün taş yaddaşı), Firudin Ağasıoğlu
- 1994, Gobustan Dünyası, Ceferkulu Rüstemov
- 1998, Azərbaycan'ın Kaya Üstü İşaret ve Damgaları, Necef Müseyibli
- 1998, Nüvedi Kitabeleri, Hemze Veli
- 1999, Gobustan Kaya Üstü Resimleri, İshak Ceferzade
- 2000, Gobustan Kadim Medeniyet Ocağı, Ceferkulu Rüstemov
- 2002, Gemikaya Resimleri, Necef Müseyibli
- 2003, Gemikaya-Gobustan Alfabesi, Ejder Ferzeli
- 2003, Gobustan Petroglifleri, Ceferkulu Rüstemov
- 2005, Gemikaya, Vilayet Kerimov
- 2006, Gemikaya, Veli Aliyev
- 2008, Azərbaycan'ın Kadim Türk Runik Yazı Abideleri, Yadigar Aliyev
- 2008, Gemikaya-Gobustan Medeniyeti, Ejder Ferzeli
- 2009, Azərbaycan'ın Türk Runik Yazılı Abideleri, Yadigar Aliyev
- 2010, Gemikaya-Gobustan Medeniyetinin Işığında, Ejder Ferzeli
- 2014, Daşbaba (Türkün taş yaddaşı), Firudin Ağasıoğlu
- 2014, Nuh'un Gemisi ve Gemikaya-Gobustan Alfabesi, Ejder Ferzeli
- 2016, Gemikaya-Gobustan Medeniyeti, Ejder Ferzeli
- 2018, Gemikaya Etrafında Arkeolojik Tetkikatlar, Toğrul Halilov
- 2020, Azərbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi, Emin Abid
- 2020, Gemikaya Kaya Üstü Resimleri, Nizami Aliyev
- 2022, Azərbaycan'ın Kaya Üstü İnce Sanat Dünyası, Melahat Ferecova

İlgi konuda Azərbaycan bilim insanlarının araştırmaları yanında Türkiyeli yazıt bilgini Cengiz Alyılmaz'ın “Gobustan'ın Gizemi (Kıpçaklara Giden Yol)” kitabının, makalelerinin, bildirilerinin değeri özellikle kaydedilmelidir (Alyılmaz, 2009; Alyılmaz, 2010; Alyılmaz, 2012; Alyılmaz, 2016).

Bilindiği gibi, “kaynağını çoğunlukla mistik dünyanın totemleştirilen varlıklarının oluşturduğu ayrıcalıklı göstergeler” (Alyılmaz, 2016, s. 599) olan damgalar, ideogramlar, kaya resimleri, piktogramlar eski Türklerde geniş alanda çok yaygın olmuştur. Göktürk yazıtlarıyla uğraşan bilim insanları bu abidelerdeki han damgalarından bile bahsetmişler,

Yenisey yazıtlarında, Talas abidelerinde, Runik alfabesiyle yazılmış Uygur bengütaşlarında damgalar geniş kullanım alanına sahip olmuştur. Bu tür iletişim araçları bu veya diğer tarzda yazı sistemiyle bağlantılı olmuştur. Zira Göktürk alfabesindeki harf işaretlerinin birçoğunun eski Türk damgalarından türemiş olduğu bilinmektedir.

Divan-ü Lügat-it Türk eserinde 24 Oğuz boyunun 22 damga çizimleri verilmiştir.

Kafkasya bölgesinde, Azerbaycan'da da damgaların, kaya üstü resimlerin, petrografik ve ideografik yazıların yayılma alanı geniştir.

Azerbaycan'da bu konunun araştırmacılarından biri de Türkolog Cefer Ceferov (1938-1996) olmuştur. Onun Azerbaycan'daki damgaların bulunması ve araştırılmasına önemli katkıları vardır. Bu çerçevede “Milli Etnik Hafızanın İzile” monografisi önemlidir (Ceferov, 2005).

Kitapta Azerbaycan damga ve işaretlerinin etimolojisine, eski Türk tayfa alfabelerinden Turdetan, Osk (ak as) harfleri, Aslar konsepti varsayımlarının özgün çözümü dikkat çekmektedir. Oğuz boylarından Afşar, Bayandur, Çuvaldar, Düğer, Salur vb tayfaların damga ve işaretlerinin Azerbaycan arazisinde geniş yayıldığı bir taraftan zengin bilimsel bulgular, diğer taraftan ise filoloji-betimsel analizi sayesinde sübuta yetirilmiştir (Ceferov, 2005, s. 5).

Kendisinin araştırmalarında Azerbaycan arazisindeki damga ve işaretler: a) orta yüzyıllar yazarlarına ait Oğuz damgaları, b) Gemikaya işaretleri, c) Şamahı işaretleri, d) Ağvan işaretleri tasnifiyle incelenmiştir.

“Kadim Türk alfabesinin oluşumunda kadim Türk damgalarının rolü büyük olmuştur. Kadim Türk damgaları ihtimal ki, bin yıllar önce oluşmuş ve kadim dünya alfabe sisteminin başlıca kaynaklarından olmuştur” (Ceferov, 2005, s. 6).

Cefer Ceferov'un araştırmalarında Türk kavimlerinin eski yurtlarının, vatanlarının tespitinde damgaların etkisi vurgulanmaktadır (Ceferov, 1988). Damgalar Azerbaycan Türklerinin de teşekkülünde yer almış muhtelif etnosların kadim medeniyetlerinin ilk örnekleri gibi de değerli yadigârlardır. Bu düşünceyle Azerbaycan'ın Gedebe, Gobustan, Ordubad, Şamahı bölgelerinde bulunmuş damga ve yazı işaretleri üzerinde incelemeler yapılmış, bunların hangi Kadim Türk kavmiyle irtibatının tespitine çaba gösterilmiştir. Gobustan kaya üstü işaretleri, damgaları üzerinde odaklanılmıştır. “Gobustan'ın timsalinde Azerbaycan arazisinde yüze çıkarılmış yazı örneklerinin yaşı on bin yıllarla ölçülür. Bunlar ayrı ayrı yüzyıllara, binyıllara, aynı zamanda muhtelif tayfalara, onların

başçılarına ait olduklarına göre bazen aynı terim, sözcük ve fikir çeşitli tür damga, işaret ve figüranlarla ifade edilmektedir” (Ceferov, 2005, s. 66).

Gobustan'daki Yazılı Dere veya Yazılı Tepe civarındaki, aynı zamanda Cingir dağındaki damgalar ve insan figürleri ile Göktürk damgaları kıyaslanarak, kadim Türk kavmi Aslar / Azlar hakkında araştırmalar gerçekleştirilmiştir. 8-10. yüzyıllara ait edilen bu damga ve işaretler hususunda şöyle sonuca varılmıştır: “Bu kaya üstü resimler tarihi, bilimi, güzel sanatları öğrenmek için sadece en eski kaynak olarak kalmaz, aynı zamanda Türk kavimlerinin, ayrıca Azerbaycan halkının Kafkaslarda yaşamış ecdatlarının en birincil yazı örnekleridir” (Ceferov, 2005, s. 73).

Kitapta Gobustan kayalarının resim, işaret ve damgalarına dayanılarak, Türk etnoslarından olan Asların veya Azların Azerbaycan halkının soy kökündeki özenle vurgulanmıştır (Ceferov, 2005, ss. 77-85). Gobustan'daki Yazılı Dere'de, Küçük Taş'ta rastlanan ideogramlarda, işaretlerde As kan ve As er sözcükleri tespit edilmiştir. As / Az kavminin isminin Göktürk yazıtlarında da sık sık önümüze çıktığı bilinmektedir. Bu meselede Cefer Ceferov'un kanaati şöyledir: “Aslar Kafkasya'da, özellikle Gazah, Gobustan, Kelbecer, Nahçıvan bölgelerinde ve diğer yerlerde kendilerinin birincil yazı medeniyetini de milattan önceki binyıllarda yaratmışlar. Az hattı ve Az damgası kadim kültürde arketip örnek olarak büyük merak doğurmaktadır. Damgaların, işaret piktogramlarının transkripsiyonu, anlamlandırılması Asların Türk kökenli olduğunu tasdikler (Ceferov, 2005, s. 82).

Kitapta aynı zamanda Azların bir kolu olan Turdetanlar ve onların alfabesi hakkında da bilgi verilmiştir (Ceferov, 2005, ss. 91-95).

Azerbaycan'daki Eski Türkçe yazıların araştırılması üzerine uzmanlardan biri de Ejder Ferzeli'dir (1937-2011).

Bu konudaki kitaplarından “Gemikaya-Gobustan Alfabesi” (2003) (bak: bu tez, s. 141, şekil 25), “Gemikaya-Gobustan Medeniyeti” (2008) (bak: bu tez, s. 142, şekil 28), “Gemikaya-Gobustan Medeniyetinin Işığında” (2010), “Nuh'un Gemisi ve Gemikaya-Gobustan Alfabesi” (2014, Rusça) (bak: bu tez, s. 143, şekil 30) eserleri dolgun muhtevasıyla bilim kamuoyunun takdirini kazanmıştır.

Gemikaya-Gobustan medeniyeti, alfabesi hakkında yaptığı araştırmalar, elde ettiği neticeler önem arz etmektedir.

Gemikaya kazı ekspedisyonlarında faal iştirak etmiş, esas gücünü Gemikaya-Gobustan abidelerinin geniş çaplı araştırılmasına sarf etmiş bu bilim insanı, Gobustan ve Gemikaya yazılarının Türk damgalarından türeyen ilk alfabe olduğu, bu yazıtların Azerbaycan Türk düşüncesinin ürünü olduğu varsayımlarını ciddiyetle savunmuştur.

Söz konusu abidelerin tasvirlerini ilk defa bilimsel tarihsel, mukayeseli yönlerden sistemli boyutta tahlil edip bu kanaate gelmiştir ki, Gemikaya-Gobustan bugüne dek bilime az malum olan bir uygarlığı temsil etmektedir. Büyük taşkın ve Nuh'un gemisi hakkında efsaneler, rivayetler Azerbaycan'da yaranmış, buradan dünyaya yayılmıştır.

Ejder Ferzeli ispatlamıştır ki, Gemikaya ve Gobustan kaya üstü oymaları, tasvirleri kâmil sanatkârların el sanatı maharetidir, bu tasvirler, resimler gelişmiş olan bir uygarlığın izleridir. “Gobustan ve Gemikaya tasvirleri hiç de avcıların ve çobanların el işlemleri olmayıp yetenekli ressam ve biliciler tarafından kayalar üzerinde hendesi dakiklikle oyulmuştur. Bunların hepsi sözlü işaretlerdir. Öncelikli olarak Tanrıçılık, ateşe tapınma inamını, yer-göy ilişkilerini, uzay düşüncesini yansıtır” (Ferzeli, 2003).

Ejder Ferzeli'nin tespitince, Orhun-Yenisey ve Gemikaya-Gobustan yazıları birbirinden farklı, bağımsız, ancak akraba Türk alfabeleridir. Bahsi geçen bilim insanının araştırmalarında Azerbaycan'da bulunmuş Hacıkabul, Gence, İçerişeh, Karaçı, Kelbecer, Mingçeşvir, Nüvedi, Pirallahı, Şamahı, Şeki, Tebriz Eher abidelerinden, Gemikaya-Gobustan yazıtlarından bahsedilmiştir.

Müellifin değerlendirmelerine göre, Gemikaya-Gobustan alfabesi milattan önceki binyıllardan miladın 8-9. asırlarına kadar Azerbaycan arazisinde, Yakın ve Orta Doğu'da, Avrupa'da yayılmış, kullanılmış bir yazı sistemidir. Orhun-Yenisey harfleri Finikiya alfabesinden öncelere gider, Orhun-Yenisey alfabesi de Gemikaya-Gobustan alfabesinin halefi sayılabilir.

Ejder Ferzeli'ye göre, dünyada en eski alfabe Orhun-Yenisey ve Gemikaya-Gobustan harfleridir. Her ikisinin henüz açılmayan sırları çoktur. Orhun-Yenisey alfabesi Avrasya muhitinde Doğu, Gemikaya-Gobustan alfabesi ise Batı alfabesidir. Ele bu sebeptendir ki, eski ve çağdaş Avrupa alfabeleri, Yakın Doğu'nun bir sıra alfabeleri de Gemikaya-Gobustan yazısının türemeleridir.

Ejder Ferzeli, Orhun-Yenisey işaretlerini Gobustan, Gemikaya yazıtlarıyla kıyaslayarak aşağıdaki mukayeseleri belirtmiştir: Orhun-Yenisey'de bazen bir sesi birkaç harfi işaret ifade edebilir. Mesela, Orhun-Yenisey'de k sesinin 10 işareti vardır.

Gemikaya-Gobustan'da ise her bir işaret tek bir sesin göstergesidir. Orhun-Yenisey'de a ile e, ı ile i, o ile u, ö ile ü ünlüleri müşterek işaretlerle bildirilir. Gemikaya-Gobustan yazılarında ise bunlar farklıdır.

Bu konuda dikkate değer eserlerden biri de Yadigar Aliyev'in “Azerbaycan'ın Kadim Türk Yazılı Abideleri” adlı bilimsel monografisidir (bak: bu tez, s. 143, şekil 29) (Aliyev, 2008).

Kitapta Azerbaycan'ın Şeki ilçesinde, Mingçeşvir kentinde, ayrıca Gürcistan arazisinde ve Rusya'ya bağlı Dağıstan Derdend bölgelerinde rastlanmış Eski Türk yazıtlarının metinleri hakkında bahsedilmiştir.

Bunlardan birincisi Şeki ilçesi Daşbulak köyündeki eski Alban mabedinde ve mezarlığında rastlanan Eski Türk yazıtlarıdır. Bu kitabeler ve onların Eski Türkçe kökenli olması hakkında ilk defa bilim kamuoyuna burada bilgiler verilmiştir. Alban mabedi üzerindeki iki yazıdan ve mezarlıktaki üç yazıdan, bu yazıların fonetik, grafik özelliklerinden ayrıntılı söz edilmiştir (Aliyev, 2008).

Mingçeşvir abideleri hususunda bildirilmiştir ki, 1948-1952 yıllarında bölgede yapılan arkeolojik kazılarda üzerinde yazılar olan taş panolar, şamdanlar bulunmuştur. Bununla ilgili Yadigar Aliyev şöyle yazmaktadır: “Alban epigrafik abidelerinin yazıya alındığı grafik işaretlerin belli bir bölümü başka fonografik yazı sisteminin, yani Eski Türk alfabesinin işaretleriyle de çağrışıır. Asya, Avrupa, İdilboyu-Don ve Kuzey Kafkasya sahalarına ait Eski Türk Runiği yazılı abidelerinin belli grafik işaretleri burada olduğu gibi yahut biçim değişikliğiyle tekrarlanır” (Aliyev, 2008, ss. 180).

Azerbaycan alanına mahsus eski Türk fonografik yazı sisteminin bazı özellikli işaretleri olduğuna vurgu yapan müellif şöyle yazmıştır: “Alban (Ağvan) epigrafik abidelerinin hepsini istisnasız olarak Azerbaycan'da ve Azerbaycan Cumhuriyeti dışında Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadıkları Gürcistan'da ve Rusya'ya bağlı Dağıstan'da bulunmuş Eski Türk Runiği yazılı abideleri hesap edebiliriz. Türkçe fonetik, leksik, gramer yapısı esasında onların okunuşu mümkündür” (Aliyev, 2008, s. 181).

Kitapta Mingçeşvir'deki tüm yazıtların çözümünün, transkripsiyonunun ve tercümesinin verilmesine gayret gösterilmiştir.

Gürcistan ve Derbend bölgelerindeki yazıtlar sayıca azdır.

Birinci yazı Gürcistan'ın Thoba Erba arazisinde bulunmuştur.

İkinci kitabe Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan özerk cumhuriyeti Derbent kentindeki ünlü Derbend kalesinin kuzey duvarındaki taş panoların üzerindeki yazıdır. Bu yazının bazı araştırmacılarca Pehlevi yazısı ihtimal edilmesine rağmen, bu yazılar Yadigar Aliyev'in kitabında tam algıyla Eski Türk yazıtı olarak değerlendirilmiş ve okunuşuna teşebbüs gösterilmiştir.

Müellifin “Azerbaycan'ın Kadim Türk Runik Yazılı Abideleri” adlı başka bir monografisinde ilgili araştırmaların bulguları daha da olgunlaştırılarak, ilave bilgiler ve değerlendirmeler verilmiştir.

Mingeçevir arazisindeki Kafkas Albanya'sı (Ağvan) dönemine ait yazılı bitigtaşların, aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları başka arazilerde bulunmuş epigrafik yazıtların eski Türk Runiğiyle yazıya alındığına vurgu yapılmış olup, bu yazıların okunuşu, metni ve tercümesi sunulmuştur. Metinlerin grafik sistemi Asya, Avrupa, İdilboyu-Don, Kuzey Kafkasya alanına mahsus Eski Türk yazı işaretleriyle mukayeseli araştırılmıştır (Aliyev, 2008).

Aynı müellifin “Kadim Türk Dili” kitabında da Eski Türk dilinin fonografik özellikleri, morfoloji yapısı, Eski Türk alfabesinin kökeni, teşekkül ve gelişim aşamaları, bazı özellikli nitelikleri incelenmiştir. Burada Runik harfleriyle yazılmış metinler de verilmiştir (Aliyev, 2018).

Araz Gurbanov'un “Damgalar, Remizler, Benimsemeler” kitabında Gobustan, Gemikaya, Manna, Midiya remizleriyle Türk damgaları mukayese edilerek, 9-15 remizle damganın eşdeğerlik arz ettiği gösterilmiştir.

Altay bölgesindeki Pazırık kurganı işaretleriyle Türk damgaları arasında 19 benzer unsur gözlemlenerek, Azerbaycan'da remiz ve damgaların değişikliğe uğramaksızın tarih boyu devam ettiği kaydedilmiştir. Derbend kalesindeki 98 işaretin ortak Türk damgalarıyla Kıpçak ve Oğuz sembolleri, Göktürk ve Eski Uygur işaretleri arasında karşılaştırmalar yapılmıştır (Gurbanov, 2013).

Azerbaycan arazisindeki Eski Türk yazılarının bulunuşunda, çözümünde ve yayınında Türkiye yazıt bilgini Cengiz Alyılmaz'ın gayretleri minnettarlıkla kaydedilmelidir. Bu hususta makaleleri, bildirileri yanında (Alyılmaz, 2009; Alyılmaz, 2010; Alyılmaz, 2012) özellikli olarak “Gobustan'ın Gizemi (Kıpçaklara Giden Yol)” kitabı bu yönde önemi çok elzem olan bir bilimsel stratejik hadise niteliğinde değerlendirilmelidir. Kitap, Türkiye'de olduğu gibi, Azerbaycan'da da bilim çevrelerinin

büyük beğenisini kazanmıştır. Azerbaycan Türk kimliğini aydınlatan eserde 750 civarında fotoğraf, bilgi, belge mevcuttur (Alyılmaz, 2016).

Kitabın neşri vesilesiyle söyleşisinde Cengiz Alyılmaz, Gobustan kaya resimlerin ve damgaların Türk Kıpçaklara ait olduğunu ispat ettiğini bildirmiş, bu eserlerin Türklerin yaşayış ve inanışına ilişkin birçok bilgiyi bünyesinde taşıdığını, Gobustan'daki eserlerin Türklerin göçebe değil, yerleşik yaşam geçim tarzına sahip olduklarını vurgulamıştır. “Gobustan'ın Türklere ait olduğu kesin... Hem Sovyetler yıllarında hem de sonrasında 10 yıl ekiplerimle o bölgede çalıştım. Gobustan'ın Kıpçaklara ait olduğunu ispat ettim” diye ifade etmiştir (www.erzurumajans.com).

Gobustan abideleri hususunda şunları da belirtmiştir: “Bunların yapım teknikleriyle Asya coğrafyasındakilerin aynı olduğunu gördüm. Yani aynı yaşayış ve inanışın eseridir bunlar... 21 farklı metot uygulayarak, Türk dünyasıyla mukayeseler yaparak hem foto grometrik hem epigrafik hem de topografik yöntem tekniklerini kullanmakla bunların Türklere ait olduğunu ispat ettik” (www.erzurumajans.com).

2.2. AZERBAYCAN'DAKİ YAZITLARIN İÇERİĞİ

2.2.1. Gemikaya-Gobustan

Bu abideler Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde birbirinden kısmen aralı yerlerinde bulunmalarına rağmen, yazıt bilimcilerce onlarda yazı, alfabe işaretlerinin aynı veya çok benzer olduklarını esas alınarak, tek bir kategoride tasnif edilmektedir (Ferzeli, 2003).

Gemikaya yazıtı, Azerbaycan Cumhuriyetine bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ordubad ilçesi Nesirvaz köyü yakınında, adı Nuh efsanesiyle eşleşmiş Gemikaya dağları silsilesinin Kapıcık dağının güney ve doğu yamaçlarındadır. Çok kısmı Karankuş yaylalarındaki kayalardadır (bak: bu tez, s. 144, şekil 31).

1968 yılından tetkik edilmektedir. Buradaki Gemikaya resimleri olarak bilinen kaya üstü tasvirler, piktogramlar milattan önce 3-1. binyıllara ait edilir.

Gemikaya'da petrografik simgesel işaretler ilgi doğurmuştur. Bunlar daireler, dörtgen, üçgen boyutlu işaretlerdir (Aliyev, 1993; tr.wikipedia.org/gemikaya; bak: bak: bu tez, s. 144, şekil 31).

2001 yılından Gemikaya'da ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin diğer arazilerinde geniş arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Gemikaya petrogliflerinin ve onlarla bilvasıta bağlantılı olan m. ö. 4-1. binyıllara ait tunç, ilk demir ve antik devir abidelerinin geniş planda incelenmesi hayata geçirilmektedir.

Genelde Nahçıvan eski Türk tadının yaşadığı bir diyardır. Hatta Nuh'un gemisinin Nahçıvan Gemikaya'sıyla eşleştirilmesi, Sümer'de Gılgamış, Nahçıvan'da Pirgamiş, Sümer'de Nisirdağı, Nahçıvan'da Nesirvaz, Sümer'de Kingir Halkı, Nahçıvan'da Kenger halkı, Sümer'de Şarur, Nahçıvan'da Şerur vd etnos isimlendirmelerinin, yer adlarının özdeşliği ilgi çekici olgulardır.

Gobustan yazıtları, Bakü şehrinin 55 kilometreliğinde 4 bin hektardan büyük açık hava müzesi içindeki kayalar meskenindedir (Rüstemov, 1994; tr.wikipedia.org/-kobustan; bak: bu tez, s. 145, şekil 33).

Gobustan'ın tarihi bilginlerin kanısınca milat öncesi 8-5. binyıllara dayanmaktadır (Rüstemov, 1994, s. 15).

Gobu sözcüğü kobı, kovı, kowı biçimleriyle eski Uygur dönemine ait eserlerde, Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde başarısız, faydasız, hiç, içi boş, işe yaramaz, kof, şanssız, uğursuz, zavallı, mal, varlık, miras, kalıt vb anlamlarda kullanılmıştır (Alyılmaz, 2016, s. 5).

Azerbaycan coğrafyasında silinmez izler bırakan Türk boylarından biri de hiç kuşkusuz ki, Gobular, Kıpçaklar olmuştur (Alyılmaz, 2016, s. 74).

“Gobustan, mistik / dini duygunun (Tanrı'ya inanma, ona yakarma, ona bağlı kalma ve ona ulaşma duygu ve düşüncesinin) nesneleştirildiği, grafiksel dil öğelerinden yararlanılıp somut hâle getirilerek ölümsüzleştirildiği bireysel ve kolektif dışavurum alanıdır” (Alyılmaz, 2016, s. 273).

Gobustan külliyesinde üzerinde tasvirler, petroglifler, resimler, işaretler, damgalar olan 120 taş, kaya kayda geçirilmiştir (Rüstemov, 1994, s. 84).

Farklı dönemlerde oyma, kazıma, vurma / dövme, sürtme, çizme ve noktalama ile yapılmış olan petroglifler konuları bakımından da çeşitlilik arz etmektedir. Gobustan'daki petrogliflerin bir kısmını dini içerikli (insanın Tanrı'ya yakarışını, bağlılığını betimleyen / tasvir eden) mistik petroglifler, diğer kısmını insanın gündelik hayata ait duygu düşüncelerini, yaşayışını, davranışını, isteklerini, kaygılarını, korkularını betimleyen petroglifler oluşturur (Alyılmaz, 2016, s. 211).

Kaya üstü tasvirlerin yanı sıra Gobustan'da işaretler ve damgalar da ilgi çekicidir. Grafikselsel dil öğeleri olarak da nitelendirilen “petrogliflerin, damgaların, harflerin ve yazının temelinde yaşayış ve inanışın uzantısı olarak fonetik dile yansıyan, onda ifadesini / karşılığını bulan kavramları, duygu ve düşünceleri belgeleme, kayıt altına alma ve kanıtlama isteği ve ihtiyacı yatar” (Alyılmaz, 2016, s. 273). “Damgalar oluşturulurken / türetilirken ana çizgiler korunduğu için Türk boylarının aralarındaki bağları günümüzde bile büyük ölçüde belirlemek mümkün olmaktadır” (Mert, 2009, s. 10).

Tarihin derinliklerinde yazı sembolü sayılan bu tip yazıtlar Gobustan'da çoktur. “Gobustan, içinde farklı dönemlerde binlerce yıllık petrogliflerle birlikte Türk boylarına ait pek çok damgayı da barındırır. Söz konusu damgaların önemli bir kısmı (gobu damga, az damga, dağkeçisi / teke damga vd) bütün Türk boyları tarafından ortak olarak kullanılan damgalardır” (Alyılmaz, 2016, s. 604).

Gobustan meskeninde kaya üstü resimler, piktogramlar (şekli yazılar) ve fonografik işaretler (ses yazısı) Eski Türk yazıları açısından önem arz etmektedir.

Gobustan, Gemikaya anıtları dünyanın en eski fonografik (ses) yazılarından biri olarak değerlendirilir. Bu kaya oymalarında yazılar da aşıkâra çıkarılmıştır.

Gobustan yazıtlarının öğrenilmesine 1924 yılından başlanmıştır. Buradaki işaretler ilk zamanlar çobanların el işlemleri gibi izah edilmiştir.

Gobustan-Gemikaya alfabesi tanımıyla bilinen bu harf işaretleri, uzmanların fikrinde, özgün bir alfabedir, burada tasvirler konuşur, metin harf-işaretlerle ifade edilir. Bu yazıda 32 harf belirlenmiştir. Bu harflerden 23 tanesi ünsüz sesleri, 9 tanesi ünlü sesleri ifade etmektedir.

Bu harfi işaretler piktogramlardan ibarettir, yani bir harf bir olayı yansıtır. Harf-işaretler sisteminden yola çıkılarak, metinde piktogram (şekli yazı) biçiminde 400 civarında kelimenin ve sözcük öbeğinin okunuşu halledilmiştir.

Gemikaya-Gobustan sözlüğündeki kelimeler üç grupta tasnif edilir:

- Fonetik işaretler kolay okunan kelimeler: adak, ak, akışta, ana, aş, at, bu, gün, ike, kan, kök, lu, muzab, nal, oku, önüz, su, subak, tut, ud, ulu, ut, vel...

- Fonetik işaretleri kombine edilmiş basit piktogramlar: aba, aban, abar, açar, ad, akan, akbaş, akşak, akün, arava, asu, batanar, batovul, burak, kozbut, kökümüz, közağ, kunaç, kuş, nukus, suana, survan, Tanrı, tum...

- Bileşik yapılı kelimeler: abranaz, adbus, akuçtanak, arikaba, ataşkanar, atkanar, başranal, batdar, beştaz, ebudo, fayton, içabak, tuxşa... (Ferzeli, 2016, ss. 263-264).

Dikkate şayandır ki, bu kelimelerin çoğu günümüz Türk Azerbaycan dilinde yine de kullanılmaktadır.

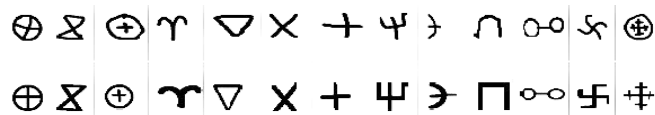
Gobustan-Gemikaya yazısıyla okunan kelime örnekleri: adak, akan, ana, as ana, at, bağ, basovul, burak, dev, duvar, içebağ, kök, kökümüz bu kuş, maral (amar), subağ, survan, Tangrı, tum, utu...

Bu eski Türk yazısı zaman itibarıyla çok uzak çağlardan, milattan önce 8-7. binyıllardan haber verir. Gobustan-Gemikaya harf işaretlerinin Azerbaycan'ın diğer arazilerinde de bulunması, bu eski alfabenin milattan önce binyıllardan miladın birinci binyılının 8-9. yüzyıllarına, Arap işgaline kadar Azerbaycan'da yayılmış, kullanılmış olduğunu kanıtlamaktadır.

Gemikaya-Gobustan alfabesi Türkçenin, Azerbaycan tarihinin, kültürünün, edebiyatının ilkin ve önemli aşamasıdır. Ejder Ferzeli'nin değerlendirmesine göre, “Gemikaya-Gobustan alfabesi dünya yazı medeniyetinin zirvesi olmakla kendi felsefesini yaratmıştır. Bu da ondan ibarettir ki, eski Türk alfabeleri ilk merhalede piktogramlar şeklinde taşlara yazılmış, bu, anane şeklini almış, neticede taş kitaplar meydana gelmiştir. Sonralar kil panolar, deri, ağaç, kâğıt üzerine yazılar yazılmıştır. Arkeolojik incelemeler, Nahçıvan'da 9 bin yıl evvel yaşayış olduğunu, 12 bin yıl evvel tufan baş verdiğini, Nuh'un gemisinin Nahçıvan'da karaya çıktığını tasdiklemektedir” (Ferzeli, 2003).

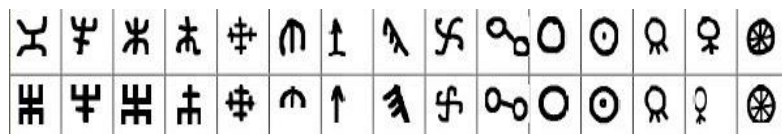
Gemikaya, Gobustan kaya üstü remizlerindeki tasvirlerinin eski Türk damgalarıyla mukayesesi kadimlerde Azerbaycan arazisinde proto Türk tayfalarının var olduklarına ilişkin olgular gibi de önem arz etmektedir.

Gemikaya'da Türk damgaları ve remizleri:



(Bahşaliyev, 2003; Gurbanov, 2013, s. 206; bak: bu tez, s. 144, şekil 31)

Gobustan'da Türk damgaları ve remizleri:



(Ferecova, 2009; Gurbanov, 2013, s. 207; bak bu tez, s. 145, şekil 33)

“Gobustan-Gemikaya alfabesi bugüne kadar dünyada kabul edilmiş alfabelerden en eskisi olup, 8-10 bin yıl öncesine aittir, tüm fonografik alfabeler için başlangıç alfabe, ana alfabadır” (Ferzeli, 2003, ss. 11-22).

2.2.2. Gencetaşı

“Taş abideler halkın inam ve töresinin özüne mahsus göstericileridir” (Efendi, 1986, s. 1). Gencetaşı yazıtı bu bakımdan dikkati çekmektedir.

Bahsi geçen taş yazıt 20. yüzyıl başlarında arkeolog Y. İ. Hummel tarafından bulunarak, o zamanki adıyla Hanlar, şimdiki adıyla Göygöl ilçe müzesine, 1960 yılında ise Gence bölge müzesine tahvil verilmiştir. Hatlı sayfa, defter şeklindedir (bak: bu tez, s. 144, şekil 32).

Uzmanlarca bu yazı Gemikaya-Gobustan medeniyetinin nadide incisi olarak değerlendirilmektedir (Ferzeli, 2003, s. 217).

Taş üzerindeki yazıda aşağıdaki kelimelerin okunuşu çözülmüştür: aba, abaz, ak, ana, açar, azul, bel, bunik, döl, enit, ibur, kozbut, onuz, suzbut, tut, ubat, uzak, zunos... (Ferzeli, 2003, s. 239).

2.2.3. Mingeçevir

Yazıt, Azerbaycan'ın Mingeçevir kentindedir. Burada kazılar zamanı 20 bin civarında nesne bulunmuştur (Aliyev, 2008, ss. 41-66; Tuncay, 2013; wordpress/2013; bak: bu tez, s. 145, şekil 34).

1948-1952 yıllarında Mingeçevir su barajının inşası zamanı bu araziden üzerinde yazılar olan birkaç yazıt gün yüzüne çıkarılmıştır.

Bu yazıtlar ilgili literatüre Alban yazıları olarak kaydedilmiştir. Sonralar titiz bilimsel incelemeler sayesinde belli olmuştur ki, Mingeçevir yazıları hiç de iddia edildiği gibi 52 veya 56 harfli Udin (Alban) yazısı değil, Türk Runik harfli Türkçe metinlerdir (Aliyev, 2008, s. 42).

Bazı müelliflere göre, 4-6. yüzyıllara, diğerlerine göre ise 5-8. yüzyıllara ait olan bu yazıtlardan birini Türkolog Yadigar Aliyev okuyarak çözebilmiştir. Adı geçen bilim insanı Mingeçevir metnindeki grafem işaretlerinin Avrupa, İdil-Don, Kuzey Kafkasya ve

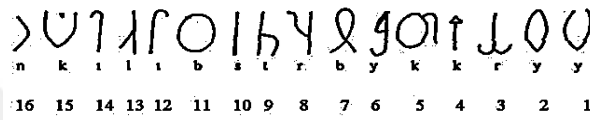
Orta Asya (Orhun-Yenisey) Eski Türk Runiği yazıtlarının grafemlerine benzer ve uygun geldiğini belirtmiştir.

Mingeçevir abidelerinde Yadigar Aliyev tarafından aşağıdaki harf-işaretler tespit edilerek, ses eşdeğerleri belirlenmiştir (Aliyev, 2008, s. 43):

Yadigar Aliyev metinde belirtilmeyen ünlü sesleri de onarmakla yazıyı bu içerikte okumayı önermiştir:

“Ullu erin bedizin oyduklar ss... ol eçe eş It Bars ırak”.

Tercümesi: Ulu erin kabir üstü yazısını oyduklar. Şimdi büyük eşimiz It Bars artık uzaktadır (o biri dünyadadır”).



(Bak: bu tez, s. 145, şekil 34).

Yadigar Aliyev yazıttaki başka bir metni de çözmüştür. Araştırmacı, bu metinde 16 grafemin olduğunu, taştaki çatlar sebebinden bazı işaretlerin aydın okunmadığını kaydederek, “buradaki 15 grafemden yalnızca biri Türk Runik metinlerinde yoktur. Diğer işaretler farklı sahalara ait Türk Runik yazılarında mevcuttur” notunu düşmüştür.

Böylece, araştırmacı, yazının aşağıdaki gibi seslendiği kanısına gelmiştir:

“Yayıruk ak oy bar tas bılıkın”.

Tercümesi: Taş üzerinde balçıkla mukaddes mektubu yayırık (yazırız).

Mingeçevir'deki buluntular arasında üzerinde Türk Runiği harfleriyle Türkçe yazılı mumluklar da merak doğurmaktadır.

Bu nesneler üzerindeki 4 Runik işareti B bengü / ebedi, T Tengri / Tanrı, İ İsa, K Kristi gibi açılmış, sonraki kelimeler ise özün, bizi, saygı, yüz kılasın, bunca, amen, sening, nökerin, bulan ve biz gibi deşifre edilmiştir.

Neticede ifade bu anlamda algılanmıştır:

“Bengü Tengri İsus Kristi, özün bizi saygı yüz kılasın! Bunca âmin! Sening nökerin bulan biz”.

Tercümesi: Ebedi Tanrı İsa Mesih, özün bizi şükür edenlerden kıl! Bunca âmin! Senin nökerin olan biz (<https://bao.az>).

Araştırmacıların fikrince, Mingeçevir yazıları Hazarların günümüze ulaşmış epigrafik abideleridir. Bu ise o demektir ki, Mingeçevir yazıları 7. yüzyılın yadigârlarıdır. Bu çağın Hazar Türkçesi hususunda bize ipucu vermektedir.

2.2.4. Nüvedi

Yazıt, Azerbaycan halkının ezeli topraklarından olan, şimdi Ermenistan içerisinde kalan Zengezur yöresi Mehri ilçesi Nüvedi köyü yakınındaki Gargataş dağında Senger tepesinde rast gelinmiş eski kaya üstü tasvirlerden ve bu yerlerdeki Eski Türk Runiği alfabesiyle bir yazıdır. Sert bazalt taşlar üzerinde Göktürk harfleriyle yazılmıştır.

Gargataş yer ismindeki Garga hissesinin Kafkasya'nın aborijen sakinlerinden Gargar (Gerger) kavmiyle ilgili olduğu, bu yazıtın da onlara mahsus olduğu düşünülür. 5. yüzyıldan önceye ait olduğu ihtimali vardır.

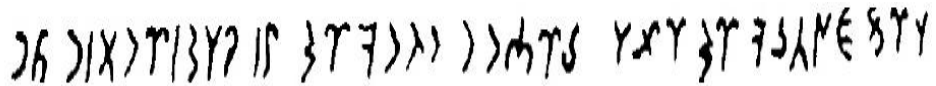
İlk kez 1985 yılında Nüvedi köyü sakini Hemze Veli Aliyev tarafından bilim kamuoyuna tanıtılmıştır. Bu yazılı belge Türklüğün kültürel irsi bakımından büyük önem arz etmektedir (Veli, 1998; Tuncay, 2012; <https://www.wordpress.com/2012>; bak: bu tez, s. 146, şekil 35).

Nüvedi Gargataş yazıtları Göktürk yazılarıyla benzerlik, özellikle de Talas yazıtıyla özdeşlik düzeyindedir. Ayrıcalık şunda gözlemlenir ki, Orhun-Yenisey yazıtlarında söz ayrıcı görevi taşımış çift nokta kullanılmışsa, Gargataş yazısında bunun yerine sözler arasında ara bırakılmıştır.

Uzmanların gözlemlerince, Nüvedi yazısı dilbilimi bakımından eski metinler kategorisine aittir, burada anlaşılamayan kelime veya ifade yok derecesindedir. Metnin dili, fonetik ve leksik özellikleri tümlükle Göktürkçe yazılarının dil biçimleriyle eşdeğer niteliğindedir.

Kitabedeki yazılar yapısına göre Orhun-Yenisey yazılarıyla aynı olsa da daha kadimdir. Orhun-Yenisey bitigtaşlarında işaretler birleşmediği hâlde, Nüvedi kitabelerinde yazılar birleşir (Tuncay, 2012; [wordpress.com/2012](https://www.wordpress.com/2012)).

Metin aşağıdaki gibidir:



(Bak: bu tez, s. 146, şekil 35).

Okunuşu şöyle çözülmüştür:

“On üç ok erinç ay as erinç es er odsan, öğün. En er az. Eküc bek erinç er az el. Bert”.

Tercümesi: On üç ok (tayfasıdır) de, dost. Dedi, öyledir, dostum. Er, odsun, öğün. Alisen er Az. Bey Az ilinin varlığı ile övündü (Veli, 1998).

Metindeki kelimelerin anlam açıklamaları şöyle ifade edilir:

Onı: önü demektir.

Uçuk: uçkun, uçmuş yer anlamını taşır.

Erinç: ermek kökünden gelir (Eski Uygur sözlüyü), olsun demektir, belki de, ola bilsin ki anlamları da bulunur.

As: yırtıcıların yemi, onlara verilen et payı.

Telinç: yelmek eyleminden düzelmiştir, yemek demektir, -nc eki fiilin arzu kipinin alametidir, yani “yırtıcılara yem olasınız”.

Esri: kaplan.

Udsun: takip etmek, kovmak, yutmak fiilinin arzu kipindedir.

Kan: kan.

Engriz: ağlayın, engreşdi - ağladı.

Göçü: göçmek anlamındadır.

Erinç: olsun.

Arjula: Kaşgarlı Mahmut arju kelimesini çakal, bundan türeme arjulayı sözünü ise çakalların bir şeyin, örneğin, leşin çevresine toplaşması gibi açıklamıştır (Kaşgarlı, 1985).

Barça: vahit, bütün.

İki sözcük (arjul, barça) birlikte birleşik kelime oluşturur, “meyyitinizin üstüne çakallar toplaşsın” algısına gelir.

Günümüz Türkçe ile: “Uçkuna rastlayasınız, vahşilere yem olun, kaplan kovsun, kan kusasınız, göçünüze bük olsun, çakallar leşinize toplaşsın”.

Okunuşun doğru olduğunu yazının yanında çizilmiş aynı anlamlı kaya üstü tasvir de destekler. Burada bir yerden diğer yere göç eden çobanlara kaplanların ve çakalların baskın yaptığı, neticede çobanlardan, hayvanlardan bazılarının öldüğünü, sağ kalan çobanların kendilerini ve hayvanları kurtarmaya çalıştığı, ayrıca da kaplanların hayvanları kovduğu, çakalların leşe toplaştığı manzarası göz önüne getirilir (Tuncay, 2012; wordpress.com/2012).

Bu yazıtları ilk bulan ve tanıtan Hemze Veli bu hususta “Nüvedi Kitabeleri” eserinde bilgiler sunmuştur. Kitapta Nüvedi köyü ve çevresinin yer adları, dağdaki yazıların anlam çözülüşü hakkında bilgi verilmiştir (Veli, 1998).

2.2.5. Şeki Daşbulak

Yazıt, Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Şeki ilçe merkezinden 40 kilometre mesafedeki Daşbulak köyünde dörtgen biçimli mezar taşında grafik işaretler şeklindedir. Yazı işaretlerinin paleografik incelenmesi onları en az milâttan önce birinci binyılın sonlarına, milâttan önce 5. yüzyıla ait etmiştir.



(Bak: bu tez, s. 146, şekil 36).

Sağ köşedeki taş levha üzerinde 7 işaret vardır. İki yerde üç kelime, işaretler öbeği belirlenmiştir. Birinci işaretler öbeği sağdan tek öğeden ibarettir, bu, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki, Talas yazıtlarındaki z sesine mahsus görünüşün yatay biçimine benzer.

İkinci işaretler öbeği üç öğeden ibarettir, ilk öge Türk Runiği yazıları için karakteristik olan a / e / e seslerini bildiren grafemdir, ikinci öge biçimce Kuzey Kafkasya yazıtlarında izlenen t sesinin grafemlerini hatırlatır, üçüncü ögenin konturları Orhun-Yenisey yazıtlarında izlenen ı / i sesleri işareti benzerindedir.

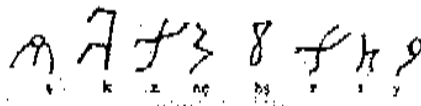
Üçüncü işaretler öbeği de üç grafemden ibarettir, buradaki işaretlerin hepsi Eski Türk alfabesinin esasen Asya için tipik olan fonografik işaretleridir, sonuncu işaret Kuzey Kafkasya yazıtlarındaki k sesini, Asya sahasına ait Runik yazıtlarındaki z sesini bildirir.

Sağdan sola yazılı metin şöyle okunmuştur:

“[Ö]z atı [U]ruz”.

Tercümesi: Öz adı Uruz[dur]. (Aliyev, 2008, ss. 6-8).

Birinci yazıttan iki taş yukarı sağ tarafa siyah taşın üzerinde aşağıdan yukarıya doğru eğilimli yönde birbirine yakın sıralanmış sekiz grafik işaret, sonuncu işaretten aşağıda onlara yan yana ovulmuş daha üç grafem aydın görülür.



(Bak: bu tez, s. 146, şekil 36).

Metin:

1. satır – yat, Az Baş, ança azuk, aş.

Tercümesi: Yat, Az Baş, onca (o kadar), azuke, yemek.

2. satır – Uyu.

Tercümesi: yat. (Aliyev, 2008, ss. 8-9).

Buradaki Az sözcüğünün Orhun-Yenisey yazıtlarında geçen Türk kökenli Az kavmine ait olabileceği düşünülür. Ona göre ifadenin “Az kavimlerinin, Azların başçısı (önderi)” anlamında kullanılması mümkün görünür.

2.2.6. Zakatala

Maraldaş adlanan bu damgalı taş ve üzerindeki yazı (bak: bu tez, s. 147, şekil 37) hususunda Firudin Ağasıoğlu'nun (Celilov) bulgularından bilgilenmekteyiz (Ağasıoğlu, 1986, s. 34).

Güneş ve kızıl geyik oymalarının alt kısmında bir yazı da vardır.

Bu yazı şöyle okunmuştur:

(iç) (ant) (ar) (aňn) ←

→ aňra ant iç

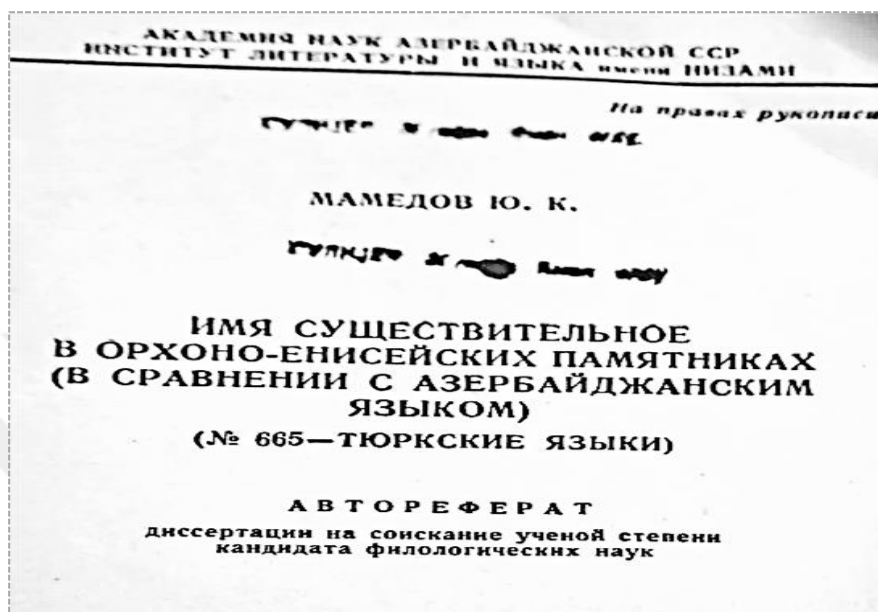
Firudin Ağasıoğlu bu damga yazının (logogramı) Runik yazıdan da önceye ait olduğu fikrindedir (Ağasıoğlu, 1986, s. 34).

Zakatala bölgesinde bulunmuş diğer bir damgalı yazı da Daşnene bedizi adlanır. Yedi küçük taş üstünde oyma-çizmenin birinde damgalı yazı aydınca okunmuştur (bak: bu tez, s. 147, şekil 37).

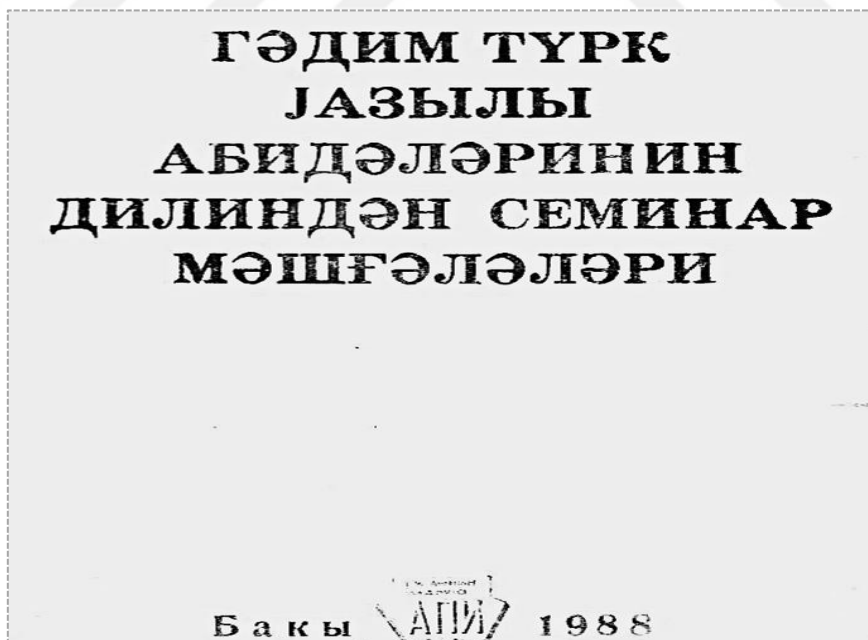
Bakü Dübendi kasabasında, Abşeron ilçesinde, Şamahı bölgesinde, ayrıca Gürcistan'a bağlı olup, “eski çağlarda Türk boylarının ve Türk kültürünün izlerini gösteren ve inkârı güç izler bulunmakta olan” (Memmedli ve Goca, 2012, s. 29) Gürcistan Borçalı arazisinde de kadim taş atlar, taş koçlar mevcuttur.

ŞEKİLLER, FOTOĞRAFLAR

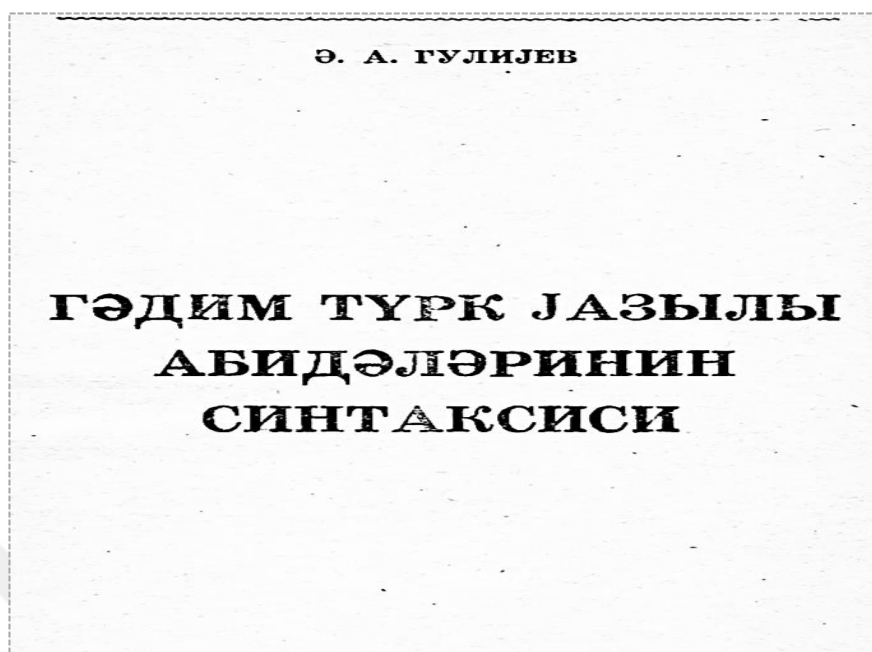
a) Eski Türkçe üzerine Azərbaycan kitablarının kapakları



Şekil 1. Orhun Yenisey yazıtlarında isim, 1967



Şekil 2. Kadim Türk yazılı abidelerinin dilinden seminarler, 1988



Şekil 3. Kadim Türk yazılı abidelerinin sentaksı, 1990



Şekil 4. Eski Türk yazılı abideleri müntahabatı, 1992



Şekil 5. Kadim Türk abideleri sözlüğü, 1992



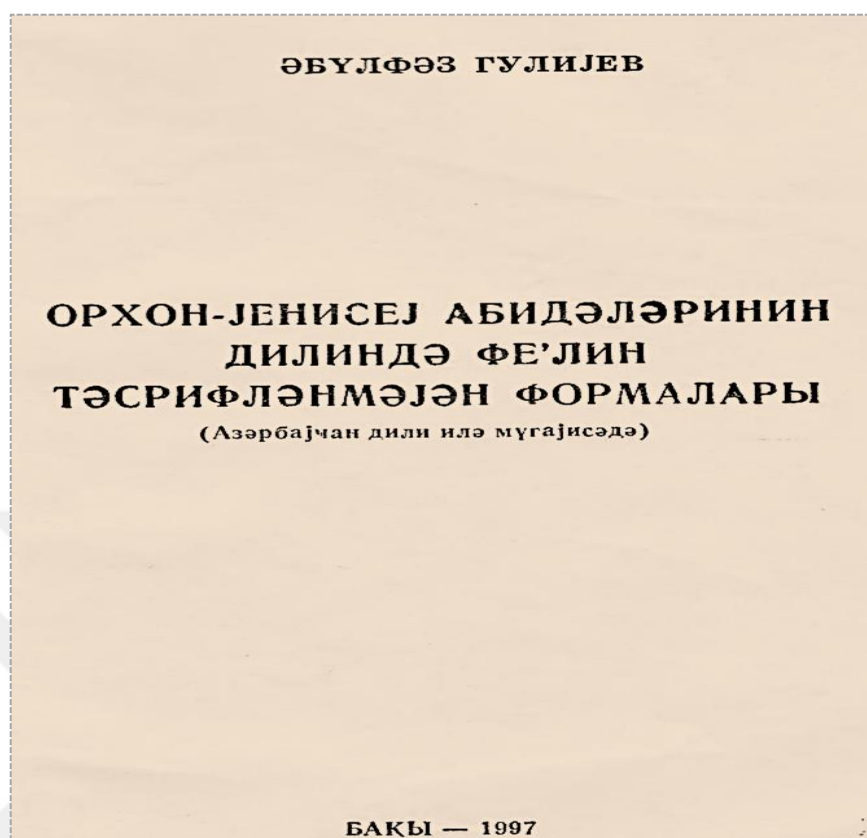
Şekil 6. Orhun Yenisey abideleri, 1993



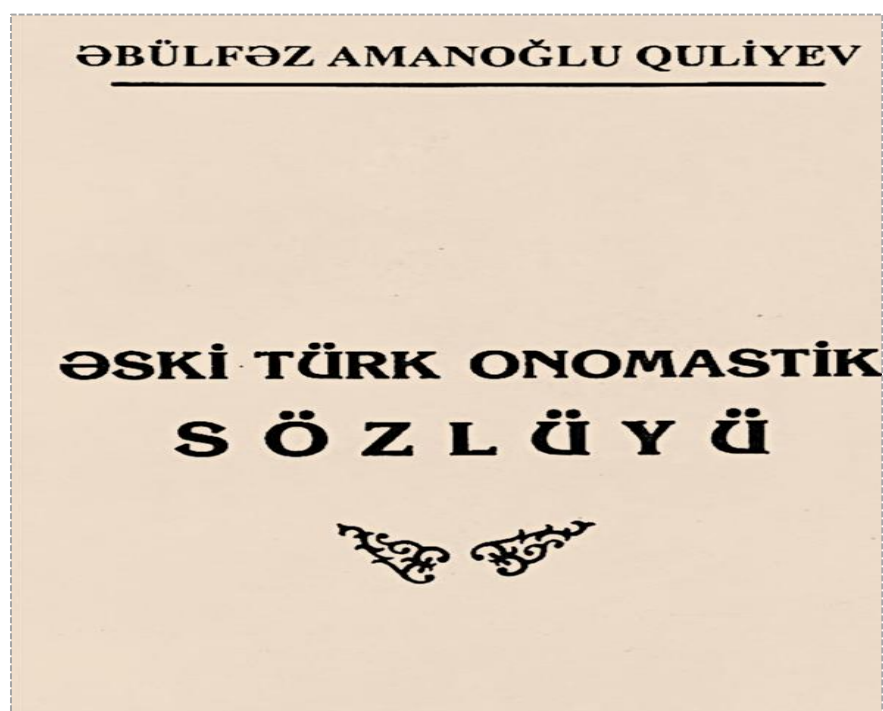
Şekil 7. Kadim Türk yazı abidelerinin dili, 1993



Şekil 8. Kadim Türk abidelerine ait materyaller, 1993



Şekil 9. Orhun Yenisey abideleri dilinde fiilin çekimsiz biçimleri, 1997



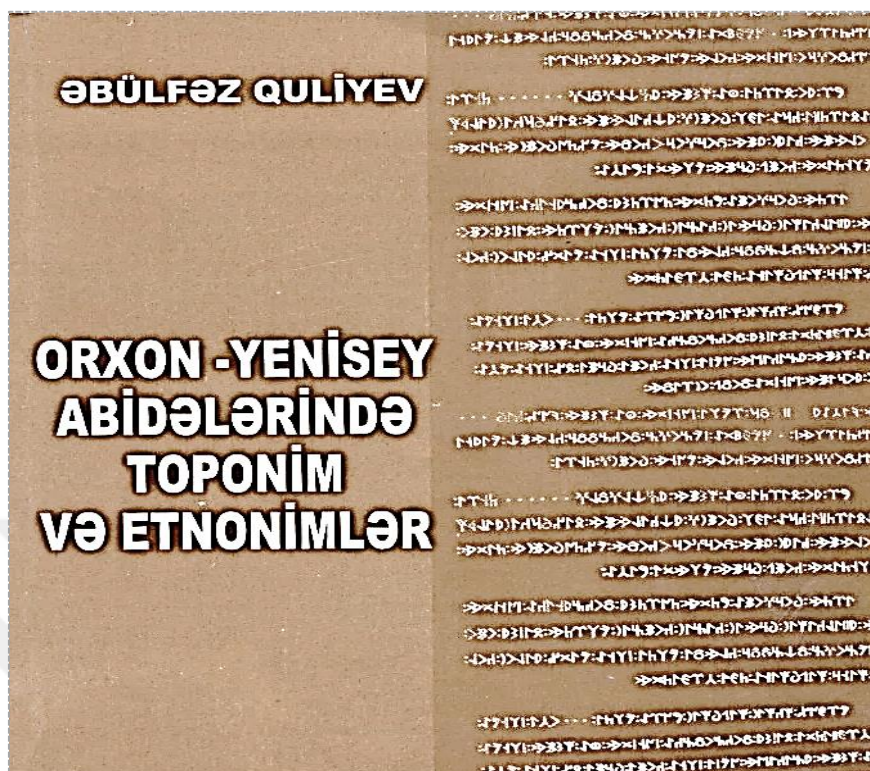
Şekil 10. Eski Türk onomastik sözlüğü, 1999



Şekil 11. Kadim Türk onomastiğinin leksik semantiği, 2001



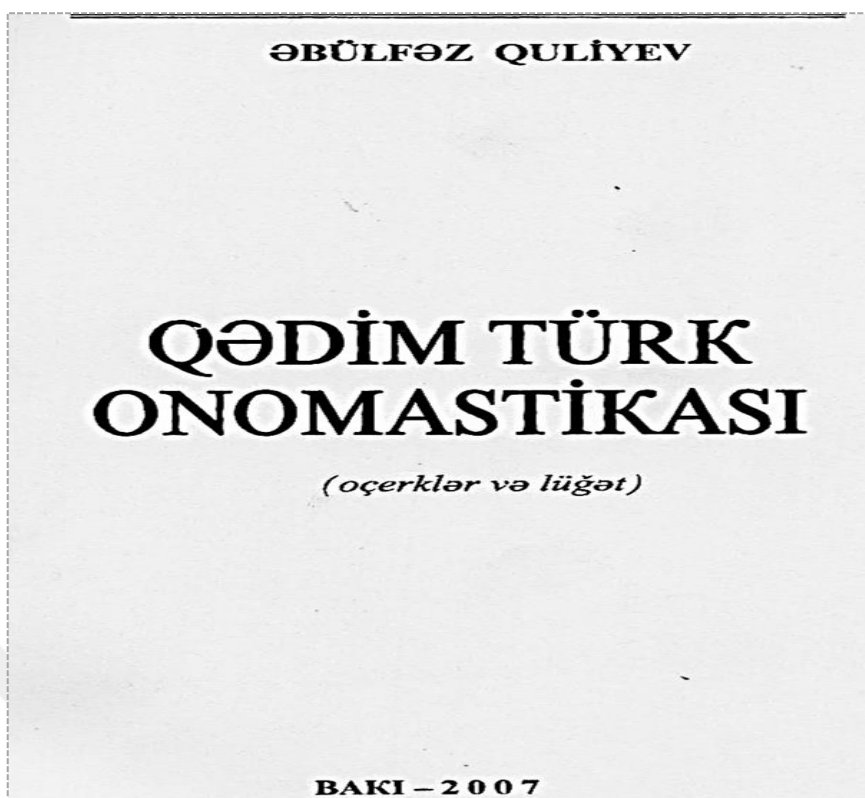
Şekil 12. Göktürk dilinin sentaksı, 2003



Şəkil 13. Orhun-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər, 2004



Şəkil 14. Kadim Türk yazısı abidələrinin dili, 2006



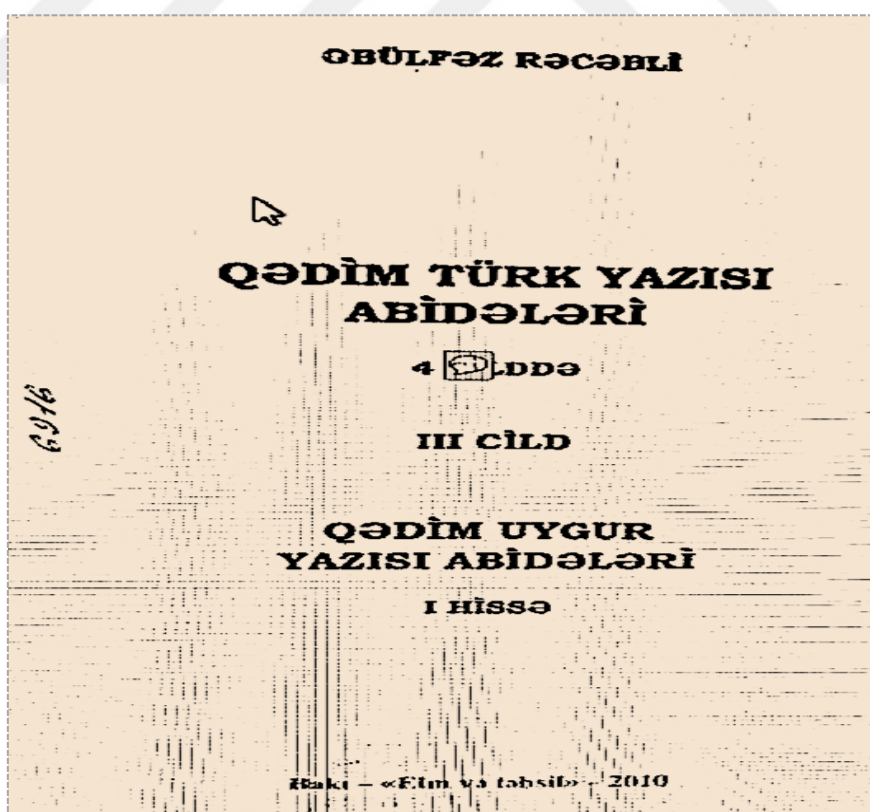
Şəkil 15. Kadim Türk onomastiği, 2007



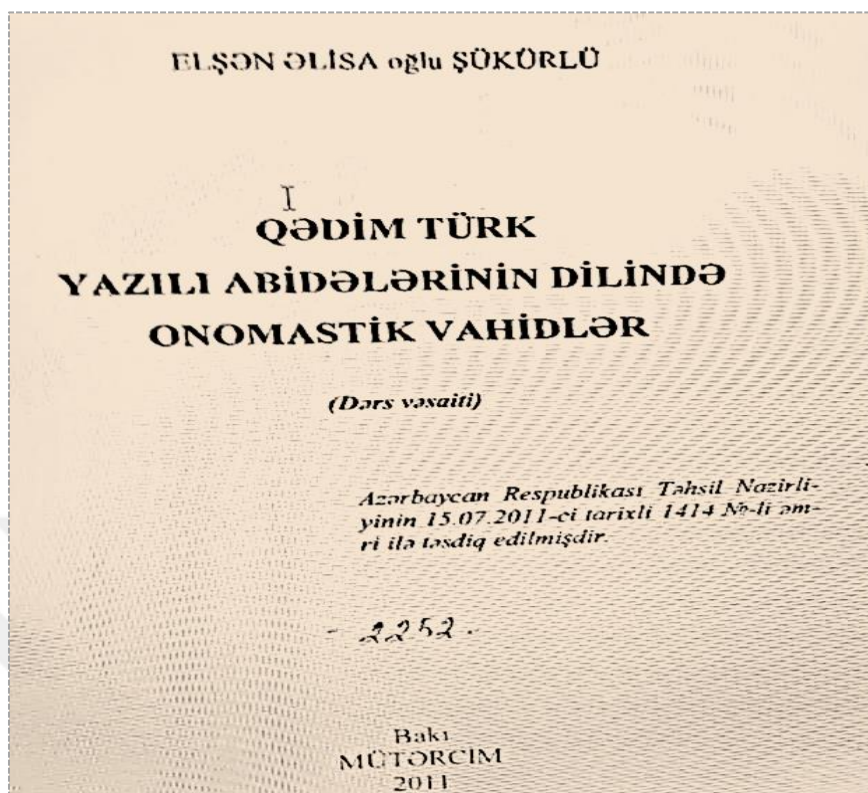
Şəkil 16. Kadim Türk alfabesi: tarihî-kökeni-teşekkülü, 2008



Şəkil 17. Kadim Türk yazısı abideleri, 2010



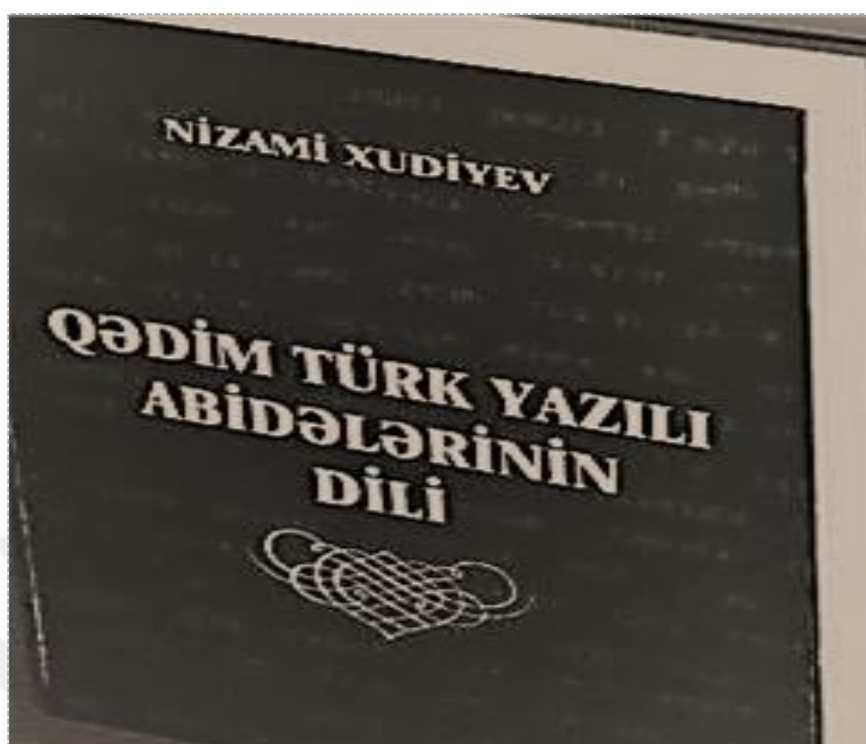
Şəkil 18. Kadim Uygur yazısı abideleri, 1. hissə, 2010



Şəkil 19. Kadim Türk yazı abideleri dilinde onomastik birimler, 2011



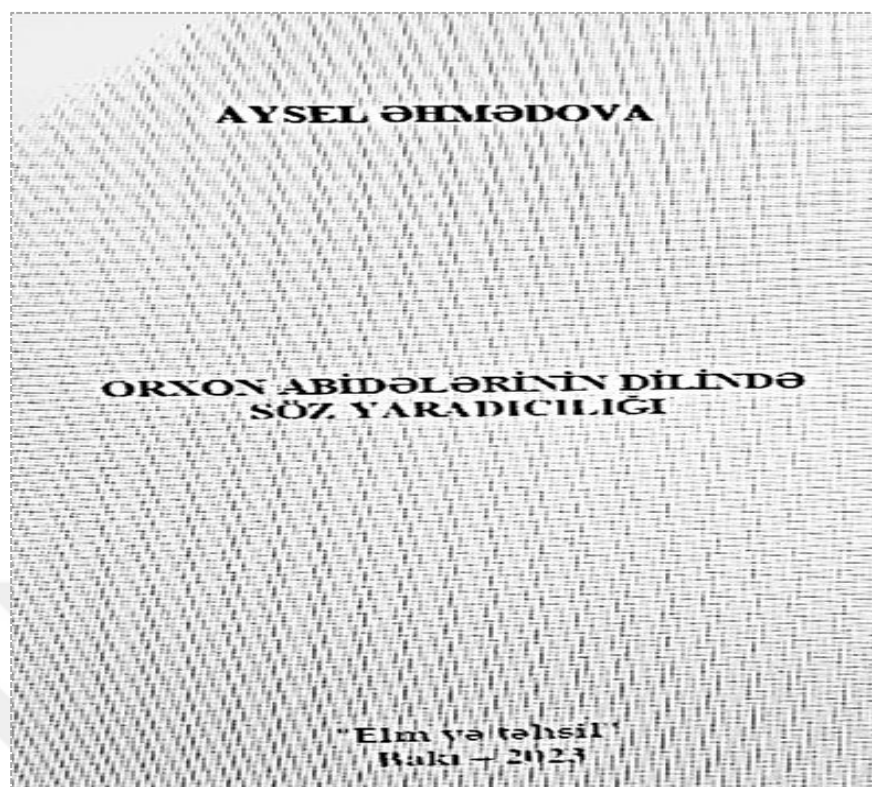
Şəkil 20. Kadim Uygur Türklerinin onomastiği, 2014



Şekil 21. Kadim Türk yazılı abidelerinin dili, 2015



Şekil 22. Orhun Yenisey yazıtları dilinde fiilin şahıssız biçimleri, 2018

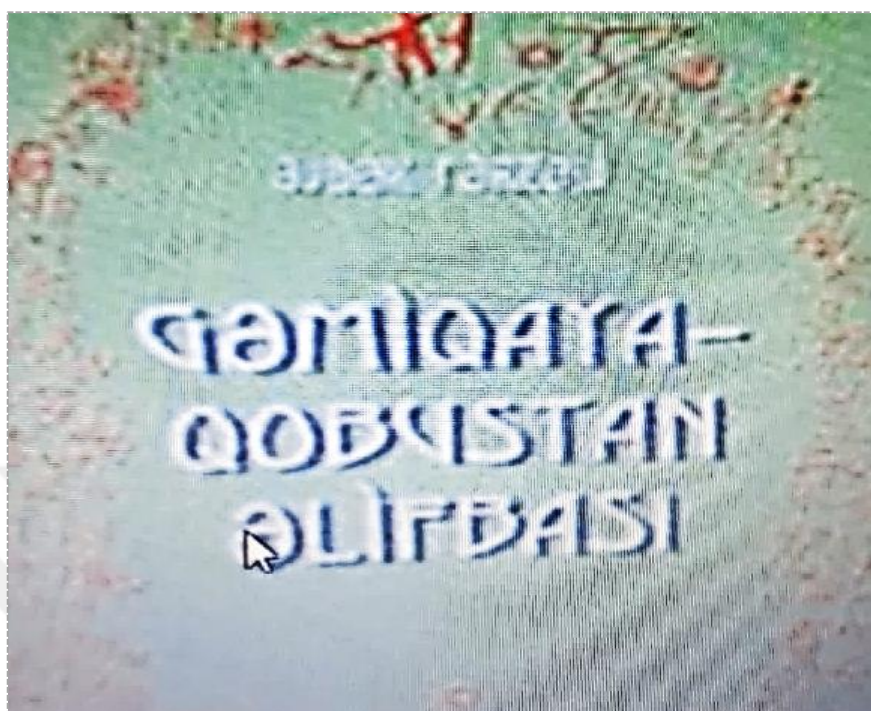


Şəkil 23. Orhun abidələrinin dilində söz yaradıcılığı, 2023



Şəkil 24. Qədim Türk abidəsi Huastvanıft'ın dili, 2023

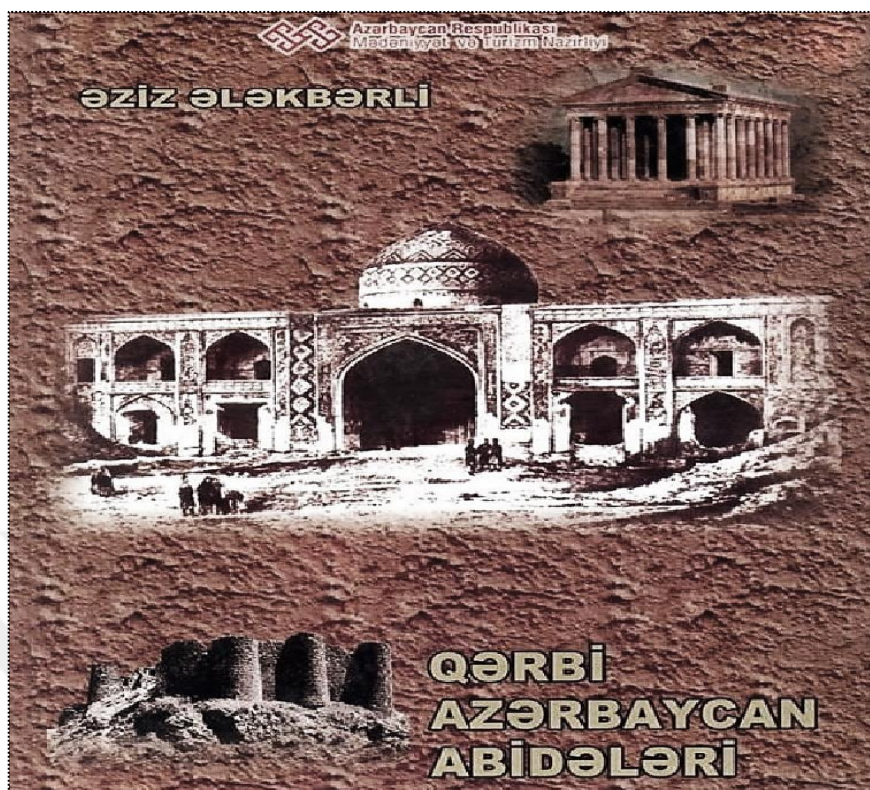
b) Azərbaycan yazıtları hakkında kitapların kapakları



Şekil 25. Gemikaya Gobustan alfabesi, 2003



Şekil 26. Gemikaya, 2006



Şəkil 27. Garbi Azərbaycan abideleri, 2007



Şəkil 28. Gemikaya Gobustan medeniyeti, 2008



Şekil 29. Azərbaycan'ın Kadim Türk Runik yazılı abideleri, 2008



Şekil 30. Nuh'un Gemisi ve Gemikaya Gobustan alfabesi, 2014

c) Azərbaycan yazıtlarından görüntülər



Şəkil 31. Gemikaya oymalarından
wikipedia.org/wiki/gemikaya_petroglifleri#



Şəkil 32. Gencetaşı yazısından (Ferzeli 2003, s. 221)



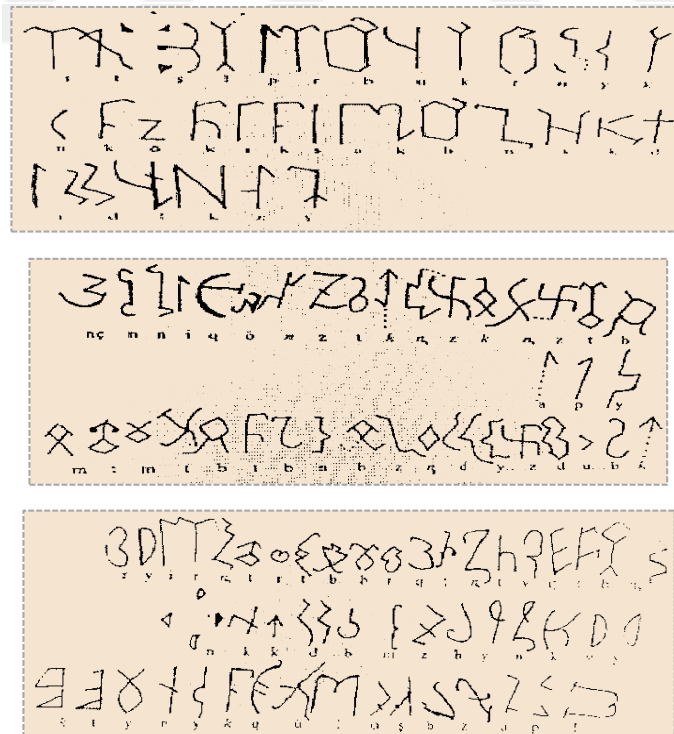
Şekil 33. Gobustan kaya oymalarından
(Ceferzade 1999; Alyılmaz 2016)



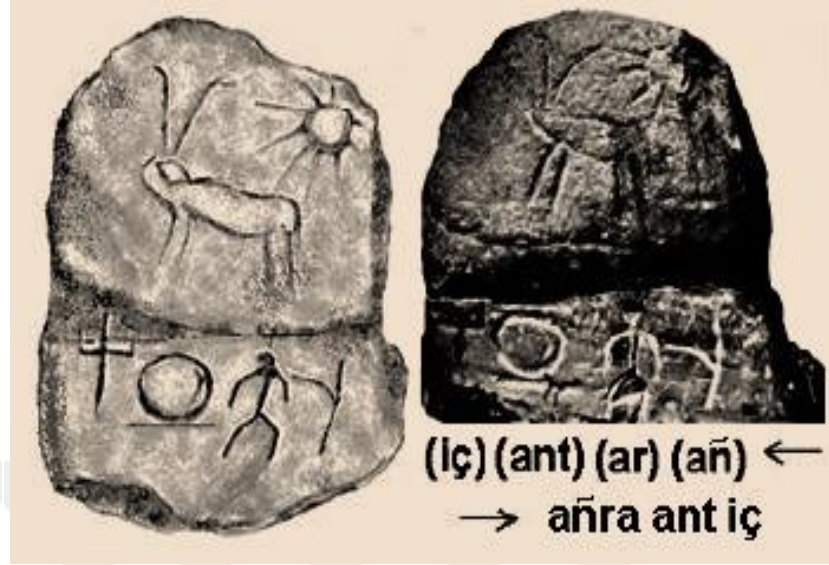
Şekil 34. Mingacevir taş yazıtından (Tuncay 2013)



Şekil 35. Nüvedi Gargataş yazıtından (Tuncay 2012)



Şekil 36. Şeki Daşbulak yazıtından (Ferzeli 2008, s. 42)



Şekil 37. Zakatala damgalı taş yazıtından
(Ağasioğlu 1986, ss. 34, 53)

SONUÇ

Göktürk alfabesiyle yazıtların, kitabelerin dünyanın muhtelif bölgelerinden bulunması onu gösterir ki, Türklerin yayılma coğrafyasına uygun olarak bu yazılardan geniş bir arazide istifade edilmiştir. Bugüne kadar bu alfabeyle çok sayıda yazılı abide bulunmuştur ki, bu da bu yazının geniş bir arazide tahminen 15-16. yüzyıllara kadar kullanıldığını sübut etmektedir.

Göktürk harfli eski Türk yazıtları, kitabeleri Kafkasya'da da kullanılmıştır. Bu alfabe sistemi Azerbaycan arazisinde de iletişim aracı olmuştur.

Bu tez çalışmasında varsayımdan kaniya doğru süreçte varılan önemli tespitler şu ayrıntılarla özetlenebilir:

Eski Türkçe üzerine Azerbaycan bilimsel çalışmaları olgun ve dolgun olarak değerlendirilebilir. Olgunluk olgusu Eski Türkçe konularının çok yanlı ele alınmasında görülmektedir. Dolgunluk da incelenen konuların detaylı boyutta akademik düzeyde araştırılması sayesinde sağlanmaktadır.

Eski Türkçenin genel meseleleri alanında Azerbaycan'da düzenli, verimli araştırma yapan bilim insanları olmuştur ve yetişmektedir. Çok sayıda akademisyen Eski Türkçe konularında çalışmalarıyla doktora derecesi almış, doçent ve profesör akademik unvanlarını kazanmıştır.

Bu bağlamda Azerbaycan Eski Türkçecilerinden Ferhad Zeynalov, Abbaskulu Meherremov, Yunus Memmedli, Ebülfez Recebli, Nizami Hudiyev, Cefer Ceferov, Ebülfez Amanoğlu Guliyev, Alisa Şükürlü, Ramiz Asker, Gülhanım Veliyeva, Yadigar Aliyev, Tofik Melikli, Dilber Camali, Aysel Ahmedova, Bayram Guliyev, Metanet Memmedova, Nabat İbrahimova, Vefa Yunusova, Gatibe Guliyeva, Elşen Şükürlü, Gızılgül Abdullayeva, Sevinç Aliyeva, Memmedali Novruzov, Akşin Memmedov ve diğerlerinin çalışmaları içeriğiyle, bulgularıyla özgünlük arz etmektedir.

Bu bilim insanlarından Göktürk ve Eski Uygur yazıtlarının bulunduğu yerlere giderek, bu yazıtların fotoğraflarını, çizimlerini Azerbaycan'a armağan getirenler de olmuştur (Ramiz Asker, Nizami Hudiyev, vd).

Proto Türk ata yurdu Azerbaycan'da bulunmuş kaya üstü tasvirlerin, Eski Türkçe yazı metinlerinin çözülüşü, araştırılması yönünde önemli bulgulara ve değerlendirmelere imzasını atmış Veli Aliyev, Ceferkulu Rüstemov, Necef Müseyibli, Hemze Veli, Ejder

Ferzeli, Yadigar Aliyev, Nizami Aliyev, Melahat Ferecova vd Azerbaycanlı Eski Türkçeci bilim insanları kuşağına şamil edilebilir.

Eski Türkler ve Eski Türkçe üzerine Azerbaycan'da bilimsel araştırmalara 19. yüzyılda başlandığı, 20. yüzyılın başlarından itibaren devam ederek, 1960'lı yıllardan daha da etkinleştiği gözlemlenmektedir. Günümüzde bu çalışmaların tanıtım boyutundan sırf bilimsel boyuta geçmiş olduğu, hatta lingo kültüroloji boyuta da sirayet ettiği görülmektedir. Eski Türkçe metinlerinin çoğu Azerbaycan Türkçesi transkripsiyonuna dönüştürülmüş olup, Azerbaycan Türkçesine tercümeler şeklinde sunulmuştur.

Bu yönde Eski Türk yazıtları materyalleri, müntahabatları, mecmuaları, yazıtların ayrı ayrılıkta metinleri, sözlükleri, Kadim Türkçe-Azerbaycanca sözlüğü metin bilimi, sözlükbilimi düzlemlerinde önemsenmektedir.

Eski Türkçe alanında Azerbaycan'da gerçekleştirilen çalışmalar iki öbekte kategorileştirilebilir: tekstolojik (metinsel) çalışmalar ve araştırma çalışmaları.

Alan bağlamında konu aşağıdaki konseptlerle tasniflenebilir: dilbilimi bakımından çalışmalar, tarih bakımından çalışmalar, edebiyat bakımından çalışmalar, lingo kültüroloji bakımından çalışmalar,

Dilbilimi açısından araştırmalar daha fazladır. Bu açıdan Azerbaycan'da Eski Türkçe dilbilgisi tematiğinin çeşitli ve gerekli meseleleri tetkik edilmiştir.

Fonetik düzleminde:

- Göktürkçe fonetiği
- Göktürkçede imla
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde özellikli sesler

Leksik düzleminde:

- Eski Türk Runik yazıtlarında zaman, mekân kelimeleri
- Eski Türkçe onomastiği
- Eski Türkçe sözlüğü
- Göktürkçe sözvarlığı
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde diyalekt sözcükleri
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde etnonimler (etnos adları)
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde toponimler (yer adları)
- Orhun-Yenisey yazıtları ve Azerbaycan Türkçesi sözvarlığı
- Orhun-Yenisey yazıtlarının kelime hazinesi

Morfoloji düzleminde:

- Göktürkçe morfolojisi
- Göktürkçede gelecek zaman biçimi
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde isim
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde isimin hâl kategorisi
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde eylem adları
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiil biçimleri
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiil semantiği
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiil tarzları
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiili bağlama
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde fiili sıfat
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde kelime üreticiliği
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde özellikli ekler
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde sayılar ve sayısallar
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde sıfat
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde şahıs adları
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde yapım ve çekim ekleri
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinde yer adları, etnos adları

Sentaks düzleminde:

- Göktürkçe sentaksı
- Orhun-Yenisey yazıtları dilinin sentaksı

Üslup düzleminde:

- Orhun-Yenisey yazıtları dilinin üslubu

Dolayısıyla, tüm bu değerlendirmeler ışığında ortaya mantıksal bir soru çıkıyor: Azerbaycan'da yapılan Eski Türkçe çalışmalarının Türkoloji'ye, Eski Türkçe araştırmalarına, Orhun Yenisey yazıtları araştırmalarına katkıları hangi ve ne düzeydedir?

Anlaşılan şudur ki, Eski Türkçe üzerine Azerbaycan'da yapılan araştırmalar tarihsel seyri algısında iki aşamada sınıflandırılabilir: 1990 bağımsızlığı öncesi ve 1990 bağımsızlığı sonrası.

Birinci merhale çalışmalarının niteliği nelerdir? İzleyen merhale çalışmalarında dikkati çeken etmenler nelerdir?

1990 öncesi (ve kısmen 1990 sonrası da) Azerbaycan ilgili çalışmaları Rus Türkologların bu yöndeki faaliyetlerinden mi etkilenmişler?

Tüm bu soruların yanıtlanması bilimsel açıdan önem taşımaktadır.

Birinci aşamanın temel ölçütü şundadır ki, Azerbaycan Türkologları Sovyet İttifakı bünyesinde Rusya'nın ve Türk dilli müttefik cumhuriyetlerin bilim insanlarıyla karşılıklı iş birliği ortamında çalışmışlardır.

İkinci aşamada Azerbaycan dilbilimcileri Rus biliminin bulgularından yararlanmaya devam etmenin yanı sıra daha çok Türkiyeli uzmanların çalışmalarını baz almaya üstünlük vermektedirler.

Mukayeselere bakılırsa, Rus Türkologların araştırmaları daha çok yazıtın bulunuşu, tanıtımı, okunuşu meselelerini kapsamıştır.

Kimi Türkologların araştırmalarında yazıtların alfabesi, dili, dilbilgisi hususları da ele alınmıştır.

Ayrıca Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar müelliflerinin çalışmaları da hem tanıtım hem de dilbilgisel inceleme malzemeleri içermektedir.

Meseleye bu açıdan yaklaşılsa, Azerbaycan Eski Türkçe araştırmalarında özne kaynaklar olarak esas yeri Rus Türkologların metinsel çalışmaları teşkil ettiği, Azerbaycan Eski Türkçe araştırmalarında yazıtların tanıtımından daha fazla yazıtların dili üzerine irdelemelere üstünlük verildiği tespit edilmektedir.

Bu açıdan Eski Türkçe üzerine Azerbaycan çalışmaları Rus Türkoloji'si ile Türkiye araştırmacılığı arasında bu yönde köprü izlenimi arz etmektedir.

Tez çalışmasının araştırma bulgularından yola çıkılarak eminlikle denilebilir ki, Eski Türkçe, Eski Türk yazıtları alanında Azerbaycan çalışmaları nitelik, nicelik açısından mühim yere sahiptir.

Tez çalışmasının bilimsel inceleme kanaatlerine dayanılarak;

- Eski Türkçe üzerine Türkiye, Azerbaycan ve tüm Türk ülkeleri araştırmalarının koordineli, ilişki hâlinde, bir bütün olarak sürdürülmesinin,
 - bu alanda bibliyografyaların hazırlanmasının,
 - karşılıklı projeler yürütülmesinin,
 - genel olarak tüm Türk dünyasında ortaöğretimde ve yükseköğretimde Türkoloji derslerinin öğretim müfredatlarında yer almasının
- milli, stratejik, bilimsel önemi vurgulanabilir.

Azerbaycanlı araştırmacıların avantajlarından, üstünlüklerinden birisi de Türkiye Türkçesindeki ve Türkçe lehçelerindeki kaynaklara erişebilmek, onlardan yararlanabilmek ortamlarının yanı sıra Rusça kaynaklarına da dil bilme açısından başvurmakta zorluk çekmemeleridir.

Eski Türk yazıtlarının öncelikli olarak Rusya'da öğrenildiği, çözüldüğü, araştırıldığı olgusu dikkate alınırsa, Azerbaycan araştırıcılarının bu kaynakları daha yetkin boyutta inceleyebilmek potansiyeli önemsenmelidir.

Azerbaycan Eski Türkçe uzmanlarının Rusça kaynakları birlikte araştırmak yönünde Türkiyeli meslektaşları arasında ilişkiler, çalışma birliği sağlıklı bilimsel fayda getirebilir.



KAYNAKÇA

- Abbaszade, S. (2022). Türk halklarının medeniyetinde Orhon-Yenisey abidelerinin rolü. *Turizm ve Konakperverlik Tetkikatları*, 1, ss. 15-18. Bakü.
- Abdullayeva, G. A. (2002). *Kadim Türk yazılı abideleri*. Bakü: Nurlan.
- Abdullayeva, G. A. (2007). *Kül Tigin abidesi*. Bakü: Azərneşr.
- Acaloğlu, A. M. (2003). Göktürkler döneminde inançlar ve mitolojik görüşler. *Bilim ve Ütopya*, 104, ss. 26-31. Ankara.
- Ağasıoğlu, F. C. (2014). *Daşbaba (Türkün taş yaddaşı)*. Bakü.
- Ahmedova, A. V. (2023). *Orhon abideleri dilinde söz yaratıcılığı*. Bakü.
- Aksan, D. (2000). *Eski Türkçenin izlerinde Orhun ve Yenisey yazıtları üzerinde sözcükbilim, anlambilim, biçembilim incelemelerinin aydınlattığı gerçekler*. İstanbul.
- Alibeyzade, E. M. (1996). *Ana kitabeler*. Bakü: Azərneşr.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aliyev, N. İ. (2020). *Gemikaya kaya üstü resimleri*. Nahçıvan: Ecemi.
- Aliyev, V. H. (1993). *Gemikaya abideleri*. Bakü: Azərneşr.
- Aliyev, V. H. (2006). *Gemikaya*. Bakü: Elm ve Tahsil neşriyat.
- Aliyev, Y. V. (1999). Kadim Türk Runik abidelerinin dili diyalekt fevki hadisesi gibi. *Bilim adayı tezi*. Bakü.
- Aliyev, Y. V. (2004-a). *Kadim Türk Runik abideleri dili*. Bakü: Nurlan.
- Aliyev, Y. V. (2004-b). *Kadim Türk yazılı abidelerinden orta asırlar Türk yazılı abidelerine geçit: edebi dil normlarının inkişafı*. Bakü: AzAtaM.
- Aliyev, Y. V. (2004-c). Kadim ve orta Türk devirlerinde etnik medeni muhit, dil prosesleri. *Gence Üniversitesi Elmi Eserleri*, 8, ss. 132-135. Bakü.
- Aliyev, Y. V. (2005). *Orhon-Yenisey abideleri ve orta asırlar Türk edebi dili Türkî*. Bakü: Nurlan.
- Aliyev, Y. V. (2008-a). *Azerbaycan'ın kadim Türk Runik yazılı abideleri*. Bakü: ADPÜ.
- Aliyev, Y. V. (2008-b). *Kadim Türk alfabesi: tarihi, menşei, teşekkülü*. Bakü: ADPÜ.
- Aliyev, Y. V. (2009). Eski Türk devrinden orta Türk devrine geçit: Türklerde dini-mitolojik sistem. *TuranSAM*, 3, ss. 179-183. Konya.

- Aliyev, Y. V. (2010). Kadim Türk edebi dilinden orta asırlar Türk edebi diline (Türkî) geçit devri. *PhD tezi*. Bakü.
- Aliyev, Y. V. (2018). *Kadim Türk dili*. Bakü: ET.
- Aliyeva, S. N. (2003). *Orhun-Yenisey abidelerinde toponimler*. Bakü.
- Alyılmaz, C. (1985). *Eski Türkçenin lügati*. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizini*. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (2004). *Eski Türkçe sözvarlığının düz ve ters dizimi*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2008). *(Kök)Türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: Karam.
- Alyılmaz, C. (2009). Azerbaycan'da eski Türk izleri. *Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, ss. 18-20. Afyonkarahisar.
- Alyılmaz, C. (2010-a). A Kipchak marker in Qobustan. *Kırgız Respublikası Uluttuk İlimder Akademiyasının Kabarlari*, 2, ss. 117-124. Bişkek.
- Alyılmaz, C. (2010-b). Alyılmaz, S. Nahçıvan'daki eski Türk kültür ve uygarlık eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, 3, ss. 181-192. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2012). Gürcistan'daki Türkler ve Türk eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, ss. 292-355. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpekyolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2016). *Gobustan'ın gizemi (Kıpçaklara giden yol)*. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Ankara: TDK.
- Amanjolov, A. S. (1975). *Eski Türk yazını tarihine dair araştırmaların materyalleri*. Аманжолов А. С. Материалы исследования по истории древнетюркской письменности. Almatı.
- Amanjolov, A. S. (1991). Ataların sözleri. *Erdem*, 15, ss. 797-801.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1978). Orhon-Yenisey yazılı abidelerinde fiilin çekimsiz biçimleri. *Bilim adayı tezi*. Bakü.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1990). *Kadim Türk yazılı abidelerinin sentaksı*. Bakü: ADPÜ.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1992). (Tertip). *Eski Türk yazılı abideleri müntahabatı*. Bakü: BDÜ.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1997-a). Altun Yaruk. *Bilig*, 4, ss. 43-46.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1997-b). *Orhon-Yenisey abidelerinde fiilin çekimsiz biçimleri*. Bakü: Elm.

- Amanoğlu Guliyev, E. (1999-a). Eski Türk onomastiği üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 13, ss. 67-75. Erzurum.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1999-b). *Eski Türk onomastik sözlüğü*. Bakü.
- Amanoğlu Guliyev, E. (1999-c). Dede Korkut ve Göktürk yazıtları: adlar, inançlar, gelenekler. *Bilge*, 20, ss. 41-43. Ankara.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2000). X-XIII. yüzyıllar Uygur vesikalarında kişi adları. *Doğu Türkistan Sesi*, 58, ss. 78-86. İstanbul.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2001-a). *Kadim Türk onomastiğinin leksik-semantik sistemi*. 2 ciltte. Bakü: Elm.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2001-b). Uygur devletinin ilk kağanlarının (744-840) ad ve unvanları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, ss. 151-156, Erzurum; *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 180, ss. 32-34, Ankara.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2003-a). Göktürk yazıtlarındaki üç yer adı hakkında inceleme. *Türksoy*, 8, ss. 15-19. İstanbul.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2003-b). Kadim Türk onomastiğinin leksik semantik sistemi. *Doktora tezi*. Bakü.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2004). *Orhon-Yenisey abidelerinde toponimler ve etnonimler*. Bakü: Nurlan.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2007). *Kadim Türk onomastiği*. Bakü: Nurlan.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2014). *Kadim Uygur Türklerinin onomastiği*. Bakü: AzAtaM.
- Amanoğlu Guliyev, E. (2018). *Orhon-Yenisey abidelerinin dilinde fiilin şahıssız biçimleri*. Кулиев А. А. Неличные формы глагола в языке орхон-енисейских памятников. Berlin: Lap Lambert.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Ankara: TTK.
- Asım, N. A. (1911). *Pek eski Türk yazısı*. İstanbul: Necmi İstiklal.
- Asım, N. A. (1926). *Orhun abideleri*. İstanbul.
- Asker, R. B. (2011). Orhon-Yenisey yazıtlarının Azerbaycan'da incelenmesi tarihinden. *Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, ss. 77-80. Ankara.
- Asker, R. B. (2012). *Orhon abideleri*. Bakü.
- Aydarov, G. (1971). *VIII. yüzyıl eski Türk Orhun abideleri*. Айдаров Г. Орхонские памятники древнетюркской письменности VIII вв. Almatı.
- Aydın, E. (2008). *Türk Runik kaynakçası*. Çorum: KaraM.

- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2012). *Orhon yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge.
- Azerbaycan edebiyatı tarihi (2020). 2. cilt. Bakü: Elm.
- Balcı, M. (2011). *Orhun yazıtları: Türkçede ilk çalışmalar*. Konya: Çizgi.
- Bartold, V. V. (1968). *Eserleri*. Бартольд В. В. Сочинения. Moskova.
- Bartold, V. V. (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan*. Ankara: Kronik.
- Barutçu Özönder, S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler*, 3, ss. 481-501. Ankara.
- Baskakov, N. A. (1968). *Türk dillerinin öğrenilmesine giriş*. Баскаков Н. А. Введение в изучении тюркских языков. Moskova.
- Batmanov, İ. A. (1959). *Eski Türk yazını Yenisey abideleri dili*. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древне тюркской письменности. Frunze.
- Batmanov, İ. A. (1971). *Eski Türk yazını Talas abideleri*. Батманов И. А. Таласские памятники древне тюркской письменности. Frunze: Ilım.
- Battulga, T. (2000). Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk yazıtları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 48, ss. 46-58. Ankara.
- Bayat, F. H. (2003). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Akçağ.
- Bayat, F. H. (2004). Irk Bitig'de sosyal ve mitoloji konular. *Folklor / Edebiyat*, 38, ss. 109-124. Lefkoşa.
- Bayat, F. H. (2006). Irk Bitig metninin poetik yapısı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, ss. 39-65. Ankara.
- Bayat, F. H. ve Aliyeva Çınar M. (2020). *Eski Türkçe sözlük*. İstanbul: Ötüken.
- Bayçorov, S. Y. (1989). *Eski Türk Runik abideleri*. Байчоров С. Я. Древнетюркские рунические памятники. Stavropol.
- Belli, O. ve Sevin, V. (1999). *Nahçıvan'da arkeoloji araştırmalar*. İstanbul.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin dili*. Ankara: Kapı.
- Buran, A. (2019). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ.
- Caferoğlu, A. İ. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul,
- Caferoğlu, A. İ. (2015). *Türk dili tarihi*, 1-2. Ankara: Altınordu.
- Camali, D. V. (2018). Orhon-Yenisey alfabesinin menşei meselesi. *Aktarışlar*, 1, ss. 98-102. Nahçıvan.

- Camali, D. V. (2022). Orhon-Yenisey abideleri lingo kültüroloji konseptte. *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü.
- Candar, A. A. (1934). *Türk budun, il, ulus, uruk, boy, oymak, oba ve soy adları*. Ankara.
- Ceferov, C. İ. (1988). Bazı damga ve işaretlerin etimolojik izahı. *Türk Kültürü*, 26/305, ss. 588-595. Ankara.
- Ceferov, C. İ. (1996). Eski Türk yazı abideleri. *Bilge*, 9, ss. 36-37. Ankara.
- Ceferov, C. İ. (2005). *Milli etnik yaddaşın iziyle*. Bakü: Seda.
- Ceferov, N. G. (2006). *Kadim Türk edebiyatı*. Bakü: AzAtaM.
- Ceferov, N. G. (2023). Türkçenin kadim edebi tezahürü. *Edebiyat Gezeti*, 34, ss. 8-9. Bakü.
- Ceferzade, İ. M. (1973). *Gobustan: kaya üstü resimler*. Bakü: Elm.
- Cumagulov, Ç. C. (1971). *Kırgızistan Siro Türk abidelerinin dili*. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских памятников Киргизии. Frunze.
- Cumagulov, Ç. C. (1993). V. Thomsen'in çalışmaları ve Kırgızistan'da bulunan Göktürk yazıtları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: TDK.
- Cüveyni, A. M. (1988). *Tarih-i Cihan Güşa*. Ankara: KTB.
- Çobanzade, B. V. (2006). *Türk-Tatar lisaniyatına methâl 1924*. Bakü.
- Divitçioğlu, S. (1987). *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülög)*. İstanbul: Ada.
- Doğan, İ. (2000). *Kafkasya'daki Göktürk Runik işaretli yazıtlar*. Ankara.
- Doğan, İ. (2002). *Doğu Avrupa'daki Göktürk Runik işaretli yazıtlar*. Ankara: TDK.
- Efendi, R. (1986). *Azerbaycan'ın taş plastiği*. Bakü: Işık
- Elekberli, E. Y. (2007). *Garbi Azerbaycan abideleri*. Bakü: Nurlan.
- Emin Abid (2020). *Azerbaycan Türklerinin edebiyatı tarihi*, 1. Bakü.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (1985). Bengütaş edebiyatı. *Büyük Türk Klasikleri*, 1, ss. 56-78. İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Moğolistan ve Çin günlüğü*. Ankara: TDK.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı bengütaşları*. Ankara: Dergâh.
- Ergin, M. H. (1992). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Eski Türkçe sözlüğü (1969). Древнетюркский словарь. Editör: B. M. Nadelyayev vd. Leningrad: Nauka.
- Ferecova, M. N. (2022). *Azerbaycan'ın kaya üstü ince sanat dünyası*. Bakü: Aspoligraf.

- Ferzeli, E. E. (2003). *Gemikaya-Gobustan alfabesi*. Bakü: AME.
- Ferzeli, E. E. (2008). *Gemikaya-Gobustan medeniyeti*. Bakü: Nurlan.
- Ferzeli, E. E. (2010). *Gemikaya-Gobustan medeniyeti ışığında*. Bakü.
- Ferzeli, E. E. (2014). *Nuh'un Gemisi ve Gemikaya-Gobustan alfabesi*. Ферзели А. Ноев ковчег и Гямигая Гобустанский алфавит. Bakü: QHT.
- Ferzeli, E. E. (2016). *Gemikaya-Gobustan medeniyeti*. Bakü: Rönesans.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçe grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara: TDK.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. Ankara: Belen.
- Gömeç, S. Y. (1994). Kök Türkçe kaynaklarda geçen boy isimleri: Azlar. *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 58/221, ss. 51-54. Ankara.
- Grumm Grjimaýlo, G. E. (1926). *Batı Moğolistan ve Uryanhay diyarı*. Грумм Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Leningrad.
- Guliyev, B. (2021). Orhon abideleri ve Azərbaycan ilə tarixî linqüistik bağları. *Sosyoloji, Sosial Psixoloji, Siyaset*, 1, ss. 92-97. Bakü.
- Guliyeva, G. V. (2012). Huastvanift yazıtında hâl kategorisinin tezahürleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, ss. 396-401. İstanbul.
- Guliyeva, G. V. (2015). Huastvanift'in (Maniheylerin tövbe duası) dili. *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü.
- Guliyeva, G. V. (2022). Eski Türkçeden günümüze -IXg ekinin serüveni: semantik işlevsel özellikler. *Şükrü Haluk Akalın Armağanı*, ss. 639-644. Ankara.
- Guliyeva, G. V. (2023-a). *Kadim Türk abidesi Huastvanift'in dili*. Bakü.
- Guliyeva, G. V. (2023-b). *Türk dillerinde resmî işgüzar üslubun ilkin kaynakları (tarixî-filoloji-tekstolojik tetkik)*. Bakü: ET.
- Gumilyev, L. N. (1967). *Eski Türkler*. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Moskova: Nauka.
- Gurbanov, A. (2013). *Damgalar, remizler, benimsemeler*. Bakü: SAM.
- Gülensoy, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk damgaları*. İstanbul.
- Hacıyev, T. İ. (1976). *Azerbaycan edebi dili tarihi*. Bakü: BDÜ.
- Hacıyev, T. İ. (1985). *Türk yazılı abidelerine dair tetkikler*. Bakü: BDÜ.
- Hacıyev, T. İ. (2020). Orhon-Yenisey abideleri. İçinde: *Azerbaycan edebiyatı tarihi*, 2. Bakü: Elm.
- Halilov, T. F. (2018). *Gemikaya etrafında arkeoloji tetkikatlar*. Nahçıvan: Ecemi.
- Hebibbeyli, İ. E. (2020). (Ed.). *Azerbaycan edebiyatı tarihi*. Bakü: Elm.

- Hudiyev, N. M. (1988). Amanoğlu Guliyev E. (Tertip). *Kadim Türk yazılı abidelerinin dilinden seminer meşgaleleri*. Bakü: ADPÜ.
- Hudiyev, N. M. (1992). Amanoğlu Guliyev, E. (Tertip). *Kadim Türk abidelerinin sözlüğü*. Bakü: ADPÜ.
- Hudiyev, N. M. (1993). Amanoğlu Guliyev, E. (Tertip). *Kadim Türk abidelerine ait materyaller*. Bakü: ADPÜ.
- Hudiyev, N. M. (2015). *Kadim Türk yazılı abidelerinin dili*. Bakü: ET.
- Hüseyinzade, A. T. (1997). *Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir*. Bakü.
- İbrahimova, E. E. (2010). Orhon-Yenisey abideleri leksikası: Azərbaycan dili diyalekt və şiveleri ilə mukayese. *BDÜ Haberleri*, 4, ss. 14-20. Bakü.
- İbrahimova, N. F. (2022). Kadim Türk yazılı Run abidelerinde zaman ve mekân sözcüklerinin semantiği. *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Sumkayıt.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi*. Ankara: TAKE.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin elçisi Wang Yen Te'nin Uygur seyahatnamesi*. Ankara: TAKE.
- Kafesoğlu, İ. (1991). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Kaşgarlı, M. (1985). *Divan-u Lügat-it Türk*. Ankara.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk: giriş, metin, dizin*. Ankara: TDK.
- Kaya, C. (2008). *Uygur harfli Rızvan Şah ile Ruh Afza hikâyesi*. Ankara: TDK.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk: giriş, metin, dizin*. Ankara: TDK.
- Kaya, C. (2023). (Editör). *Uygurca Altun Yaruk: belgeler*. Ankara: TDK.
- Kazım Bey, M. A. (1841). Uygurlar hakkında araştırma. *Halk Eğitimi Bakanlığı Dergisi*. Казем Бек М. А. Исследование об уйгурах. Журнал Министерства народного просвещения, 31. Казан.
- Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri*. Ankara: TDK.
- Kızlasov, İ. L. (1994). *Avrasya kırlarının Runik yazınları*. Кызласов И. Л. Рунические письменности евразийских степей. Moskova.
- Klyashorniy, S. G. (1964). *Eski Türk runik abideleri*. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники. Moskova: Nauka.
- Klyashorniy, S. G. (1986). Kırçaklar runik abidelerinde. *Türkologika*. Кляшторный С. Г. Кыпчаки в рунических памятниках. Turcologica, ss. 153-164. Leningrad.
- Kononov, A. N. (1980). *Türk runik abideleri dilinin dilbilgisi*. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников. Moskova: Nauka.

- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey Türk mezar yazıtları: metinler, incelemeler*. Ankara: TDK.
- Köprülü, M. F. (1967). *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Akçağ.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. S. Karatay. Ankara: TDK.
- Mackerras, C. P. (2000). Uyğurlar. İçinde: *Erken İç Asya tarihi*. Çev. Ş. Tekin. İstanbul.
- Mahpirov, V. U. (1990). *Eski Türk onomastiği*. Махпиров В. У. Древнетюркская ономастика. Almatı.
- Mahpirov, V. U. (1997). *Eski ataların isimleri*. Махпиров В. У. Имена древних предков. Almatı.
- Malov, S. E. (1959). *Moğolistan'ın ve Kırgızistan'ın eski Türk yazını abideleri*. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Moskova.
- Meherremov, A. M. (1969). (Tertip). *Kadim Türk Runik yazılı abideleri*. Bakü: ADPÜ.
- Melikli, T. D. (2001). Edebiyat anıtları olarak Eski Türk yazıtları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, B 2000, ss. 263-265. Ankara.
- Melikli, T. D. (2023). Kadim ortak Türk edebiyatı. *Edebiyat Gezeti*, 7, ss. 8-9. Bakü.
- Melioranskiy, P. M. (1899). *Kül Tigin anısına abide*. Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-тегина. Sankt Petersburg.
- Memmedli, Ş. B. ve Goca Memmedli G. N. (2012). Gürcistan coğrafyasında Türklüğün eski çağları. *Bizim Ahıska*, 26, ss. 29-33. Ankara.
- Memmedli, Y. G. (1967). *Orhon-Yenisey abidelerinde isim: Azerbaycan dili ile mukayesede*. Bakü.
- Memmedli, Y. G. (1979). *Orhon-Yenisey abidelerinde adlar*. 1. Bakü.
- Memmedli, Y. G. (1981). *Orhon-Yenisey abidelerinde adlar*. 2. Bakü.
- Memmedli, Y. G. (1987). Orhon-Yenisey abidelerinde kutsal sayılar. *Türk Kültürü*, 25/290, ss. 351-354; *Milli Kültür*, 64, ss. 60-62. Ankara
- Memmedli, Y. G. (1996). Eski Türkçede şahıs adları ve unvanları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1994, ss. 95-110. Ankara.
- Memmedov, A. M. (2004). Orhun-Yenisey abideleri ve Azerbaycan dili (leksik). *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü.
- Memmedova, M. S. (1998). Orhon-Yenisey abideleri kadim Türk tarihinin kaynağı gibi. *Tarih üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü.

- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum.
- Mirzeli, M. (2022). Yenisey yazıtları sözvarlığının Azerbaycan Türkçesinde izleri. *Bilim ve Yazı Dili Olarak Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, ss. 532-542. İstanbul.
- Mirzézade, H. İ. (1990). *Azerbaycan dilinin tarihî grameri*. Bakü.
- Moğolistan'daki Türk Anıtları (2002). *TİKA Projesi*. Ankara: TİKA.
- Moğolistan'daki Türk Anıtları (2003). *TİKA Projesi*. Ankara: TİKA.
- Moğolistan'daki Türk Anıtları (2005). *TİKA Projesi*. Ankara: TİKA.
- Mori, M. (1976). *Begü Kağan ve Potszyuy*. Мори М. Бегю каган и Поцзюй. *Turcologica*, ss. 284-290. Leningrad: Nauka.
- Müseyibli, N. E. (1998). Azerbaycan'ın kaya üstü işaret ve damgaları (Gobustan ve Gemikaya abideleri esasında). *Bilim adayı tezi*. Bakü: AMEA.
- Müseyibli, N. E. (2002). *Gemikaya resimleri*. Bakü: Çaşıoğlu.
- Nadelyayev, V. M. (1963). Orhon-Yenisey işaretinin okunuşu ve Tonyukuk adının etimolojisi. *Türkoloji Araştırmaları*. Наделяев В. М. Чтение орхон-енисейского знака и этимология имени Тонюкука. *Тюркологические исследования*, ss. 197-213. Moskova.
- Nasilov, D. M. (1973). Türk yazını abidelerinin lengüistik öğrenilmesi. *Türkoloji Mecmuası*. Насилов Д. М. О лингвистическом изучении памятников тюркской письменности. *Тюркологический сборник*, s. 62-68. Moskova.
- Nasilov, V. M. (1960). *Orhon-Yenisey abidelerinin dili*. Насилов В. М. Язык орхон-енисейских памятников. Moskova: Nauka.
- Nasilov, V. M. (1963). *Eski Uygur dili*. Насилов В. М. Древнеуйгурский язык. Moskova: Nauka.
- Nemetova, M. S. (1987). *Asırların taş yaddaşı*. Bakü: Işık.
- Novruzov, M. D. (2003). Orhon-Yenisey abideleri ve Azerbaycan dili (leksik). *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü: BDÜ.
- Orkun, H. N. (2003). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK.
- Osmanlı, V. M. (2012). *Kadim Türk edebiyatı*. Bakü: Sabah.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk*, 3. kitap (5. bölüm). Ankara.
- Öztürk, A. (2001). *Ötüken Türk kitabeleri*. Ankara: MEB
- Paçacıoğlu, B. (2006). *VIII-XVI. yüzyıllar arası Türkçenin sözcük dağarcığı*. Ankara.

- Potapov, L. P. (1957). Eski Türk Ötüken'i hususunda yeni bulgular. *Sovyet Doğubilimi*.
Потапов Л. П. Новые данные о древнетюркском Otukan. Советское востоковедение, 1, ss 106-117. Moskova.
- Radlov, V. V. (1893). Uygurlar meselesine dair. Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. *Предисловие к изданию Кутадку Билика*. Sankt Petersburg.
- Ramstedt, G. İ. (1914). Selengin taşı nasıl bulundu. Рамстедт Г. И. Как был найден Селенгинский камень. *Труды Троицко Кяхтинского отдела Русского Географического общества*, 15/1, ss. 34-39. Sankt Petersburg.
- Recebli, E. E. (1967). Kadim Türk Orhon-Yenisey abidelerinin dili. *Bilim adayı tezi*. Bakü.
- Recebli, E. E. (1970). Ongin abidesi. *Sovyet Türkoloji'si*. Раджабов А. А. Об Онгинском памятнике. Советская Тюркология, 2, ss. 3-50. Bakü.
- Recebli, E. E. (1977). Orhon-Yenisey abideleri dilinde fiil / Глаголо-образование в языке орхоно-енисейских памятников. *Doktora tezi*. Almatı.
- Recebli, E. E. (1981). *Orhon-Yenisey abideleri dilinde fiil adları*. Bakü.
- Recebli, E. E. (1988). *Orhon-Yenisey abidelerinde fiil tarzları*. Bakü.
- Recebli, E. E. (1992). (Tertip). *Kül Tigin*. Bakü.
- Recebli, E. E. (1993). Memmedli Y. G. *Orhon-Yenisey abideleri*. Bakü: Yazıcı.
- Recebli, E. E. (1994). Orhon-Yenisey anıtlarının incelenmesindeki bazı problemler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1990, ss. 151-154. Ankara.
- Recebli, E. E. (1995). *Göytürkler*. Bakü: AE.
- Recebli, E. E. (1996). *Uygurlar*. Bakü: AE.
- Recebli, E. E. (2001-a). Göytürk dilinde gelecek zaman anlayışının ifadesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, B 2000, ss. 291-296. Ankara.
- Recebli, E. E. (2001-b). *Kadim Türkçe - Azerbaycanca lügat*. Bakü: AME.
- Recebli, E. E. (2002-a). *Göytürk dilinin leksikası*. Bakü: Nurlan.
- Recebli, E. E. (2002-b). *Göytürk dilinin morfolojisi*. Bakü: BDÜ.
- Recebli, E. E. (2003-a). *Göytürk dilinin sentaksı*. Bakü: Nurlan.
- Recebli, E. E. (2003-b). *Ulu Türkler*. Bakü: Nurlan.
- Recebli, E. E. (2004). *Göytürk dilinin fonetiği*. Bakü: Nurlan.
- Recebli, E. E. (2006). *Kadim Türk yazılı abidelerinin dili*. 4 ciltte. Bakü: Nurlan.
- Recebli, E. E. (2008). Kadim Türk poeziyası. *Filoloji Meseleleri*, 5, ss. 230-239. Bakü.

- Recebli, E. E. (2009). *Orhon-Yenisey abideleri dilinde fiil biçimi*. Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников. Bakü.
- Recebli, E. E. (2010-a). *Göytürk dilinde fiilin semantiği*. Bakı.
- Recebli, E. E. (2010-b). *Kadim Türk yazısı abideleri*. 4 ciltte. Bakü: ET.
- Rüstemov, C. N. (1994). *Gobustan dünyası*. Bakü: Azərneşr.
- Rüstemov, C. N. (2000). *Gobustan Azərbaycan'ın kadim medeniyet ocağı*. Bakü: Nurlan.
- Rüstemov, C. N. (2003). *Gobustan petroglifleri*. 2 ciltte. Bakü.
- Rüstemova, İ. (2021). Orhon-Yenisey abidelerinde Türk etnos tefekkürünün ifadesi. *Mukayeseli Edebiyatşinaslık*, 2, ss. 84-87. Bakü.
- Seferli, E. G. ve Yusufli, H. H. (1982). *Kadim ve orta asırlar Azərbaycan edebiyatı tarihi*. Bakü: Maarif.
- Sertkaya, O. F. (1995). *Göktürk tarihinin meseleleri*. Ankara: TKAÉ.
- Seyidov, M. (1996). Eski Türk kitabelerindeki yer-sub meselesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29, ss. 259-265. Ankara.
- Stebleva, İ. V. (1965). *Türklerin VI-VIII. asırlar poeziyası*. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Moskova: Nauka.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtları sözvarlığı incelemesi*. Konya: Kömen.
- Şükürlü, A. C. (1976). Meherremov, A. M. *Kadim Türk yazılı abidelerinin dili*. Bakü: ADPÜ.
- Şükürlü, A. C. (1993). *Kadim Türk yazılı abidelerinin dili*. Bakü: Maarif.
- Şükürlü, A. C. (1995). Göytürk yazıtlarında kelimelerin noktalama özellikleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1993, ss. 121-134. Ankara.
- Şükürlü, A. C. (1999). Azerbaycan'da bulunan bir eski yazıt hakkında. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı (1996) Bildirileri*, ss. 1101-1104. Ankara.
- Şükürlü, A. C. (2001). Şükürlü, E. A. Göytürk yazıtlarında kelimelerin imla kuralları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, ss. 347-352. Ankara.
- Şükürlü, A. C. (2002). Göytürk yazıtları. *Yeni Türkiye*, 8/43. Ankara.
- Şükürlü, A. C. (2011). *Kadim Türk yazılı abidelerinin dilinde onomastik vahitler*. Bakü: Mütercim.
- Şükürlü, E. A. (2006). Köktürk edebi dilinin imlası. *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü: AMEA.

- Tanyeri, Y. (2011). *Göktürk yazısı ve Orhun Türkçesi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Taşgılı, A. (2002). Göktürkler. Uygurlar. İçinde: *Genel Türk tarihi*, 1. Ankara.
- Tekin, Ş. İ. (1960). *Uygurca metinler: Kuanşi im Pusa (Ses İşiten İlah)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, T. (2003). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: TDK.
- Temir, A. (1991). *Türkoloji tarihinde Wilhelm Radloff*. Ankara: TDK.
- Tezcan, S. (1990). *Eski Türklerde damga*. Erzurum.
- Tezcan, S. (1995). Göktürk yazı kültürünün Asya'nın merkezinden Doğu Avrupa'ya yolu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, ss. 61-66. Ankara.
- Thomsen, V. L. (1993). *Çözülmüş Orhon yazıtları*. Ankara: TDK.
- Thomsen, V. L. (2002). *Orhon yazıtları araştırmaları*. Ankara: TDK.
- Tuguşeva, L. Y. (1973). Eski Uygurların şiirsel abideleri. *Türkoloji Mecmuası*. Тугушева Л. Ю. Поэтические памятники древних уйгуров. Тюркологический сборник, ss. 235-253. Moskova: Nauka.
- Tuguşeva, L. Y. (1978). Orhon Türk ve Eski Uygur dilleri benzerliği ve farklılığı. *Türkoloji Mecmuası*. Тугушева Л. Ю. Орхоно-тюркский и древнеуйгурский языки, их сходство и различие. Тюркологический сборник, ss. 114-124. Moskova: Nauka.
- Tuncay, B. Ş. (2012). *Türkün okunmamış belgeleri: Nüvedi Gargataş kitabesi*. Wordpress.com. 15 Mart.
- Tuncay, B. Ş. (2013). Mingeçevir abideleri ve Türkçe yazılar. Wordpress.com. 16 Ağustos.
- Vasilyev, D. D. (1983-b). *Yenisey havzası Türk runik abideleri*. Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Moskova.
- Veli, H. A. (1998). *Nüvedi kitabeleri*. Bakü: Oğuz Eli.
- Veliyeva, G. G. (1985). Yazılı abidelerde diyalekt leksikası izleri. *Türk Dilleri Yazılı Abidelerine Dair Tetkikler*, ss. 52-56. Bakü.
- Veliyeva, G. G. (2005). *Kadim Türk dili*. Bakü: Nurlan.
- Yunusova, V. R. (2000). Orhon-Yenisey abidelerinde şahıs adları. *Filoloji üzere felsefe doktoru tezi*. Bakü.
- Zeynalov, F. R. (1980). *Kadim Türk yazılı abideleri*. Bakü: BDÜ.

- Zeynalov, F. R. (1981). *Türkoloji'nin esasları*. Bakü: Maarif.
- Zeynalov, F. R. (2009). *Kadim Türk yazılı abideleri*. Bakü: BDÜ.
- Zieme, P. (1986). Uygur yazısıyla Uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, ss. 230-231. Ankara: TDK.
- <http://gokturkanitlari.appspot.com/eskiturkcesozluk.html>. *Eski Öz Türkçe Sözlük*. (Erişim tarihi: 01.1.2024).
- <http://kokturukce.blogspot.com>. *Göktürkçe Araştırmaları*. (Erişim tarihi: 01.1.2024).
- <http://www.bilgitay.net/orhun>. *Türkçe - Eski Türkçe Çeviri*. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- <https://achiqkitab.aztc.gov.az/az>. *E-kitabxana*. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/15/turkun-oxunmamis-belgeleri-nuvedi-qarqadası-kitabesi>. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/08/16/mingecevir-abideleri-ve-turkce-yazilar>. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- <https://fankibiber.wordpress.com>. *Eski Türkçe*. Wayback Machine Sitesi. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- https://tr.wikipedia.org/gemikaya_petroglifleri. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- https://tr.wikipedia.org/kobustan_petroglifleri. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- <https://www.bookcollector.az>. (Erişim tarihi: 01.01.2024).
- https://www.erkurumajans.com/prof-dr-alyilmaz--gobustan39-in-turkler39-e-ait-oldugunu-ispatladik_54975.html. (Erişim tarihi: 01.01.2024).

EKLER

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU



ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 29/12/2023

Tez Başlığı: “Eski Türkçe Üzerine Azerbaycan'da Yapılan Bilimsel Çalışmalar”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 174 sayfalık kısmına ilişkin, 29/12/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %12'dür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul / Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

29/12/2023

Adı Soyadı:	Turgay HAJIYEV
Öğrenci No:	2100600004
Ana Bilim Dalı:	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Programı:	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları tezli yüksek lisans programı
Statüsü:	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>
Telefon: 0-4782117522 **Faks:** 0-4782117523 **E-posta:** sbe@ardahan.edu.tr

EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 29/12/2023

Tez Başlığı: “Eski Türkçe Üzerine Azerbaycan'da Yapılan Bilimsel Çalışmalar”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul / Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

29/12/2023

Adı Soyadı:	Turgay HAJIYEV
Öğrenci No:	2100600004
Ana Bilim Dalı:	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Programı:	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları tezli yüksek lisans programı
Statüsü:	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Şureddin MEMMEDLİ

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>
Telefon: 0-4782117522 **Faks:** 0-4782117523 **E-posta:** sbe@ardahan.edu.tr

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel bilgiler

Adı Soyadı : Turgay HAJIYEV

Eğitim durumu

Lisans : Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı lisans programı

Yüksek Lisans : Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları anabilim dalı
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları YL programı

Bildiği yabancı diller : Rusça (üstün düzey), İngilizce (anlama-anlatma)

Bilimsel faaliyetleri :

İş deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih

Jüri Tarihi : 22/01/2024